

Імша за места Арас

Увесну году 1458 места Арас зьведала нашэсьце заразы й голаду. На працягу месяца пошасьць забрала жыцьці амаль пятае часткі месцічаў.

У кастрычніку году 1461 зь нявысьветленых прычынаў пачалося слыннае «Vauderie d'Arras». Былі гэта лютыя перасьледы жыдоў і вядзьмарак, працэсы аб уяўных герэзіях, а таксама выбух рабаваньняў ды злачыну. Пасьля трох тыдняў настала суцішаньне.

Трохі пазьней утрэхці біскуп Давід, бастард герцага бургундзкага Філіпа Добрага, скасаваў усе працэсы аб вядзьмарстве і блаславіў Арас.

Менавіта гэтыя падзеі і складаюць канву дадзенага раману.

А. Ш.

У той вечар ён прыйшоў да мяне і сказаў, што я не люблю нашага места. Ужо з парогу ён пачаў выкрыкваць гнёўныя абвінавачаньні. Я прыняў яго з пашанаю, якую мы абавязаны выказваць нашым настаўнікам. Правёў яго ў дом і прапанаваў выгоднае месца, мяркуючы, што супакой атачэньня ды напой, якім я зьбіраўся яго пачаставаць, астудзяць ягоны гнёў... Ён, аднак, сесьці не захацеў. У міргатлівым сьвятле лямпы я бачыў ягоны твар — вельмі азызлы. Мне ніколі раней не здаралася бачыць яго ў стане гэткае запальчывасьці, і я мог бы прысягнуць, што ён хворы, але тое, што ён казаў, сьведчыла пра незамутнёнасьць ягонага розуму. Ён абвінаваціў мяне, што папярэдняе ночы я зьбіраўся пакінуць места, аб чым яму таемна данесьлі. Сьпяраша мне хацелася выкпіць гэтыя закіды. Але ж я ведаў яго. Калі ён прыйшоў да мяне, значыць, меў на руках доказы... Мінулага вечара я задумаў паехаць да Давіда. Я рыхтаваўся ў дарогу з захаваньнем поўнае патаемнасьці. Перад поўначчу я выйшаў з дому, выслаўшы папярэдне чалавека з асядланым канём да брамы Сьвятога Эгідыя. Я знайшоў яго ўва ўмоўленым месцы. Ён дрыжэў ад холаду й страху. Ноч была халаднаватая, дзьмуў парывісты вецер, ганяючы лісьце, што нападала з дрэў. Зь вялікім зьдзіўленьнем я заўважыў, што брама шырока расчынена, а мост не падняты. Вартавыя бавіліся ў косьці непадалёк. Занятыя гульнёю, яны, здавалася, на праход не зьвярталі аніякае ўвагі. Я адчуў пастку. Мінаў час, напоўнены нейкаю асабліваю небясьпекай. Конь нецярпліва біў капытом зямлю. Узышоў месяц, вялізны й белы, як сьнежны ком. Зьнянацку я пачуў крокі, а праз імгненьне ўбачыў мніха ад цыстэрцыянаў, які ня тоячыся набліжаўся да мескае брамы. Адзін з вартаўнікоў падняў галаву, глянуў безь цікавасьці на хадака і вярнуўся да гульні. Мніх мінуў браму, узышоў на мост. Ягоная кульба глуха пастуквала ў цемрадзі. Ён выйшаў зь места нікім не затрыманы.

Ю

ЛІТАРАТУРА

Я счакаў яшчэ колькі хвілінаў, а пасля вярнуўся дадому, загадаўшы адвесьці скакуна ў стайню.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Места зноў выкінула са мною д'ябальскі жарт... Сыходзіць адсюль пры разнасьцежаных брамах было б нізкасьцю! А я ж меў шляхетныя намеры. Я вырашыў нарэшце паведаміць Давіду аб усім, што адбывалася ў Арасе. Перакананы, што места апанавала шаленства, я шчыра жадаў уберагчы яго ад большых пакутаў і прывесьці чалавека, мудрасьць і цьвярозы розум якога неадкладна паклалі б канец усеагульнаму д'яблаваньню. Мне здавалася, што гэта абавязкова выкліча супраціў месцічаў. Усе ведалі, што я асуджаў пастановы Рады. Было ясна, што Рада ня спыніцца на выгнаньні мяне са свайго кола, але прыме больш жорсткія меры. Празь некалькі папярэдніх начэй я не заплюшчыў вока. Людзей звычайна забіралі пасля захаду сонца. З надыходам цемры я палка маліўся, каб лёс ухаваў мяне ад пакутаў. Калі я вась так трываў у горкім чаканьні, вярнуўся аднойчы да збаўленчае думкі, якая турбавала Арас. Запросіны ў места Давіда былі б паратункам для ўсяе грамады месцічаў, якую апанавала шаленства. Я, безумоўна, усьведамляў небясьпеку падобных захадаў, але быў гатовы на ўсё. Баючыся, што магу быць схопленым у часе ўцёкаў, я выбраў найлепшага каня і пасьвяціў у свой плян даверанага чалавека. Але вась я застаў брамы спакусна расчыненымі, а вартавых — прынадніва абыякавымі.

Калі вы думаеце, што я прагнуў пакутніцтва і адступіў перад лёгкасьцю — вы памыляецеся. Мяне скарыла барбарская вера Рады ў маю ляяльнасьць! Калі перад тым я яшчэ мог сумнявацца ў звар'яцеласьці места, дык пасля тае начное выправы да брамы Сьвятога Эгідыя я ўжо ня меў аніякіх ілюзіяў.

І калі пад вечар зьявіўся ў маім доме Альбэр, я ўжо ведаў дакладна, што толькі ў ягонай галаве мог нарадзіцца хітры плян расчыніць насцьцеж мескія брамы.

У Арасе не было больш мудрага й годнага чалавека. Я выхоўваўся ў ягоным цені, ці, дакладней, у ягоным бляску. Мудрасьць гэтага сьвятога старца асьвятляла сьцяжыны майго жыцьця. Я прыехаў у Арас вельмі маладым чалавекам, які яшчэ не сканчаў школ, ня ведаў ні пісьма, ні добрых манераў. Мяне аддалі ў ягоную апеку, калі мне было год каля дваццаці і, па сутнасьці, я нічога ня ўмеў рабіць самастойна апроч тупога адгаворваньня пацераў. Ён заняўся мною сардэчна, ахінаючы ня толькі апекаю, але й шчыраю прывязанасьцю, якою мужчыны дарослыя і дасьведчаныя часам маюць звычай адорваць смаркачоў, у каторых бачаць працяг сваіх жыцьцёвых памкненьняў. Клянуся Богам жывым, што ён бачыў ува мне наступніка!

Па праўдзе, я ніколі ня меў падобных схільнасьцяў. Гент зрабіў мяне трохі натурыстым, і хаця, па меры таго як ішлі гады, вобразы мінулага сьціраліся ў маёй памяці, усё адно ўва мне заставалася ахвота да сваволі ды незалежнасьці. У Генце людзі прымаюць рэчаіснасьць даволі лёгка. Належачы да тамтэйшае залатое моладзі, я неаднойчы аддаваўся забавам малапрыстойным. Я не цураўся ані любоўных уцехаў, ані добрага стала, ані нават баўленьняў, якія сувораму воку маглі падацца блюзьнерскімі. Ды не пра тое гаворка. Побыт у Генце даў мне перакананьне, што хоць, па сутнасьці, я, можа, і не гаспадар уласнага лёсу, аднак заўсёды павінен імкнуцца быць ім! Шастэль, які ў той час быў маім мэнтарам і карыстаўся прыхільнасьцю герцага, меў звычай казаць, што не йснуе нічога болей заганнага за перакананасьць, быццам чалавек не зьяўляецца вольным. Шастэль казаў — найчасцей за шчодро ўстаўленым сталом, — што сумневы ў вольнасьці змушаюць чалавека думаць азадкам замест галавы. «Азадак, — гаварыў Шастэль, — робіцца ў гэтым разе быццам са

шкла. Чалавек ужо ні пра што іншае ня можа думаць, як толькі пра ўратаваньне свайго сядзельна, якое стала крохкім і звышдалікатным. Між тым, — дадаваў ён звычайна, — добры Бог даў нам азадкі, каб мы маглі атрымаць высьпятка!» Грубасьць гэтага пагляду зусім не азначала павярхоўнасьці. Падчас надзвычай раскошных бясёдаў, у таварыстве пекных кабет і дасьціпных кавалераў, дасьпяваў я да ўпэўненасьці, што сам варты таго, каб думаць па-свойму і на сваю мерку.

Таму я пакідаў Гент хаця й маладзёнам, але не без ганарлівае перакананасьці, што я дастаткова вольны, каб хадзіць уласнымі сьцежкамі. Але, праўду кажучы, калі я апынуўся ў самоце, без таварыства маіх субьседнікаў і сяброў, без Шастэля і ягонай надзейнай апекі, я хутка трапіў у паняверку. Першыя тыдні ў Арасе я правёў у малітвах, пастах і пакоры. У часе размовы з Альбэрам, неўзабаве па прыездзе ў Арас, я перажыў глыбокае ўзрушэньне. Ён задаў мне пытаньне — на першы погляд простае, але якое ніколі раней не прыходзіла мне да галавы: «Дзе пэўнасьць і скульп яна ў табе бярэцца, што больш слушна давяраць свайму розуму, ніж адкрыцьцю Божаму? Ці верыш ты ў Бога?» Я адказаў палка й пераканана, што веру ў Бога. Тады ён запытаў, ці веру я ў д'ябла. Я адказаў, што веру ў д'ябла. Тады ён запытаў, ці я веру, што Бог і д'ябал змагаюцца за маю душу. Я сказаў, што і ў гэта шчыра веру. Ён запытаў — усё яшчэ тонам мяккім і быццам бы вясёлым — ці веру я, што як Бог, так і д'ябал уплываюць на мае думкі. Я даў адказ, што, несумненна, так і ёсьць. «Вось жа, — сказаў ён, — станаўленьне твайго розуму ўяўляе сабою нешта, што падобна да няспыннай вайны. Ласка нябесная змагаецца ў табе з падшэптамі пекла. Дык у чым ты знаходзіш пацьверджаньне, што твая кульгавая думка, аблытаная тысяччу залежнасьцяў, уплываў, густаў, пажадлівых прыхамацяў, боязяў ды капрызаў, можа быць больш яснай і плённай у пазнаваньні волі Божае, чым вучэньне Царквы?.. Мы жывем у бязьлітасны час, дарагі Яне. Людзі ўжо больш ня хочуць быць сумленнымі хрысьціянамі — яны бяруць прыклад з распусных герцагаў і дурных біскупаў, аддаюцца дзівосным збачэньням, шукаюць Божае прысутнасьці ў штодзённым жыцьці і стараюцца высачыць замыслы Бога, каб выйсьці ім насустрач. Але ж Бог не жадае, каб людзі так заўзятая дбалі пра збаўленьне. Гэта ясна, што кожны прагне вечнага шчасьця, але няхай жа ён аддасць свой лёс у рукі Госпада нашага Ісуса Хрыста і няхай не спрабуе Яго замяніць... Яне, даверся мне! Я правёў усё жыцьцё сярод кніг ды трактатаў наймудрэйшых аўтараў. Гэта ўсё сьмеху варты! Я пагарджаю ўсімі тымі ўзурпатарамі, якія прагнуць — давяраючы розуму — уратаваць сьвятую Царкву. Наймагутнейшаю сілаю Царквы зьяўляюцца сакрамэнты, бо яны ёсьць вузкая кладкай, па якой Бог прыходзіць да нас па-над безданямі жыцьця. Захоўваючы вернасьць сакрамэнтам, ты захоўваеш вернасьць Богу. Тады Ён з табою, а ты — зь Ім. І калі Ён даў табе розум, дык не дзеля таго, каб ты імкнуўся на неба, а каб ведаў, як рухацца па зямлі».

Тады я запытаў, дзе знаходзіцца душа, а ён дакрануўся да маіх грудзей і сказаў, што там ёсьць душа, дыханьне Бога, сіла, дзякуючы якой я рухаюся, адчуваю сьпякоту і холад, сплю, ем, гавару і думаю. Я спытаўся, ці таксама дзякуючы гэтай сіле я адчуваю пажаду да кабет, на што ён адказаў, што, несумненна, гэта так, бо Бог зусім не вымагае зрачэньняў; Ён велікадушны і любіць мяне, а таму стварыў кабету, каб я мог яе жадаць і ёю валодаць. «Толькі дурні лічаць, — гаварыў ён гнеўна, — што кабета ёсьць зброяй шатана. Яна мае несьмяротную душу і прывабнае цела. Калі б яе стварыў шатан, яна была б рапухай...»

Тады я насмеліўся яго запытаць, ці душа, удары якой я адчуваю ў грудзях, дадзена

ЛІТАРАТУРА

таксама кожнаму стварэнню. Ён адказаў, што, здаецца, ня будзе памылкаю меркаваць, што Бог абдарыў сабаку, ката, карову і нават асла нечым накштальт сьвятое іскры, якая дазваляе ім існаваць, мучыцца і радавацца. Я адчуў у гэтым яўную герэзію і сказаў, што ягоныя словы падаюцца мне неадпаведнымі вучэнню Царквы. Ён пасьміхнуўся лагодна: «Мой Яне, — сказаў, — ня ўсё, чаго Бог хоча, запісана ў кнігах, і ня ўсё, што Бог задумаў, вядома чалавеку, хай нават ён належыць да герархаў Царквы. Уяві сабе, напрыклад, што твае скакуны й статкі, якія пасьвяцца на лугох Брабанту, таксама маюць нейкае жывёльнае неба. Што ж у гэтым кепскага і дзе тут абраза хрысьціянскага вучэння? Сьвяты Францішак казаў пра каня: «Брат мой, конь», а пра павука: «Брат мой, павук». Ці ж нельга прыпушчаць, што Творца ў сваёй неапісальнай ласкавасьці і дабрыні пасылае розныя лёсы коням, каровам, козам і жаўрукам, каб іх выпрабаваць у радасьці й пакуце?! Толькі тое пэўна, што чалавека стварыў Бог на свой вобраз і падабенства, а таксама даў яму розум, што зрабіла нас самымі нешчасьлівымі істотамі пад сонцам. Патрабаваньні Бога да чалавека тысячакроць большыя, чым да пацука, але гэта зусім ня значыць, што пацук будзе асуджаны на векі вечныя. Молячыся за сябе й за мяне, ты павінен часьцінку сваіх узьнёслых пачуцьцяў прысьвяціць жывёлам, дрэвам ды зоркам, каб і яны апынуліся ў нябесных сьпісах».

Ён прамаўляў доўга й гэтак шляхетна, што ў мяне па твары цяклі сьлёзы, а сэрца перапаўнялася ўдзячнасьцю і павагай. Гэта, аднак, не азначала, што я без ваганьня і сумневу прымаў ягоныя настаўленьні. У маёй галаве, праўду кажучы, было пуста, але ў касьцёх я яшчэ насіў генцае свавольства, і яно падбухторвала мяне да пэўнае ўпартасьці. Мы гаманілі тады ўсю ноч, аж пакуль сонца ня вызірнула з-за пагоркаў і не асьвятліла завулкі места. Я пытаў яго пра роўнасьць людзей перад Богам і ў дачыненні да зямное экзыстэнцыі. «Чым жа горшы пастух тваіх статкаў ад цябе? — адказаў Альбэр. — Вядома, ён горшы паходжаньнем. Ты прыйшоў на сьвет у добрай сям'і, якую паклікала неба сьвяціць узорам цнотаў ды справядлівасьці. Людзі ж простыя і жыцьцё маюць простае. Няма сэнсу чакаць ад іх чынаў, якія прызначаны для цябе. Не азначае гэта, аднак, нічога іншага, як толькі большыя абавязкі. Не дзеля таго ты маеш статкі тлустых кароваў і добрых коней, каб жыць у нікчэмнасьці, а дзеля таго, каб зазнаць больш балючыя выпрабаваньні. Калі Госпад хоча выпрабаваць жабрака — ён спасылае заразу. І калі хоча выпрабаваць цябе — таксама спасылае заразу. Уяві сабе пакуту жабрака, скурчанага ля храмавай брамы, цела якога пакрыта скульлем, і ўяві сабе пакуты багацея, што канае ў гноі й задусе цудоўных палатаў, сярод слуг, годных апекуноў і пекных выляжанак. Калі табе дадзена высокае паходжаньне, дык толькі дзеля таго, каб ты ўпаў з вышыні. Божым выракам так адбываецца, што ўсялякая выгода й вытанчанасьць твайго існаваньня спрычыніцца да тым больш цяжкай і сумнай сьмерці. Бо раставацца з нэндзаю нескладана».

Праўду кажучы, мне хацелася выкпіць гэтыя навучаньні, бо не падабаліся мне такія слоўныя выкрунтасы. Раздражняў мяне ў Альбэру ягоны вычварны рытуал мысьленьня, а таксама ягоная шматслоўнасьць, што паходзіла з даўніх часоў, калі людзі ні пра што іншае, апроч Госпада Бога ды ягоных Сьвятых, размаўляць не былі здольныя. О, я верыў палка і быў пабожным хрысьціянінам, але я не зьбіраўся марнаваць цэлае жыцьцё ў спробах зразумець замыслы Божыя ды стараньнях Яму спадабацца. Што Бог хоча са мной учыніць — гэта Ягоная справа. Я меркаваў, што мая справа — жыць у згодзе з такой натурай, якой я быў адораны. Калі хочаце, можаце лічыць мяне трутнем! Бо, па праўдзе, я толькі аднаго прагнуў больш за ўсё — вольнасьці! Калі Бог станавіўся ў мяне на дарозе — я абмінаў Яго. Спадзяюся, што ў сваёй дабрыні Ён прабачыў мне велікадушна...

Вольнасьць... У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Азначае гэта быць тым, кім нас неба стварыла. Гэта — вольнасьць глупства й мудрасьці, свавольства й пакуты, шчасьця й няшчасьця. Пры ўсёй павазе, якую я меў да Альбэра, заўсёды мне здавалася, што сядзіць у ім кавалак тупога папа. О, як жа ён прагнуў змагацца за збаўленьне душ... Нават над хрушчамі ён схіляўся, апантаны сваім пасланьніцтвам. Менавіта гэтае пасланьніцтва я лічыў асаблівым відам зьняволенасьці. Калі ён чуўся добра ў шкуры прарока ды настаўніка — напэўна, быў вольны. Але калі намагаўся гэтую шкуру і на мой карак нацягнуць, дык ператвараўся ў тырана.

Аднаго разу ён задаў мне камэнтар да вялебнага Яна Герсона. Гэта была праца на тры тыдні зь лішкам. Быў час вясновы, места купалася ў праменьнях сонца. Пры канцы году прыехаў у Арас герцаг Філіп, а зь ім — квяцісты й вясёлы двор. Як вы ведаеце, круцілася там мноства ангельцаў, бо, хоць герцаг і выгнаў іх за парог, пазаставаліся яны ў ягоных маэнтках, гуляючы ды п'ючы за бургундзкія грошы. Ангельцы заўсёды там, дзе добра... Калі настала адліга, Філіп зьехаў у Брусэль, але ў Арасе засталіся розныя людзі — абжоры, балбатуны, распусьнікі, а таксама трохі даступных кабет. Я не дзівіўся гэтаму. Стары Філіп брыдчэў, усё больш палка адгаворваў пацеры, нядобрым вокам спаглядаў на гэтую крыклівую і юрлівую шаць — дык частка двара разважліва вырашыла, што лепей застацца ў Арасе, пад міласьцівай, а да таго ж далёкай, уладай Давіда. Каралеўскія бастарды больш лагодна ставяцца да распусты, чым іхныя шляхетнароджаныя бацькі. Такім чынам, тае вясны Арас поўніўся гаманлівай гурмою бургундцаў ды ангельцаў, ахвочых да келіха. Была там ангельская дзеўка, вельмі спраўная ў любошчах. Мне было дваццаць, і начамі я сьніў кабет. Я закінуў у кут камэнтары Герсона, валачыўся па лугох з тою дзеўкай і меўся цудоўна. Пэўнага дня Альбэр накінуўся на мяне й зьбіў па твары. Я страшэнна тады пакутаваў ад болю ды прыніжэньня. Калі ж паправіўся, дзеўкі ўжо ў Арасе не было, а Альбэр узяўся мяне дапытваць. «Дзе ж пэўнасьць, — сказаў я тады фанабэрыста, — што больш годна славіць Бога дыспутам аб творы майстра Герсона, ніж чалёсамі?! Ты казаў мне пра любоў, Альбэру. Я стакротна болей люблю ўлоньне кабеты, чым кнігі старых хрычоў з Сарбоны. Герсону не патрэбныя мае разважаньні! Ён распаўся ў пыл і, у найлепшым разе, мы ўбачым яго ў даліне Ёсафата празь пяць тысяч гадоў. Што ж датычыць гэтай ангельскай дзяўчыны, дык мы ўдваіх на прымескіх лугах каштавалі шчасьця. І дзе ж пэўнасьць, што гэта не падабаецца Богу?» — «Ты блюзьнерыш», — крыкнуў Альбэр.

Такі ён быў заўсёды. Калі ён павучаў, мудрасьць ды памяркоўнасьць брулі зь яго, як вада з крыніцы, але калі хтосьці спрабаваў жыць згодна з прынцыпамі ягоных павучаньняў — дык ён адразу ж пачынаў пагражаць пеклам... Ён пеставаў у сабе чыстую ідэю, паводле якой паміж Богам і чалавекам існуе цудоўная гармонія, але яго раздражняла яе ажыцьцяўленьне.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Усё добра, мае панове, але менавіта гэта і было пеклам. Уявіце сабе маё існаваньне пры боку гэтага годнага й разумнага настаўніка, які мог бы служыць узорам усіх цнотаў. Ён казаў мне: «Любі жывёлаў, бо гэта твае браты меншыя». Але калі я загадаў сыпаць поўна зерня маім коням, бо надышла суворая зіма, ён абвінавачваў мяне ў легкадумнасьці й марнатраўстве. Ён казаў мне: «Любі кабету, бо яна табе дадзена Богам». Але калі я трымаў выляжанку ў доме, ён выгнаў яе з крыкам, які чула ўсё места, а мяне абвінаваціў у распусьце, што — рэч ясная — выклікала ўсеагульны сьмех у Арасе, дзе кожны прыстойны месьціч болей меў дзевак, чым скакуноў. Ён казаў мне: «Любі блізкіх і прымай іх як сабе роўных, бо яны — роўныя табе». Але калі я стараўся

ЛІТАРАТУРА

дастасаватца да гэтых павучаньняў — мардаваў мяне дысцыплінаю, кажучы, што я вар'яцею. Ён казаў мне, каб я ня брыдзіўся жыдамі, але не хацеў есьці ў маім доме, бо абедалі ў ім жыдоўскія банкіры з Утрэхту. І, што найгорай, не было ў ім нат каліўца крывадушнасьці. Ён хадзіў па Арасе закуты ў дасьпехі сваёй веры, гэтка сыціплы, што амаль ганарысты, гэтка мудры, што амаль дурны, гэтка шляхетны, што амаль нікчэмны. Толькі аднаго ён баяўся на сьвеце больш, чым пекла. Давіда ён баяўся, мае панове.

Аднаго разу я прысутнічаў пры іхнай размове. Давід прыехаў у Арас зьнянацку, зь невялікаю сьвітай. Ён спыніўся ў Альбэра, а вітаючы таго — пакланіўся нізка да зямлі. Ён быў рослы, чорны, смуглы ад паўночных вятроў. Альбэр жа — белы, як сьнег, сагнуты векам, з даўгой сівой барадою. Каралеўскі бастард, нястомная кроў, увасоблены д'ябал, абжора, хлус, поўны дзікае пыхі ды найшалёнейшых задумаў, а насупраць яго — мудрэц, зьлеплены з адных ведаў, павагі ды цнатлівасьці. Дзьве стыхіі — нібы сабакі, спушчаныя з ланцуга. Ах, панове, якая ж гэта была надзвычайная размова...

Альбэр запрасіў Давіда да стала, на што той адказаў:

— Вашая Вяльможнасьць, я ня звык вячэраць, грызучы карэньчыкі...

Ён заўсёды зьвяртаўся да Альбэра «Вашая Вяльможнасьць», а той палаў румянцам ды мармытаў ціха: «О, мой герцаг...» Рэч ясная, кожны баляваў па-свойму. Давід жор за дзесяцёх, кідаў вакол косьці, абсмоктаваў тлушч з пальцаў, засунуўшы іх у рот. Я паглядаў уважліва на Альбэра, якога адразу ж пакінуў апэтыт. Клянуся Богам, я ведаў, што чыніць герцаг! Ён зусім ня быў такі хамула, такі прасьцяк, якім хацеў тады выглядаць. Ён іржаў як конь, кісла бьдззеў за сталом, што не выклікала добрага ўражаньня нават у людзей, аддадзеных яму ўсім сэрцам. Напраўду, ён трохі перабраў... Але калі распачалася размова — толькі тады зазьзяў біскуп утрэхці.

Яны размаўлялі аб натуре чалавека. Альбэр, як звычайна, учапіўся за свае літасьцівыя формулы.

— Пане, — кажа, — хто шчыра любіць сваю маці і ставіцца ласкава да жывёлаў, як наказваў і навучаў сьвяты Францішак, той несумненна павінен быць добрым чалавекам...

— Ну бясспрэчна, — рыкнуў Давід. — Быў у мяне адзін бамбіза, які часам душыў для мяне непакорных падданных, атруту падсыпаў, нож, бывала, пад рэбры ўсаджваў на мой загад... Аднойчы прыходзіць ён да мяне, заліты сьлязьмі. Што сталася? — пытаю я нягодніка. Пане герцагу, кажа, маці ў мяне памерла сёньня на сьвітаньні. І такі ён быў несучешны, што — уяві сабе, Вашая Вяльможнасьць, — мусіў я яго на тыднёў колькі вызваліць ад усялякае працы, бо ў яго рука дрыжэла і ён мог пакалечыць чалавека, замест таго каб на неба адправіць. Што тычыцца жывёлаў, дык ён любіў іх сардэчна і чула...

Альбэр лыпнуў вокам, прыкусіў губу і кажа, што выключэньне пацьвярджае правіла. На гэта яму Давід, што і ён таксама належыць да тых выключэньняў, бо любіць маці моцна, свае коні і сабакі пялегуе як мала хто, а славаю найлепшага чалавека ў Бранце, здаецца, ня цешыцца...

— Гэта толькі капрыз Вашае Дастойнасьці! — выгукнуў Альбэр.

Бяз малага паўночы я катаўся са сьмеху, чуючы гэтка высновы. Калі яны пад'елі як належыць, Давід выклаў мэту прыезду.

— Вашая Вяльможнасьць, — кажа ён з ласкавай пасьмешкай. — Я прыехаў у Арас, бо мне данесьлі, што месцічы змораныя і асавелі ад бесьперастанных пастоў, працэсіяў ды клопату аб вечным збаўленьні. Я таксама турбуюся аб вашым збаўленьні і, клянуся сьвятымі ранами Хрыстовымі, ні пра што іншае ня думаю ды нішто мяне не напаўняе такою

згрызотаю, як змарненьне цнатлівага жыцьця. Але рэч у тым, што пагалоўшчына з Брабанту мізарнее, мой каралеўскі айцец вельмі раззлаваны тым, што паступленьні з паўночных местаў нязначныя, што гандаль у нас — як дыхавічны конік, а муры мескія скрышаныя і ад часоў ангельскага прыгнёту ніхто да іх рукі не прыклаў, што па гасьцінцах валочацца ўсюды рабаўнікі ды пакутнікі — ажно для купцоў ужо месца няма... Я рады быў бы месту Арас прыхільнасьць неба здабыць, але ж зважай, Вашая Вяльможнасьць, з чаго нам хлеб штодзённы есьці даводзіцца. Душа душою, але й целу крыха належыцца!

— Вашая Дастойнасьць! — выкрыкнуў Альбэр, але біскуп перапыніў яго рухам рукі і казаў далей, ужо менш лагодным тонам:

— Мы ведаем адзін аднаго, шляхетны ойчыку, як два лысыя кані. Ты, Вашая Вяльможнасьць, збаўляй людзкія душы, але ў дзьве нядзелі мусіш заплаціць маім зборцам шэсьцьдзесят дукатаў...

У Альбэра дрыжэлі рукі.

— Столькі багацьця! — завукаў ён у роспачы.

— Каб я трошкі паскроб, — сказаў Давід, — дык у тваіх скрынях знайшоў бы тысячы...

— Я гэтага ўчыніць не магу, — кажа Альбэр. — Я ня буду грабежнікам тутэйшых людзей...

Біскуп мала з лавы ня ўпаў — такім выбухнуў сьмехам...

— Ойча, — сказаў ён праз хвіліну. — Дзе ж напісана, што людзі больш прагнуць збаўленьня душы, чым дастатку? Места Арас гіне! Усё цяжэй і складаней тут жыць. Ты бесьперастанку красамоўнічаеш пра Госпада Бога ды Ягоных сьвятых, удзяляеш сакраманты, а ў той жа час парша точыць быдла, гасподы занепадаюць, няма ўва што апрануцца і што на зуб пакласьці. Месьцічы тутэйшыя ўцякаюць у іншыя краі, дзе менш сьвятасьці, затое больш харчоў. За шэсьцьдзесят дукатаў, якія ты мне дасі, я даведу гэтае места да ладу. Ты мяне знаеш, Вашая Вяльможнасьць, і ведаеш, што я — добры гаспадар. Табе здаецца, што калі прыгнутаеш людзей з божым словам на вуснах, дык ужо ім лёгка. Мая ж улада грунтуецца на іншым. Спатрэбіцца — уцісну, а спатрэбіцца — паслаблю. У Утрэхце відно шмат вясёлых твараў, а ў вас у Арасе ўсе вусны шнуруюць у малітве.

Альбэр падняўся ад стала, узьнёс рукі. Я ўжо ведаў, што зараз ён скажа адну са сваіх цудоўных фраз, якімі карміў Арас на працягу двух дзясяткаў гадоў. І сапраўды ён прамовіў:

— Вашая Дастойнасьць, трэба над усім любіць тых, кім правіш...

А той ізноў рыкнуў сьмехам.

— Ідзі ты да кбта, Альбэру. Тваю любоў яны могуць засунуць сабе ў зад! Ня тое важна, каб іх любіць, а тое, каб яны добра чуліся! Што з таго, што ты іх любіш, калі ім дрэнна? Мяне ў Утрэхце любіць мала хто, а я не люблю нікога. Але я хачу бачыць задаволеныя твары і паўсюдную сытасьць, бо толькі тады буду чуцца бясьпечна, каштуючы асалодаў жыцьця!

— Вашая Дастойнасьць, — выкрыкнуў Альбэр, — ты імкнешся здабыць папулярнасьць у натоўпу. Калі б яны нат пажадалі барбарскіх гульбаў, і то б ты не адмовіў! Ты прагнеш ухвалення, тады як я прагну над усім узвышанасьці людзкіх сэрцаў.

— А йдзі ты да кбта, Альбэру, з гэтай узвышанасьцю. Калі б мой бацька кіраваўся як належыць заповедзямі Гасподнімі, я б увогуле не зьявіўся на сьвет. Ён спладзіў мяне грэшна; я плён ягонае разбэшчанасьці, але, прынамсі, ведаю, што быў пачаты ў раскошы, якой узорны шлюб айцу майму не даваў. Дык не патрабуй жа ад мяне, Вашая Вяльможнасьць, узвышанасьці пачуцьцяў! Мне больш блізкія тыя месьцічы Арасу, якія прагнуць

ЛІТАРАТУРА

хлеба ды забаваў, чым Ты, ойча, са сваімі казанямі.

— Кожны валадар, — сказаў Альбэр, — які змагаецца за душы падуладных, зьяўляецца самотным.

— Вярзеш, Вашая Вяльможнасьць. Ня кожны, а толькі той, хто гэтага прагне.

Тады Шастэль, які суправаджаў герцага, схіліўся ў ягоны бок і сказаў ціха:

— Што б ні рабілася ў Арасе, але прызнаць трэба, што наш ойчык Альбэр чысты як сьляза!

— І што з таго, што чысты, калі дурань! — буркнуў біскуп утрэчкі. Напраўду, гэты чалавек быў спрытны на язык. Хто іншы апроч яго здолеў бы з гэткай жа трапнасьцю пацэліць Альбэру проста ў сэрца.

Пачалося ўсё, так бы мовіць, нявінна. Хто б мог падумаць, што такога роду драбязя дасьць пачатак жудасным падзеям. У суконьніка імем Гервазі, якога клікалі Дамаскіным — бо калісьці ў Сырыі бываў і меў шырокія сувязі сярод тамтэйшага купецтва, — паў конь. Па праўдзе, здарэньне асаблівае! Зважаючы, што конь быў здаровы й моцны. Двухлетак, добрае крыві, які выкарыстоўваўся для верхавое язды і быў ахінуты надзвычайнай апекаю ў стайні ягонага ўладальніка. Конь, як я ўжо казаў, быў папярэдняга вечара здаровы, а калі гаспадар абыходзіў сядзібу перад сном, зьвярнуў нават увагу, што жывёліна маецца цудоўна й даў загад стайніку, каб зранку асядлаў скакуна і вывеў яго пад браму, бо Гервазі хацеў ехаць з саржаю ажно ў Ліль. Назаўтра ўбягае стайнік у спальню гаспадара й кажа, што конь паў. Зьбегліся хатнія. Жывёліна ляжыць бяз руху на зямлі, живот надзьмуўся, а храпы пакрыты застылай пенай. «Што ён еў уначы?!» — крычыць Гервазі. Яму кажуць, што нічога не далі. «У мяне атруцілі каня!» — гукае суконьнік. Але гэта было зусім немагчыма, бо перад змрокам вароты дому былі зачыненыя, а ўсе жыхары сядзібы былі людзьмі знымі на працягу гадоў і цешыліся даверам гаспадара. Гервазі бедаваў доўга над стратаю пекнай жывёліны. Каля поўдня прыйшоў да яго знаёмы вяровачнік, чалавек багаты, які трымаў у сябе трох чаляднікаў і меў за месцам вялікі сад. Гэты вяровачнік і кажа: «Чуў я, Дамаскін, што напаткала цябе вялікае няшчасьце. Конь твой паў гэтае ночы... Дык жа ж ведай, што я праходзіў паблізу стайняў і бачыў у сьвятле паходні жыда імем Цэлюс, які кідаў праклён на ўсю тваю гасподу».

Гэты вяровачнік пацэліў у яблычак, бо Дамаскін меў звады з Цэлюсам ужо многа год. І сапраўды, у справе таго каня не магло абысьціся без удзелу нячыстай сілы, бо хто ж чуў, каб жывёліна пала так раптоўна? Дамаскін пасьпяшаў у Раду і склаў скаргу. Я пры гэтым не прысутнічаў, бо ў той дзень меў іншыя заняткі, якія не дапускалі адкладу, але ведаю, што суконьніка выслухаў сам Альбэр.

— Прадстаў сьведку, — кажа ён раззлаванаму скаргніку.

Умомант прывялі ў Раду вяровачніка.

— Прысягнеш, што ты бачыў? — пытаецца Альбэр.

— Прысягну на Ранах Хрыстовых.

Фар'я дэ Сакс, які быў вельмі дасьведчаны ў галіне кампэтэнцыі ды нормаў права і засядаў у Радзе з адсутнасьці цікавейшага занятку, сказаў Альбэру:

— Ойча, ня слушна тое, каб ты вырашаў справы, датычныя мяшчанаў. Нават калі яны сёньня выкажуць задавальненьне з твайго прысуду, заўтра ўзьнімуць лямант, што ты маніпулюеш месцам паводле ўласнае волі. Няхай лепей яны самі дапытваюць Цэлюса.

Усчалася немалая спрэчка. Альбэр, які ніколі не адмаўляў сабе ў задавальненьні вяршыць суд, запырэчыў Фар'ю дэ Саксу, спасылаючыся на паходжаньне Цэлюса.

— Дзе ж тое напісана, што мескія трыбуналы павінны судзіць жыда?! Жыда можа судзіць кожны!

На гэта Фар'я дэ Сакс:

— А дзе напісана, што жыда можа судзіць кожны?

Рэч ясная, спрэчку выйграў Альбэр, бо для яго вынік быў сутнасна важны, тады як дэ Сакс усё разглядаў як забаву. Ён быў надта багаты і знуджаны, каб надаваць вагу чаму-колечы. Калісьці я застаў яго ў касьцёле ля канфэсіянала, і ён сказаў мне, што грашыць з нуды, а потым з нуды і спавядаецца... Быў гэта, сапраўды, адзіны вялікі чалавек у месьце Арас! Няхай спачывае ў спакоі...

Такім чынам, прывялі Цэлюса.

— Ці кідаў ты праклён? — пытаецца Альбэр.

— Вашая Вяльможнасьць, я на гэта ня здатны.

— Кажуць пра цябе, што ты — разумны жyd.

— Тым болей ня здатны!

— Ці ж гэта азначае, што для дзейснага праклёну патрэбна няведаньне?

— Для адных гэта азначае адно, а для другіх — другое... кожны чытае тое, што хоча прачытаць!

— Прызнайся, Цэлюсе. Ты ненавідзіш Гервазія Дамаскіна...

— А ці мушу я горача яго любіць, Вашая Вяльможнасьць?! Калі так, дык палюблю.

— Ты ўжо не ўпершыню становішся перад Радаю, Цэлюсе. Тры гады таму, здаецца, ты апаганіў хрысьціянскія парэшткі.

— Вашая Вяльможнасьць памыляецца. Я ня меў з тым нічога супольнага; мяне тады не было ў месьце, як пераканаўча давяло сьледзтва.

— Аднак жа ты ня будзеш пярэчыць, што быў замяшаны ў справу.

— Гэтаму запырэчыць не магу, бо так было... Але...

— Цэлюсе, данесена нам, што ты працівіўся гасьціне пана дэ Сакса, як наказвае звычай.

— Вашая Вяльможнасьць, пан дэ Сакс засьведчыць, што я заўсёды вітаў яго з належнаю пакорай. Пан дэ Сакс прыяжджаў разам з двума хартамі і адным выжлам, і я ніколі не абразіў ягоных правоў.

— Але ты не лічыў гэтыя правы справядлівымі.

— Не мая гэта справа судзіць, што справядліва ў месьце Арас, а што — не...

— Ці гэта мае азначаць, што табе гэтае места — чужое?

— Гэтага я не сказаў, Вашая Вяльможнасьць.

— Але так падумаў, Цэлюсе.

— Прашу прабачэньня, але скуль Вашая Вяльможнасьць ведае мае думкі?!

— Ты тут не для таго, каб задаваць пытаньні, а каб на іх адказваць...

Так гэта цягнулася аж да позьняга вечара. Мне было шкада Цэлюса, хоць ён і жyd, — але я не мяшаўся ў гэтую справу. Паказаньні вярочніка прынялі за довад, што ад пачатку было ясна. Тае ж ночы Цэлюс павесіўся ў сутарэньнях ратушы. Пан дэ Сакс меў мужнасьць заявіць Альбэру:

— Ойча, кроў гэтага жыда — на тваім сумленьні.

На што Альбэр адказаў напышліва:

— Ты гаворыш аб тым, чаго сам ня знаеш і чым не распараджаешся.

Фар'я дэ Сакс, выходзячы з раднае залі, буркнуў да мяне:

ЛІТАРАТУРА

— Такія, як ён, заўсёды найгоршыя. Яны забіваюць бязгрэшна.

Я чуў, таго дня пан дэ Сакс напіўся шалёна. Быў гэта адзін зь нямногіх дзён ягонага жыцьця, калі ён ня нудзіўся.

Аднак ня ўпой Фар’і выклікаў напружанасьць у месьце. У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Мае панове! Ваш погляд на месьцічаў Арасу можа быць сёньня поўны непрыязнасьці і нават агіды, бо сапраўды яны дапусьціліся рэчаў, якіх сьвет ня бачыў. Але ўсё ж гэта быў кон. Я ведаў гэтых людзей. Яны не былі злыя і, напэўна ж, яны не былі горшыя ад іншых жыхароў Брабанту, дый усяго герцагства. Арас, праўда, ня даў сьвету надта шмат пабожных мужоў ды цнатлівых жанок; было там багата зайздрасьці, паскудзтва, сьвінства; не адзін нягоднік зьвіў сабе цёплае гнязьдзечка ў мескіх мурах, але таго вечара, калі разьнеслася вестка пра сьмерць жыда Цэлюса, — амаль усе месьцічы прызналі сябе сувінаваўцамі забойства. О, я ня буду тутака даводзіць, што яны любілі жыдоў ды іхныя чырвоныя латы на каптанах; што без усялякай агіды сутыкаліся зь іхнымі плячыма ў мітусьлівыя дні кірмашоў альбо верылі жыдоўскаму слову. Усе месьцічы разумелі, што жыды — гэта чужацкая стыхія і што Бог цяжка выпрабоўвае места, асуджаючы яго на сужыцьце з катамі Ісуса Хрыста. Але менавіта таму, што яны зьяўляліся прававернымі хрысьціянамі і падпарадкоўваліся судам Божым, былі яны тою супольнаю глебай, на якой магло ўзрастаць жыдоўскае насеньне.

Я ня цешыўся асаблівай сымпатыяй у Арасе, гэта напэўна! Я быў прыбышом зь іншага краю, быў вухам і вокам утрэхцага двара — таму мой дом абыходзілі здалёк і мне не давяралі. Але тым ня менш, у той вечар менавіта да мяне яны прыйшлі са сьлязьмі і лямантам.

— Жыд Цэлюс павесіўся ў ратушы! — гукалі яны з засмучэньнем. — Пан Альбэр несправядліва зь ім абышоўся... Гора нам, бо Бог не адпускае такіх агідных грахоў!

— І што я маю зрабіць? — пытаўся я.

— Ідзі да біскупа Давіда, які ёсьць тваім сябрам, і прасі яго, каб прыехаў у вернае места Арас. Безь ягонае прысутнасьці нас усіх напаткае няшчасьце. Мы прагнем змыць нявінную кроў, што пала на жыхароў Арасу. Няхай нам біскуп скажа, што мы павінны чыніць...

Што я мог адказаць? Мне здавалася сьмешным ехаць у Утрэхт або Гент, зьяўляцца перад абліччам Давіда і прасіць яго аб прыездзе. Спаглядаючы на гэты маркотны натоўпik мяшчанаў з вышыні свайго дому, я ўявіў сабе пасьмешку Давіда, калі б я яму пераказаў просьбу ягонага статку.

Мае панове! Вы ведаеце герцага ня горай за мяне. Гэта вялікі чалавек і ўзорны хрысьціянін. Але тым ня менш... Я ўявіў сабе, што вось прыяжджаю ў Гент, пакідаючы па сабе палых у дарозе коней. Уваходжу ў біскупавы палаты, увесь пакрыты пылам і потам, з пасечаным восеньскім ветрам тварам. Давід вітае мяне ласкава:

— Слава Найвышэйшаму, Яне, што ты тут! Я зьбіраюся заўтра на паляваньне, ты паедзеш са мной...

— Вашая Дастойнасьць, — кажу, — я пасланец места Арас. Тамтэйшыя людзі пакорна просяць, каб Ты прыехаў, бо баяцца кары Божай. Пан Альбэр давёў да сьмерці аднаго жыда іменем Цэлюс...

— Жыда, кажаш?! — гаворыць Давід з пасьмешкаю. — І дзеля аднаго жыда я мушу ехаць у Арас?

— Не дзеля яго, Вашая Дастойнасьць, але дзеля жыхароў гэтага няшчаснага места!

— І чым жа я змагу памагчы месту, калі ў яго ікаўка... Я ня маю ахвоты спрацацца з Альбэрам за нейкую жыдоўскую падліну. Бог даў — Бог узяў! А ты, Яне, перастань мучыцца. Маю я дзеўку са Сьпіры, вялікае прыгажосць; дам яе табе на дзьеve ночы...

— Вашая Дастойнасьць, — кажу я ў распачы. — Люд у месьце ўзбухторыўся. Я баюся хваляваньняў. Ты, Вашая Дастойнасьць, ведаеш, як лёгка ў сёньняшніх цяжкіх часоx распаліць жарсьці. Яшчэ не загаіліся раны пасья жахлівых людажэрстваў мінулых гадоў і ледзьве толькі места выкараскалася з прадонья, як ізноў...

Давід падносіць далонь да твару, нібы адганяючы назойліваю муху. Я замаўкаю. Тады ён гаворыць:

— *Рах, Рах!* Што там здарылася з гэтым жыдам?

— Адзін чалавек паказаў, што жyd Цэлюс наслаў праклён на дом суконьніка, у якога паў конь добрае крыві. Конь быў здаровы і мусіў быў ісьці ў дарогу, калі раптам, пасярод ночы, паў у стайні з прычыны жыдоўскага праклёну...

— А якой быў масьці? — пытаецца Давід і сьмяецца.

— Гэтага я ня ведаю, Вашая Дастойнасьць!

— Калі гняды, дык не шкада...

— Вашая Дастойнасьць! Я праўду кажу. Места ўзбухторылася...

— Ты нудзіш мяне, Яне. Калі ім наймецца пакутаваць, дык няхай вылупцюцца. Скажы ў Арасе, што біскуп наказаў працэсію ды дзесяцідзённы пост... Але мушу сказаць, гэты ойчык Альбэр для мяне надта вялікі клопат... У яго рахунак просты. Адзін конь — адзін жyd. А як разьлічвацца з Богам, дык гэта мая справа. А што я Богу скажу? І адкуль я ведаю, ці ў думках Божых справядліва было жyда караць? Можна, аднаго жyда, можна, двух, а, можна, толькі палову... Я ня ведаю, у колькі ацэньваецца конь у стайнях нябесных.

Вось столькі здабыў бы я ў Генце — бы кот наплакаў... Таму абвесьціў я людзям, каб яны варочаліся дадому ды чакалі наступнага ранку. Сам жа пайшоў, каб паразмаўляць з Альбэрам. Ён прыняў мяне суха, як звычайна, калі прадчуваў спрэчку. Ён ніколі не пазбавіўся перакананья, што я хоць і зьяўляюся ягоным вучнем, аднак жа належу да чужынцаў — да таго аграмаднага сьвету, што раскінуўся за мурамі Арасу. Ён адшукваў ува мне — нават пасья многіх гадоў, калі я ўжо даў яму шматлікія пацьверджаньні сваёй ляяльнасьці і нават сыноўскае прывязанасьці, — нейкія повязі з Давідам ці, яшчэ горай, з Шастэлем, якога ён ненавідзеў усім сэрцам. Колькі ж разоў ён папікаў мяне бракам руплівасьці хрысьціянскае, прыпісваючы віну за тое згубным уплывам Генту. Колькі разоў ён паўтараў з горыччу: «Табе здаецца, дарагі Яне, што над усім трэба шанаваць розум. І ты мяркуеш, што твае генцкія мэнтары з Давідам на чале менавіта розуму ўзносяць найвялікшую хвалу. У той час як, насуперак бачнасьці, ня ў розуме справа, а ў натуры. Сваю разумовую спраўнасьць Давід практыкуе ў ложку. Здаецца яму, што ён моцны, бо ні ў што ня верыць... Якое ж гэта глупства, Яне!» Ня кажучы таго непасрэдна, ён заўсёды падазраваў, што біскупскі двор мне бліжэйшы, чым тое было на самай справе. Ён думаў, што Давід прыслухоўваецца да маіх радаў. У той час як у сапраўднасьці Давід бачыў ува мне сябра і таварыша забаваў, але заўсёды пільна ўнікаў больш сур'ёзных размоў. Але Альбэр не памыляўся, мяркуючы, што сэрцам я хутчэй з Гентам, чым з Арасам. Зрэшты, гэта крыху цешыла мае амбіцыі.

Таму й гэтым разам, прыйшоўшы да Альбэра, я быў трохі спаняволены. Ужо сам факт, што месьцічы зьявруліся да мяне, просячы аб пасярэдніцтве ў двары біскупа, быў для мяне неспрыяльным. І я зусім не здзівіўся, калі Альбэр, выслушаўшы маё паведамлень-

ЛІТАРАТУРА

не, сказаў жорстка:

— Калі цябе паслалі да Давіда, чаму ты прыйшоў да мяне?!

— Ойча, — кажу я як мага лагаднейшым голасам. — Няслушна б было ўмешваць у тутэйшыя спрэчкі біскупскі двор. Месьцічы ўзбухторыліся з прычыны выпадкаў, якія разыграліся ў мурах места, таму ў гэтых мурах і трэба прымаць адпаведныя рашэньні.

Ён зірнуў на мяне з-пад ілба, пасля паціснуў плячыма непрыязна і зморана, нібы хацеў скінуць нейкі цяжар.

— Ну, гэта гучыць разумна, канечне, але ў тваіх вуснах, Яне, гэта крывадушнасьць! Няўжо сьмерць гэтага жыда схіліла цябе да салідарнасьці зь месцам, якой дагэтуль ты ніколі не адчуваў? Неспасьцігальныя суды Гасподнія... Раптам, у такую небяспечную часіну, калі зьяўляецца мажлівасьць для ўмяшаньня Давіда ў нашыя справы, а месьцічы, што заўсёды так рупяцца, каб ніхто толькі не пазбавіў іх хаця б аднаго з прывілеяў ды не парушыў іхных правоў, уласнавольна зьвяртаюцца па рашэньне да двара, ты становішся апекуном мескіх вольнасьцяў і адмаўляешся ўмешваць чужынцаў у араскія справы?! Калі ўрэшце паўстала спрэчка паміж мною і месьцічамі ды надарылася такая цудоўная магчымасьць, каб выдаць мяне на пасьмех, выкпіць і прынізіць у вачох тых людзей, якіх я заўсёды любіў, ты, Яне, выказваеш мне спагаду? Глядзі, каб Давід не разьлічыўся з табою за гэткую слабасьць сэрца!

Раптам ён замоўк і падышоў да мяне. Глядзеў мне ў вочы з выразам чуйнае падазро-насьці і нібы са зьдзіўленьнем.

— А можа, ты ведаеш?! — спытаў ён зьнянацку, беручы мяне за руку. — Скажы шчыра, Яне! Можа, ты зразумеў, у чым тут справа?!

Дальбог, у мяне нават у думках тады не было, да чаго ён вядзе. І відаць, ён вычытаў гэта ў маіх вачох, бо засьмяяўся зьедліва:

— Ну, так... Скуль жа гэта магло б прыйсьці табе да галавы!

Мусіць, ніколі ён так мною не пагарджаў, як у тую хвіліну, калі заўважыў, што пераа-цаніў мяне. І адразу ж зрабіўся ўладарны, недаступны, пазбыўся нават зьедлівасьці, якая пры ягонай халоднай як лёд натуры часам выглядала крыхаю ўнутранага цяпла.

— Зважай, — кажа ён, — што ты прыехаў у Арас шмат гадоў таму, яшчэ будучы птуша-нём! Гэтаму месту ты абавязаны сваімі посьпехамі. Яно зрабіла зь цябе чалавека асьвеча-нага і багатага, абдарыла цябе даверам і абцяжарыла часьцінкаю ўлады...

— Ойча, — перабіў я яго, — усё, што ты прыпісваеш месту Арас, гэта твая ўласная заслуга!

— І што з таго? — адказаў ён. — Ты дасканала ведаш, што няма мяжы, якая аддзяляла б мяне ад места і места ад мяне. Я — гэта яно, а яно — гэта я. Калі я нешта зрабіў для цябе — ты павінен быць удзячны ўсім месьцічам Арасу, бо гэта менавіта яны празь мяне кіруюць месцам. Столькі гадоў я паўтараў табе безупынна, што хто змагаецца са мною — выступае супроць места, а хто імкнецца парушыць тутэйшыя правы ды прывілеі — робіцца маім ворагам. Гэта было б сьмешна, калі б у часіну выпрабаваньня дарогі тутэйшых месьцічаў разышліся. Толькі распач ды бязладзьдзе ў галовах маглі ўчыніць, што прыйшлі яны да цябе з просьбаю запрасіць Давіда. Я ўзорваў гэтую глебу цягам дваццаціх гадоў, і я пераараў яе. Тут ня любяць біскупа! Ён не зрабіў нічога, каб заслужыць любоў. Колькі разоў ён сюды ні прыхаджаў, заўсёды здавалася, што места наведала грамада грабежнікаў. Мы жывем у Арасе высакародна, бязь лішкаў ды ганебнасьцяў, у якіх марнеюць Утрэخت і Гент. А што сталася з Брабантам? Усеагульнае крывадушніцтва, інтрыгі, звады, нікчэмнасьць. Давід

трымае нанятых забойцаў, якія на першы ж ківок распраўляюцца з праціўнікамі двара. А ці бачыў ты калі забойцаў у Арасе? Ці ў нашым месьце трэба зьвяртацца да штылетаў і атруты, каб пад завесаю ночы забіваць ворагаў? Мы дасягнулі тут адзінства, якое бласлаўляюць Бог і людзі.

— Пане, — прамовіў я, — жыд Цэлюс павесіўся ў ратушы!

— Я памятаю пра гэта... Бедны жыд! Пэўна, Госпад Бог захацеў учыніць зь яго ахвяру. Не забывай, Яне, — ня здарылася нічога, што ўскладала б віну на нашае места. Рада яшчэ ня вынесла прысуду. Цэлюс пазбавіў сябе жыцьця з уласнае волі. Ці ж ты ня бачыш усяе ўзьнёсласьці пачуцьцяў тутэйшых месьцічаў, якія засмуціліся і журбуюць з прычыны сьмерці гэтага няшчаснага? Паспрабуй уявіць сабе падобную рэч у Генце або Утрэхце... Сьмеху варта! Каго ж там будзе турбаваць адзін жыдоўскі труп?! У той час як тут людзі прагнуць ачышчэньня. І яны яго атрымаюць! Таму хачу, каб ты зразумеў, наколькі ганебна і неразумна зьвяртацца да Давідавага суду. Ты вінен месту Арас ня толькі ўдзячнасьць, але й салідарнасьць у цяжкую часіну.

— Менавіта так я й меркаваў, — адказаў я спакойна. — І таму прыйшоў да цябе, ойча, хоць месьцічы й патрабавалі, каб я адправіўся ў Гент.

Тады Альбэр ізноў засьмяяўся едка і сказаў:

— Яне! Я ведаю цябе ўжо шмат гадоў. І заўсёды давяраў тваёй пляльнасьці. Ідзі да людзей і скажы ім, што гэта нізка — шукаць апірышча на двары біскупа. Мы самі гаспадары Арасу, і толькі ў нашых руках лёс гэтага места.

— Ці ня будзе лепей, ойча, каб ты сам спавясьціў гэта месту?

— Не, дарагі вучань! Я ніколі не таіў ад месьцічаў, якія пачуцьці маю да Давіда. Таму яны могуць маю пастанову прыпісаць непрыязнасьці ды недаверу... Ці ж не да цябе яны прыйшлі прасіць аб пасярэдніцтве? Хто ж можа быць лепшым пасланцом Арасу на утрэхцкім двары?... Гэта будзе слушна і разважна, калі ты ім растлумачыш, чаму адхіляеш давераную місію.

— Маеш рацыю, ойча! — адказаў я.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Мае панове! Толькі часткова адчуваю я віну за тое, што Бог спаслаў на места Арас. Я быў Ягонаю зброяй і верыў у Ягоную справядлівасьць. Дазвольце, аднак, прызваць у сьведкі нядаўнюю мінуўшчыну — тыя страшныя дні трохгадовае даўніны, калі голад і пошасьць апанавалі нашае места... Думаю, што менавіта там трэба шукаць прычыны, дзеля якой я прызнаў слушнасьць Альбэравых аргументаў.

З надыходам вясны таго году пачало падаць быдла. Сьпярыша ў гэтым не было нічога надзвычайнага. Заўсёды так бывае, што пасьля суроае зімы частка быдла худнее, ня есьць і падае бяз дай прычыны. Аднак жа тае вясны, калі памятаеце, таксама не адзін пастух аддаў Богу душу. Мы выйшлі за места з працэсіяй; білі званы. Дні надышлі дажджлівыя, халодныя, але потым зьнянацку неба разьясьнілася, прыгрэла сонца і ў мурах Арасу зьявіліся незьлічоныя хмары жамяры. Звычайна падмоклых лугоў, якія тады раптоўна павысыхалі, жамяра ўпаўзала ў места. Ніколі раней не здаралася нічога падобнага. Места ахінула смуга туманоў, і ранкам і пры зьмярканьні нельга было разгледзець нічога на адлегласьці выцягнутае рукі. Удзень сонца прыгравала моцна, а ўначы холад зьвінеў сярод муроў. Пачалі паміраць людзі. Спачатку па аднаму, пасьля — па двое, а потым — дзясяткамі. Іхныя целы гнілі наймаверна хутка, былі пачарнелыя і распухлыя. Задуха не дазваляла дыхаць тым, хто рабіў памерлым апошнюю паслугу. Амаль адразу ж

ЛІТАРАТУРА

пасья гэтага выбухнулі пажары. Пагарэла багата добра ў людзей, перадусім жа — запасы харчавання, прыгатаваныя на пераджніўе. У гэты час прыехаў у Арас герцаг Давід. Вітаючы яго перад брамаю, я сказаў між іншым, што мала ёсьць моцных гэтага сьвету, якія праявілі б падобную смеласьць. Звычайна ў часіну заразы дастойныя людзі ўцякаюць дзе вочы вядуць, аддаючы на здабычу чэрні ўсё сваё майно. У такія хвіліны найлепей відаць, як мала значаць зямныя даброты перад абліччам пасланае Богам пагрозы сьмерці. Давід выявіў, такім чынам, рэдкі гарт сэрца, прыехаўшы ў апанаваны пошасьцю Арас.

Ён заехаў у мury з раскошнаю сьвітай. Перад ім неслі рэліквіяр з кропляю крыві сьвятога Эгідыя, якую біскупы утрэцкія атрымалі некалі ў дар ад графаў Сэн-Жыль.

Аднак жа гэты прыезд, што ўмацаваў сэрцы ўсіх месцічаў, абярнуўся хутка супроць іх. Давід узяўся правіць сувора. Я не хачу, канечне, сказаць, што меў ён намер загубіць Арас, але шмат хто думаў менавіта так. Пад караю сьмерці загадаў ён паліць усялякі харч, да якога датыкаліся рукі памерлых ад заразы. Калі яго пераконвалі, што гэта вяр'яцтва — спусташаць места нат з тых сьціплых запасаў, якія яшчэ засталіся, ён абвясціў, што болей давярае прыдворным мэдыкам. Ужо тады ён атачаў сябе гайнэй дармаедаў і ганарліўцаў, што цягаліся за ім уздоўж ды ўпоперак Брабанту і атручвалі ягоны высокі розум баёдамі. Што найгорай — пакідаючы Арас пасья гэтых дзён суворага праўленьня, ён загадаў зачыніць брамы і выставіў варту ўздоўж муроў.

— Ты асуджаеш нас на выгаладзь! — крычалі сябры Рады.

— Маліцеся! — адказаў ён.

Праўду кажучы, ён не пакінуў нас у бядзе. Штодня багата загрузаныя вазы пад'яжджалі да брамаў Арасу. Кожнага ранку было чуваць рыпеньне колаў ды выгукі вознікаў. Люд зьбіраўся на мурах, а пасланьнікі біскупа апаражнялі вазы. Потым яны ад'яжджалі, страляючы пугамі ды шэпчучы пацеры, а біскупава варта дазваляла нам адчыніць брамы, каб забраць ежу ў места. Дзялілі яе справядліва — немалую ў тым заслугу меў пан дэ Сакс, чалавек вельмі праведны і нязломнага характару. Ды што з таго, калі пошасьць безупынна зьбірала сваё жніво, а голад усё болей даваўся ўсім у знакі. Потым надышлі распачныя дні. Даведаўшыся пра нашыя няшчасці, сабраліся пад Арасам усе амаль брабанцкія разбойнікі, банды ўзброеныя і бяз каліва сумленьня. Затаіўшыся сярод лясістых пагоркаў, падпільноўвалі яны ўначы біскупавы вазы ды рабавалі іх. Давід павялічыў ахову, але гэта не дало вынікаў. Лёгкая здабыча ўзбуджала жарсьці ліхадзеяў з усяго герцагства. Яны прыяжджалі ня тоячыся з найдалейшых закуткаў, каб нажыцца пад мурамі гінучага места. Адночы здарылася, што грабеж адбываўся на нашых вачох — бо мы назіралі за ўсім з вышыні муроў — цягам трох дзён. Давід плаціў вознікам золатам і каштоўнымі камянямі, але не знаходзілася зухаў, гатовых пайсьці на сьмерць. У нас, у Арасе, голад дайшоў да жахлівых памераў. Прыходзілася выстаўляць варту на цвінта-рох, бо былі такія, што, пакінуўшы сорам і хрысьціянскасць, дабіраліся да сьвятых магілаў ды балявалі сярод трупнае задухі. Да нас дайшлі чуткі, што адна кабета задушыла нядаўна народжанае дзіця, згатавала яго ў падсоленай вадзе і зьела, а ўзвар, які застаўся, аддала іншым сваім дзецям. Прыведзеная на Раду, яна прызналася ў сваім учынку. Быў гэта дзень, калі настроі супроць Давіда ў месьце дасягнулі вяршыні. Месцічы пракліналі ягоную пастанову. «Давід жыўцом нас пахаваў!» — крычалі перад ратушай. Людзі патрабавалі суворае кары для гэтай звыроднай маткі, але былі перакананыя, што грэх такога чыну ўпадзе на галаву біскупа. Я падзяляў той пагляд і прызнаю гэта бяз боязі...

Мы зьвяршылі суд над кабетай.

— Прысудзі ёй катаваньні! — гукалі месьцічы да Альбэра.

Ён маўчаў доўга. А пасья сказаў:

— Я не асуджу яе на катаваньні. Няхай Бог вырашае аб ейным чыне.

Таму было вырашана, што яе пакараюць заўтра на золку, хоць места і патрабавала аддаць яе на катаваньні. На рынку сабраўся агромністы натоўп. Сярод галоднае ціжмы толькі асуджаная была сытая. Кат узышоў на масткі зь мячом у руках, памагатыя прыцягнулі кабету. Яна малілася, поўная пакоры й пагаджэньня зь лёсам. Мы чакалі на адпаведны абрад. Тым часам Альбэр маўчаў. Ён адкінуў галаву і ўтарашчыўся ў неба. Гэта было трохі дзіўна. Мінаў час. Кат марудзіў, нецярпліва паглядаючы на Альбэра. Люд пачаў наракаць, нейкая ўзбуджанасьць ахапіла ўсе сэрцы.

— На што чакаеш, ойча?! — галёкнуў раптам хтосьці з натоўпу. — Давай разграшэньне!

Альбэр маўчаў. Усё тарашчыўся ў неба, нібы выглядаючы знакі. Я падыходжу да яго і гавару ціха:

— Ойча, час пачынаць.

— Няхай пачынаюць! — бурчыць Альбэр. Бачу, што ў яго падрывае павека, — адзнака гневу.

— Як жа так? — кажу. — Трэба ж, каб ты яе разграшыў перад апошняй дарогай...

— Не, — кажа Альбэр. — Дай кату знак, каб сьцінаў ёй галаву!

— Ойча, — крычу я, — я гэтага рабіць ня буду! Безь віятка нельга выконваць вырак!

— Я зрабіў ласку гэтай жанчыне, — кажа Альбэр. — Яны хацелі яе агнём прыпальваць, у смале качаць... Вылюдкі! Я сказаў на судзе ясна, што абыдзеца без катаваньняў, і няхай Бог вырашае лёс гэтае няшчаснае. Кажы кату рабіць справу...

Мы размаўлялі шэптам, але людзі, што стаялі бліжэй, зразумелі, у чым рэч. Пачуліся гуканьні, потым — плач. Людзі пападалі наўкаленцы вакол эшафоту: усе ўзносілі модлы і прасілі Альбэра, каб праявіў хрысьціянскую літасьць да гэтай няшчаснай кабеты. А яна не адразу зразумела, што адбываецца...

— Ойча! — крычала тады ўжо ў найвялікшай роспачы. — Зьлітуйся!!! Хай мяне жыўцом спяляць, коньмі разьдзяруць, але не адмаўляй мне ў гэтым апошнім суцяшэньні. Я вінаватая, тое праўда, аднак не чыні ж мне такой лютой адплаты!

Фар'я дэ Сакс падбег да Альбэра й схапіў яго за плячо:

— Не насьміхайся з Бога, старча! — крыкнуў ён разьюшана. — Дай разграшэньне гэта няшчаснай, калі жыцьцё табе міла...

Альбэр глянуў, нібы дэ Сакс быў жамярою, што поўзала пад нагамі.

— Не вучы мяне, графе, у справе цнот і грахоў, бо ня варты ты мяне павучаць. І сьмерцю мне перад вачыма не пабліскавай, бо я яе не баюся. Яшчэ слова, і я скажу слугам схапіць цябе ды павесіць на сухой галіне...

Дэ Сакс прыкусіў вусны і сказаў ужо спакайней:

— Ойча Альбэру! Ты ўзурпуеш права Богага суду. Без разграшэньня гэтая няшчасная несумненна навекі трапіць у пекла!

— Несумненна? — працэдзіў Альбэр, зьдзекліва пасьміхаючыся. — Чаму гэта несумненна?! Ці, можа, ты лічыш, што я склаў з Богам дамову, паводле якой Ён не пасьмее зьмяніць маіх пастаноў? Дык за каго ж ты маеш Бога, дэ Саксе?! Ён жа — ня нейкі купчык генцкі, глупча! Толькі ад Ягонае волі залежыць, ці скіне душу гэтае кабету ў пекла, ці зьмесьціць пры Сабе, сярод Анёлаў... Ты што ж, нікчэмны чарвяк, думаў, што я, можа, падпісаў дамову з Богам і што зь Ім можна ў гандляваньні ўдавацца?..

ЛІТАРАТУРА

— Ойча, — прашаптаў дэ Сакс. — Не адмаўляй гэтай кабеце...

— Скуголіш, глупча! Усе вы аднолькавыя... Увесь гэты натоўп аднолькавы! Што ж такое! Вам здаецца, што калі я ёй у віятыку адмоўлю, дык яна абавязкова будзе асуджаная на вечную кару?!

— Ойча, — сказаў я спакойна, хоць мяне душыў шал і трывога, бо адчуваў я, што дакранаюся да справаў неспазнаных і змрочных. — Сьвятарства дало табе моц дзейнічаць у імя Божае. Бог даверыў табе часьцінку свае волі, і таму ты ў Ягонае Імя зьдзяйсняеш адпушчэньне грахоў.

Ён ціха засьмяяўся; сівая барада трэслася ў яго на грудзёх.

— Дурні, — буркнуў ён. — Праўда тое, што я — слуга Бога, але ж дзе напісана, што пан абавязаны быць ляльным да сваіх служак. У галовах вашых явіцца, што я зьвяжу Богу рукі, прымаючы тыя ці іншыя рашэньні! Дык Ён жа — Усёведны і Усьмагутны. Ужо тысячу год таму назад захацеў Ён, каб усё гэта сталася... Адыдзі, Яне, і ты таксама, графе дэ Сакс! Хай кат сыцінае галаву гэтай кабеце...

Што я мог зрабіць? Я пайшоў да ката і сказаў яму:

— Чыні свой абавязак...

Ён глянуў на мяне ўважна. У прарэзах каптура я ўбачыў неспакойны бляск яго вачэй.

— Грэх! — мармытнуў ён.

— Не судзі за іншых, — адказаў я цьвёрда.

І пакацілася галава тае кабеты. Вялізны натоўп плакаў, а некаторыя людзі казалі, што Бог пакарае места Арас за гэтакі люты чын. Пасьля таго здарэньня зьмяніліся настроі. Пракліналі ўжо не Давіда, а Альбэра. Давід, зрэшты, выявіўся міласьцівы да места. Праз пэўны час ён сваёю біскупавай уладай адпусьціў грахі скаранай кабеце і вызваліў яе зь пекла. Я памятаю тую ноч, калі Альбэр даведаўся пра пастанову біскупа.

— У гэтым — увесь Давід! — крычаў ён. — Найбліжэйшы сябра Госпада Бога! Я ўяўляю, што адбываецца ў небе. Богу дакладаюць, што біскуп утрэцкі адпусьціў грахі гэтай кабеціне. У нябесным палацы беганіна, мітусьня і неспакой. Госпад Бог — няўцешны. Як жа ж я мог такое дапусьціць?! — кажа Ён сам сабе. — Гэткі недагляд! Цяпер біскуп утрэцкі можа быць незадаволены. А ну як найхутчэй выцягвайце гэтую жанчыну зь пекла і перанясіце яе ў агонь чысцовы. Умысныя анёлы робяць што загадана, а адзін зь іх бяжыць у Гент з пакорным данясеньнем, што ўсё выканана так, як біскуп меў ласку пастанавіць. Але тут анёл мусіць чакаць, бо Ягоная Дастойнасьць заняты якраз бяседаю або выляжанкай... Дурні, дурні, дурні! Яны мяркуюць, што Бог — іхны павернік ці супольнік альбо — супярэчнік у спрэчцы! Але ці бачылі яны Яго? Ці калі-небудзь зь Ім размаўлялі?

— Ойча Альбэру, — сказаў я тады. — Існуюць пэўныя прынцыпы, што парадкуюць нашае жыцьцё і збавеньне. Ува ўладзе біскупа — дзейнічаць у імя Божае, і хоць нельга тут дашуквацца дамоўленасьці, аднак усё ж трэба дапусьціць, што Неба чакае ад духоўных асобаў пэўных пастаноў, адпаведных вучэньню Царквы.

— Вучэньне Царквы толькі часткова паходзіць ад Бога, а часткова — гэта тварэньне людзей, — перабіў мяне Альбэр.

— Я з гэтым згодны, ойча... Але трэба памятаць, што без асаблівае міласьці Богага Адкрыцьця Царква не магла б устанаўліваць права...

— Гэта ўжо іншая рэч, — буркнуў Альбэр. — І я не хачу дзяліцца з табой маімі думкамі ў такой ступені.

Праўду кажучы, ён прамаўляў у той час як гератык. Але, як бы там ні было, ён належаў

да тых, каму быў дадзены прывілей набліжацца да герэзіі. Занадта блізка ён знаходзіўся ля Бога, каб у ім не папярарасталі пэўныя сумневы.

Аднак вяртаюся да майго аповеду. У месьце шалела зараза. Брамы былі зачыненыя наглуха, вартавыя выстаўленыя знадворку, і, калі б хто задумаў уцячы зь места, зрабіўся б лёгкай цэлью для іх. Месьцічы былі вельмі ўзбухтораныя. Яны адчувалі сваю пакінутасьць ды няшчаснасьць тым вастрэй, што падмануліся ў людзях, якім так доўга верылі. Герцаг Давід атачыў іх кардонам, празь які немагчыма было прабіцца, і, хоць стараўся аблегчыць лёс места даставамі харчу, усё ж разбойныя банды пахавалі гэтыя памкненьні. Альбэр жа здрадзіў месту, адмаўляючы ў акце хрысьціянскае літасьці і прабачэньня няшчаснай дзетазабойцы. Таму месьцічы Арасу ўбачылі сябе на самым дне існаваньня. Пачалі шырыцца бунты ды блюзьнерствы, бо людзі прыйшлі да высновы, што сам Бог зь іх насьмяяўся. Яшчэ сто гадоў таму падобныя настроі не былі б, напэўна, магчымыя. У той час сьвет быў занадта пабожны і падлеглы выракам нябесным. А сёньня?! Усё часьцей можна пачуць, што зямля круглая, нібы яблык, і, выяўляецца, не стаіць на месцы. Пагаворваюць таксама, што чалавечае цела мае ў сабе мноства падабенстваў да цела сабакі, ката і нават сьвіньні. Самыя розныя зьвесткі надзвычайна сумяцяць у розумах, і сумневы пракрадаюцца шмат да каго ў душу. Сьвет перажывае нейкую перамену, межы якой плынныя ды невыразныя. Ці ж можна было падумаць сто гадоў таму, што людзі будуць зьбірацца на могілках і аддавацца нейкім дзіўным ды пабожным абрадам, якія славяць сьмерць? У часох нашых дзядоў сьмерць была сьмерцю, і нікога не здзіўляў той відавочны факт, што целы нашыя гніюць, пасьля высыхаюць, каб урэшце распасьціся ў прах... Зьвярніце ўвагу, што сёньня людзі гэтым глыбака ўзрушаныя, а страх у абліччы сьмерці напаўняе ўсе хрысьціянскія сэрцы. Ёсьць у гэтым нейкае спанявераньне, нейкае ваганьне, быццам у нашых розумах нарадзілася думка, што з апошнім уздыхам усё гэта скончыцца, што, паміраючы, мы адыходзім у нябыт, у цемру, у нішто, дзе нават не йснуе ўжо ўсьведамленьня гэтае ўсеахопнае пустэчы, а таму й тае пустэчы няма, нічога няма, нічога...

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Ці можа спаткаць чалавека нешта горшае за невыносную думку, што Бог — гэта бясконцае цягнэньне? Каб ад гэтага вызваліцца, лупцоўнікі высыпаюць на дарогі, задаючы сабе пакуты, сьцякаючы крывёй ды молячы Бога, каб Ён стаўся сьвятлом і быцьцём. Наша пабожнасьць — крыклівая і змрочная, інакшая, чым у часох сьвятога Францішка, які вучыў людзей, як трэба радавацца сонцу, кветкам ды подыху ветру... Хто ж сёньня, гледзячы ў неба, адчувае радасьць з прычыны зьзяньня зорак або формы хмаркі? Хто адшуквае прыемнасьць у барвах квяцістага лугу? Хто, урэшце, датыкаючыся да кары дрэва, адчувае прыемныя дрыжкі кантактаваньня з Божым стварэньнем? У задусе чадных паходняў, спасярод дыму кадзілаў, перад абліччам Усэмагутнага, што прысутны на алтарох, мы б'емся лбамі аб каменныя падлогі нашых бажніцаў. Мы выкрываем нашыя грахі, бо нам здаецца, што, называючы свае ўчынкі, мы вызваляемся ад іх цяжару. Быць можа, я моцна памыляюся, але думаю, што мы кіруем да мяжы. Ужо недалёка тая часіна, калі загіне сьвет, а Бог паглыне нас усіх у сябе, каб надалей існаваць самотна, сярод уласнага быцьця. Сапраўды, гэтая думка — жахлівая, хоць нібыта павінна цешыць кожнае хрысьціянскае сэрца.

Як я ўжо казаў, места Арас пакутавала. Тая няшчасная кабета, абезгалоўленая на загад Рады, была не адзінай злачынкаю... Падобныя ліхадзействы множыліся. Людзі ўжо не баяліся пекла і найжахлівейшых катаваньняў — толькі б заспакоіць голад. Жывэльнясьць перамагала чалавечую натуру. Магілы памерлых раскопваліся, квітнела агіднае

ЛІТАРАТУРА

людажэрства. Здараліся нават выпадкі, што сем'і дабівалі сваіх хворых перад скананьнем, каб падмацавацца сьвежым мясам, вольным ад прысмаку гнілі. Самае разбэшчанае сваволье агарнула места, як гэта і бывае, калі людзі прадчуваюць канец усяго. Узорна цнатлівыя кабеты паводзілі сябе як распусьніцы. Можна было назіраць сцэны неапісальнае непрыстойнасьці, што разыгрываліся пад вольным небам і нават ля касьцельных брамаў. Немагчыма перадаць усяе тае агіднасьці ды жудасьці нашаю ўбогаю моваю. Калі дачка аднаго шляхцюка запала здароўем, ён — заходзячыся плачам і сьмехам — узабраўся на яе, галёкаючы, што нельга, каб яна адышла з гэтага сьвету, не спазнаўшы асалоды зносін з мужчынскім чэлесам. «Бо Бог ня можа быць гэтка бязьлітасны да майго дзіцяці...»

Насталі цяжкія для места часы. Найгоршым было ўсьведамленьне, што няма адкуль чакаць дапамогі. Людзі чуліся жыўцом пахаванымі, пакінутымі выключна на ўласныя сілы і прадпрымальнасьць, што — праўду кажучы — вызваляла з кайданоў, у якія сьвет іх звычайна закоўваў. Бо, паколькі былі яны так моцна асірочаныя, такія пакінутыя валадарамі сьвецкімі й духоўнымі і, несумненна, асуджаныя — прыйшло ім у галаву, што ўсе іхныя ранейшыя павязі са сьветам пазбаўлены вартасьці. У час страшэнных выпрабаваньняў, забіваньня пошасьцю і голадам, яны адчулі сябе нібы на бязьлюднай высьпе, адуюць аточаныя бяздушным, абьякавым і непераплыўным морам. Ды ня толькі гэта ўздзейнічала на іхнае сьветаўспрыманьне. Перад абліччам няшчасьця яны адразу ж зрабіліся амаль усе між сабою роўныя — і руінаю палі асьвечаныя правы. Аднолькава паміралі рамесьнікі, паны й сьвятары, мужчыны й жанчыны, старыя і дзеці. Сьмерць, што ўехала ў мескія брамы, стукалася ўва ўсе дзьверы, не зважаючы на станавую прыналежнасьць. Брыдкія пацукі, цэлыя чароды якіх зьяўляліся ў месце ў белы дзень, накідаліся на целы памерлых, не разьбіраючы, панскае ці плябейскае было гэта мяса. Фар'я дэ Сакс, у якога гонар быў, здаецца, мацнейшы за прагу жыцьця, пільна дбаў, каб сьціплыя порцыі траплялі пароўну ў кожны рот.

Таму, як я ўжо казаў, сьпярша запанавала нейкая асаблівая, не пазбаўленьня дзікасьці ды вар'яцтваў, роўнасьць... Хтосьці павёў натоўп да кляштару дамініканаў, у якім мніхі вякамі зьбіралі вучоныя кнігі. Невядома зь якой прычыны, натоўп паскладаў пэргаміны ў аграмадны стос і падпаліў, а калі полымя шуганула ўгару — людзі ўзяліся пад рукі і танчылі ў бляску агню ды клубох дыму ажно да позьняе ночы.

Яны нішчылі ўсё, што не надавалася ў ежу. Надышоў час новых каштоўнасьцяў для места, і, дальбог, здавалася, што пры ўсім тым няшчасьці ды горычы людзі дыхалі вальней! Раптоўна амаль усе без выключэньня сталі адчуваць, што папярэдняе іхнае жыцьцё было абцяжарана мноствам непатрэбных дзівацтваў ды мроеньняў. Яны не казалі: «Навошта нам цяпер кнігі ды павучаньні», але: «Навошта ўвогуле кнігі ды павучаньні, калі насуперак нашае волі спаўняецца часіна — і ўсе мы мусім адысьці з гэтага сьвету, не спазнаўшы ні радасьці, ні раскошы, ні нават сапраўдных няшчасьцяў...» Зьняверыўшыся ў прыцыпах, неўзабаве яны зьняверыліся і ў Богу. З кожным днём рабіўся Ён усё менш патрэбны, бо ня быў тут прысутны, бо сышоў з Арасу, выдаўшы яго на рабунак згладнелым месцічам. І вось раптам нашыя целы — блізкія сьмерці, схуднелыя з голаду, якія зь сярэдзіны пякла зараза — набылі найвышэйшае значэньне. Людзі са спагадаю пазіралі на свае твары, плечы, жываты. Нішто апроч цела ўжо не ўяўляла каштоўнасьці і нішто не было болей вартэе спачуваньня. Выйшла так, што тыя, хто быў таўсьцейшы ад іншых, спазнавалі асаблівае раскошы й цешыліся павагай, амаль роўнаю ўслаўленьню. Але гэта не цягнулася доўга, бо менавіта тлустыя першымі пайшлі пад нож... Скінутыя з

алтароў — яны адправіліся на стол. Пачалася тыранія худых ды жылістых. Выбухнуў жахлівы тэрор, а дзікасьць сягнула вяршыні.

Якая ж сьмешная натура чалавека! Калі судзілі тую кабету, усім здавалася, што Арас апусьціўся на самае дно няшчасьцяў ды засмучэньня. Але празь нейкі час людзі ўжо згадвалі працэс дзетазабойцы як сьведчаньне даўно мінулае ідыліі. Места, у якім дзейнічаюць суды, устанаўліваюцца законы ды выконваюцца прысуды, яшчэ не пакінута Богам. У Арасе ж, дзе, паводле пазьнейшых падлікаў, кожны трэці насельнік паў ад заразы або голаду, не было ўжо нічога боскага. Мы засталіся сам-насам са сваёю людзкасьцю, з нашымі цэламі, з нашым уяўленьнем, якое ажыўлялася толькі страўнікамі.

Было ў гэтым нейкае жахлівае вызваленьне, бо ўсё-такі кожнаму з гэтых людзей, кім бы яны ні былі, спадарожнічала заўсёды ўсёмагутнасьць герархіі. Нельга запырэчыць, што герархія — гэта блаславенства, і таксама нельга запырэчыць, што яна — аброць. О, я зусім ня думаю, што нехта, прыйшоўшы на гэты сьвет селянінам, пакутуе з таго, што ім зьяўляецца, альбо прагне быць кімсьці іншым. Такія мроеньні могуць паўставаць толькі ў вельмі абмежаваных глудох. Здаецца зразумелым, што мужык ёсьць мужыком, а таму — усё ў ім мужыцкае, кожная часьцінка ягонага цела зьяўляецца мужыцкай, і такі чалавек мусіў бы выйсьці па-за сябе, узняцца над уласным быцьцём, каб убачыць сваю мужыцкасьць так, як я яе бачу. Гэтак жа і са мною! Усё ўва мне — панскае, і я нат дыхаю як пан, згодна з маім прызначэньнем на гэтым сьвеце. Я ня ведаю, як мысьліць рамесьнік, бо не зьяўляюся ім, а калі б я і паспрабаваў зразумець ягоны спосаб мысьленьня, дык гэта заўсёды будзе разумьне панскае. Таму я не сьцьвярджаю, што ў гэтыя страшныя дні голаду і заразы селянін адчуваў сваю роўнасьць з панам. Сьпяраша менавіта ад паноў чакаў ён апекі і паратунку. Калі ж зразумеў, што нават найболей высакародныя тут бяссьільныя, — пераканаўся, што няма надзеі. Але гэтае самае бяссьільле вышэйшых ад яго, якое спачатку нападнула яго распаччу ды спаняверанасьцю, сталася потым крыніцаю нейкай дзіўнай сілы. Паколькі апека заможных не магла задаволіць патрэбы часу, яна страціла ўсю сваю вартасьць. Селянін, пазбавіўшыся дапамогі, рабіўся тым самым самастойным. Гэтак жа і паны, што аглядаліся перш за ўсё на Раду і Царкву, адчулі сябе пакінутымі Радаю і Царквой. Кожны з нас праз усё жыцьцё падпарадкоўваўся тым, хто стаяў вышэй, а калі раптам голад ды зараза абрынулі герархічную лесьвіцу ў гной нашае супольнае немачы, мы заўважылі — кожны без выключэньня — сваю адасобленасьць ад сьвету. Мы былі пакінутымі асуджэнцамі, але мы знаходзіліся па-за ўсялякай падначаленасьцю, выключаючы падначаленасьць самім сабе. Апанавала нас страшэнная самота, але было ў ёй нешта ўзьнёслае. Дагэтуль, жывучы й паміраючы, мы ўсе без выключэньня знаходзіліся ў стане падначаленасьці, падпарадкаванасьці. Не сумняваюся, што такі стан поўны слодычы і пачуцьця бяссьпекі. Жывучы ў ім, мы чынім намаганьні, каб падабацца іншым, усім тым, хто вышэй і ніжэй за нас. Падначаленасьць ёсьць прыўкрасай нашага існаваньня. Узамен за яе мы атрымліваем апеку і супакой, — адным словам, яна дазваляе нам цешыцца жыцьцём. Безь яе — лёс аддае кожнага на здабычу ўласнае адрознасьці. І вось месьцічы Арасу ў часіну скону, у страшнай пакуце распачы і юрлівасьці заразом, казалі сабе шэптам: «Я — сын чалавечы. Я — сын чалавечы, і нішто болей!» Быў гэта цяжар, які немагчыма вынесьці, і, быць можа, менавіта таму мы ўпалі тады на самае дно.

Але глуды нашыя дзейнічалі спраўна — наколькі гэта было магчыма ў людзей, да жудасьці галодных. Некаторыя мелі відзежы і размаўлялі зь нябеснымі апекунамі. Можна было назіраць скептычных паноў, звыклых да вытанчаных разважаньняў пра натуру чалавека,

ЛІТАРАТУРА

якія, праходзячыся вулкімі Арасу, вялі размову з кімсьці нябачным. Ведучы тыя дыспуты, яны захоўвалі вельмі пачцівыя звычаі, пасьміхаліся ды кланяліся свайму суразмоўцу, прыбыламу проста зь неба. Не было ў тым анічога зь містычных парываў, ані з гарачкі ці хваробы. Гэтыя людзі заставаліся сабою ў кожным слове і руху, але праяўляўся ў іх і нехта іншы — спадарожнік жыцьця, які дагэтуль быў зьянволены і маўклівы, але цяпер, у найстрашнейшую часіну, ён ставаўся ім роўны, і яны, ідучы на сьмерць, дапускалі яго да свайго боку. Здаралася таксама, што мніхі, якія змарнавалі доўгія гады ў малітвах, пастох ды пакуце, выбіраліся на сонца са сваіх змрочных кляшторных кельляў, аддаваліся распусьце з кабетамі і ўголас блюзьнерылі супроць Бога. А найболей дзіўным, здаецца, было тое, што кожны чалавек у Арасе меў тады на запас разумнае тлумачэньне свайго ператварэньня. Мяркую, розум яшчэ ніколі не сьвяткаваў гэткага трыюмфу, як у тыя дні ўсеагульнай страты падставовых каштоўнасьцяў. Для кожнае ўзьнёсласьці або ганебнасьці людзі маглі знайсці абгрунтаваньне. Знамянальна, што дакладнасьць такіх абгрунтаваньняў рабіла адных болей, а другіх — меней роўнымі. І гэты факт ізноў вяртаў звыклія меркі нашаму жыцьцю ў Арасе. Бо, як выявілася, нельга існаваць бяз пэўных каштоўнасных мерак — толькі дзеля страўніка, у страўніку, страўнікам... Ён сам, праўда, быў магутнаю меркай, якая, аднак, не задавальвала цалкам. Тое, што ўсе без выключэньня прагнулі ежы, не азначала яшчэ, што яны ўсе без выключэньня аднолькава дрэнныя, добрыя, высакародныя або подлыя. І вось пачала паўставаць у месьце новая герархія сярод схуднелых, распачных зданяў. Адны навучалі, а іншыя былі іхнымі вучнямі. І зусім не было важна, што зьяўляецца прадметам гэтага навучаньня, — але толькі сам факт новай падначаленасьці, новых сувязяў, якія дазвалялі людзям свабодней несцьці цяжар зьніштажэньня.

Усё гэта адбывалася нейкія тры гады таму... Дык ці ж можна зьдзіўляцца ўчынкам месьцічаў Арасу мінулае восені?

Калі здавалася, што ўсё страчана і для нас ужо няма аніякай надзеі, пошасьць зьянацку згасла... Нібы Бог вырашыў, што мы ўжо пакаштавалі пекла... Сьпяраша людзі не ўсьведамлялі гэтае перамены лёсу. Дзень пры дні ўсё меней было памерлых, а ў дадатак разбойныя банды адступілі і зноў кожнага ранку рыпелі, нагружаныя харчамі, біскупавы вазы. Гэта было як у сьне. Мы не заўважалі ўласнае сытасьці і здароўя. Надалей працягвалі разыгрывацца блюзьнерчыя ды распусныя сцэны, але паволі жарсьці выгасалі, а разам з тым пачаў прарастаць у Арасе неапісальны сорам. Тыя, што вялі дыспуты са сьвятымі апекунамі, цяперака насьмейваліся зь неба, а тыя, што блюзьнерылі супроць Бога, — лупцаваліся перад брамамі касьцёлаў. Фар'я дэ Сакс не дзяліў больш харчоў, бо было іх ужо даволі. І зноў, як калісьці, просты люд задавальняўся горшым, у той час як пань патрабавалі сабе лепшага. І, як раней, ніхто з гэтым не спрачаўся. Паступова вярталася раўнавага, але ўсё ж хісткая ды кволая, бо пэўныя перажываньні ўкараняюцца ў чалавечай памяці, і хаця ўсе ў пакоры дзякавалі за ацаленьне, аднак ужо не маглі, як некалі, радавацца жыцьцю. Хаваючыся ў падданства і супольнасьць, людзі ўсё ж памяталі пра сваю самоту. Для некаторых сорам было цяжэй зьнесцьці, чым нат заразу. Хаця ўсеагульнае дараваньне ахапіла места і людзі ўдавалі, нібы не адбылося нічога, што б прыніжала іхны гонар, тым ня менш, ночы ў Арасе былі неспакойныя, поўныя дрэнных сноў, распачных успамінаў ды прынізьлівых сьлёзаў. Ужо тады Арас прагнуў ачышчэньня, ужо тады шукаў формулу, якая б дала тлумачэньне ўсёй драме.

У дзень, калі расчыніліся брамы, усе званы білі трыюмфальна, а аграмадная працэсія

абыходзіла навокал мескія муры. Пад вечар прайшоў дробны дождж, які змыў рэшткі граху. Назаўтра зранку — пад блакітным небам, у сьвятле раньняга сонца — уехаў у места герцаг Давід. Яго прынялі ў пакоры, якая належыцца вялебнаму пастыру, што зьяўляецца каралеўскім сынам, але безь любові, якую звычайна складаюць да ног дабрадзеяў. Калі Давід у суправаджэньні айца Альбэра бласлаўляў натоўп, немалая частка араскіх месьцічаў схіліла галовы, не згінаючы кален. Альбэр сказаў тады ціха: «Выбач ім, Вашая Дастойнасьць, але лёс іх цяжка выпрабаваў і яны зьняверыліся ўва ўсім...» На гэта Давід: «А што мне да іхнай веры й зьнявераньня? Галоўнае, што яны выжылі...»

Праўду кажучы, мяне гэта крыху зачэпіла. Бо калі нехта недаацэньвае нашыя зьнявераньні, ён недаацэньвае нас саміх і наш лёс. Але я змаўчаў, бо было б няслушна спрачацца з герцагам.

Падчас ягонага побыту атмасфэра была нейкая вымушаная. Гэта зусім ня значыць, што герцаг перамяніў сваё стаўленьне да места альбо што места адчувала да яго нейкую глыбейшую крыўду. Сытасьць цела хутка паспрыяла заспакаеньню духу, і ўжо тады мала хто ўспамінаў, што ўсё ж на загад біскупа места было адрэзана ад сьвету... Але рэч у тым, што разьбегліся дарогі нашых перажываньняў. Калі мы тут, за мурамі, змагаліся з заразай і голадам, Давід баляваў у Генце. Мне не хацелася б падыходзіць да гэтае справы занадта павярхоўна. Ніхто не сумняваўся ў шчырым спачуваньні герцага і ягоным жаданьні прыйсьці нам на дапамогу, але адна справа — ратаваць, а іншая — быць ратаваным. Адна справа — пакутаваць, а іншая — шкадаваць пакутнікаў. Адна справа, нарэшце, — ведаць, а іншая — спазнаць. Бо герцаг ведаў, што сьмерць існуе, а мы яе спазналі. Выкараскаўшыся з прорвы, мы адчувалі нешта накшталт тугі па тым перажываньні, якое было нам дадзена і ўзбагаціла нас. Ніхто ў Арасе не ўспамінаў уголос дні пошасьці. Але думалі пра іх часта. Быццам захоўвалі яны нейкае падмацаваньне і таямніцу, давераную толькі нам, месьцічам Арасу, якую пераказаць іншым не выпадае.

Напэўна таму герцагавы капрызы ўжо не прымаліся з такой самай, як раней, памяркоўнасьцю. Ён успрыняў гэта як довад нашае непрыязнасьці і быў крыху раззлаваны. Калі ён зафундаваў бяседу, месьцічы Арасу елі мала, а пілі яшчэ меней; біскупскі ж двор, як гэта заўсёды было ў звычайі, патураў сабе бязь меры. Давід нахіліўся да мяне і сказаў:

— Я бачу, што ў вас у ратох мае харчы разрастаюцца. Што гэта за выбрыкі, Яне? Глядзіце, каб я ня ўзяў гэта за абразу...

— Пане герцагу! — сказаў я тады. — Не судзі нас надта сувора. Мы любім цябе, як і раней, і радуе нас бясседа пры тваім сталле. Але іншы сёньня ў яе смак для нас. Кожны шмат мяса спрычыняе нам такое адчуваньне, аб якім брабанцкія паднябеньні ня маюць уявы. Прыманьне ежы зрабілася для нас перажываньнем, зрэшты, ня вельмі прыемным... Што некалі здавалася ў нашых вачох радасьцю — сёньня ня што іншае, як толькі неабходнасьць. Мы не вінаватыя, пане...

— Арас заўсёды быў схільны да нейкіх перабольшаньняў, — адказаў ён. — Гэта места пекных схаластычных традыцыяў, дзе некалі спрачаліся пра колькасьць валасінаў у хвасьце Бэльзэбула. Я не запырэчваю, што вы перанесьлі жажлівывы пакуты, але дзе ж напісана, што гэта прычына для славы?

— Мы ня прагнем славы, Вашая Дастойнасьць, але толькі цішы, бясьпекі ды супакою. Мы не фанабэрымся нашымі пакутамі. Я нават мяркую, што калі мы ўспамінаем нядаўнія дні, дык болей у нас сораму, чым ганарлівасьці. Але ў тым рэч, што гэта нашая неад'емная ўласнасьць. У Арасе немагчыма зрачыся гэтых пакутаў; немагчыма іх камусьці перадаць,

ЛІТАРАТУРА

немагчыма іх выкараніць. Яны — часьціна нас саміх. Ці я кажу зразумела?

— Кажаш ты зразумела, але гэта не зьмяняе сутнасці справы, а менавіта — што свья-дома ці не, але места Арас змушае мяне сёння ўзяць удзел у сваіх перажываньнях. Яно падсоўвае мне пад нос свае раны і цьвінтары, у той час як я хачу радавацца жыццём ды аддавацца ўцехам. Быць можа, дні голаду і пошасьці вельмі вас ушляхетнілі, але ж тое не прычына, каб усё гэта сталася ўзорам для іншых. Зараза закрунула Арас, але не закрунула Генты. Ці гэта дае вам права сьцьвярджаць, што вы лепшыя?

— Мы й ня чуемся лепшымі, Вашая Дастойнасьць...

— Ну вядома! — прамовіў ён надзвычай востра, а ягоная даланя ўдарыла аб стол. — Ну вядома! Вы падкрэсьліваеце вашу іншасць, выводзячы яе з горкіх выпрабаваньняў. Ніхто пад сонцам не падкрэсьлівае свае іншасьці, каб прынізіцца, але кожны робіць гэта, каб узвысіць сябе. Аднак паколькі ўжо вы седзіце пры маім стале, а я вас частую, дык зычу сабе, каб мой смак быў вашым смакам, мая забава — вашаю забавай, а мая нікчэмнасьць — вашаю нікчэмнасьцю...

— Хто ж бы асьмеліўся закідваць нікчэмства Вашай Дастойнасьці?! — выгукнуў я ў зьдзіўленьні.

— Вось, усе тутак... — адказаў ён і абвёў рукою кола, паказваючы на бяседнікаў. Сказаў ён гэта вельмі гучна, і многія яго пачулі...

У тое цяжка паверыць, але я адчуў тады сорам. І не за герцага мне было тады сорамна, а за Арас! Бо ўсё ж рацыя была на ягоным баку. Не дзеля таго, што ён казаў, але таму, што быў Давідам. Ён нарадзіўся, каб мець рацыю. І, такім чынам, увесь стол зразумеў у гэты момант, што сьвет вяртаецца ў сваё прадаўнае рэчышча. Збаўленчы статус Боскіх законаў паклаў мяжу нашым сумневам. Па хвіліннай зацішы разьнесьліся выгукі, як тое звычайна бывае на баляваньнях, і ўжо неўзабаве ўсе разбавіліся. Толькі Альбэр заставаўся пахмурны. Седзячы па правай руцэ Давіда, ён нахіліўся да яго і сказаў:

— Пане герцагу! Як люта ты ненавідзіш нашае места!

На што яму Давід:

— Я ненавіджу пакуты, добры ойча...

На тое Альбэр:

— Усё на адно выходзіць, пане!

На што Давід яму:

— Ты пацэліў у яблычак... Хай будзе па-твойму! Я ненавіджу Арас! — і выбухнуў вясёлым сьмехам, нібы ўрэшце ад нечага вызваліўся.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Я ня веру, што Давід тады сказаў праўду. Хутчэй, ён проста выказаў сваю непрыязнасьць да айца Альбэра, гаворачы словы, якія мусілі таго параніць. Бо абсалютна немагчыма, каб такі вялікі пан ненавідзеў адно са сваіх местаў разам з усімі ягонымі жыхарамі. Я не выключаю, што мы злавалі Давіда горыччу ды глыбінёй перажытых пакутаў. Так ці йнакш, мы перажылі найболей выпрабаваньняў сярод усіх насельнікаў Брабанту, і гэта магло ў душы герцага нарадзіць трывогу, што мы захочам узвысіцца над усімі, а можа, наагул, памкнуцца да тае вышыні, на якой ён сам знаходзіўся. Калі так, дык Давід моцна памыляўся... Бо менавіта ў часе баляваньня ўсе месьцічы прыйшлі да перакананьня, што добра мець гэтага чалавека — моцнага, цьвёрдага й перапоўненага радасьцю жыцця — айцом, пастырам ды ўладаром. О, як жа ён нам тады падабаўся... Позьняй ноччу, калі людзі ўжо былі трохі сонныя, герцаг паклікаў у бяседную залю прыдворных артыстаў. Былі там песьняры, паэты, а таксама мім, вельмі

распусны і забаўны. Калі яны прыйшлі, Давід кажа ім:

— Што вы нам пакажаце, сябры мае дарагія?

— А чаго жадаеш, Вашая Дастойнасьць? — адказваюць.

На тое Давід:

— Вы мяне ведаеце. Я аніякіх вымогаў ня стаўлю. Вырашайце свабодна, як тое заўсёды бывае на маім двары.

І яны сьпявалі ды гралі тое, што самі хацелі. Я сказаў тады герцагу:

— Вашая Дастойнасьць вельмі ласкавы да гэтых людзей. У нас бывае йначай. Айцец Альбэр трымае гэты статак на аброці.

Давід выбухнуў вясёлым сьмехам.

— Я артыстам спрыяю, — кажа, — бо я іх не баюся. І нічога ад іх не патрабую. Яны маюць у мяне поўную свабоду.

— Мяркую, — адказаў я, — што яны вельмі гэтаму радыя.

— Дзе ж там! — гукнуў Давід. — Гэта напаўняе іх страхам, Яне. Яны ня пэўныя ані дня, ані гадзіны. Ня ведаюць, што я трымаю за пазухай, і ўвесь час падазраюць мяне ў нейкім падступстве.

— Але ж гэта дзяцінна, — кажу я, — ня будзе ж герцаг супроць іх змовы ладзіць...

Ён прамаўчаў. Зірнуў на мяне з калівам насьмешкі. А праз хвіліну мовіў:

— Вып'ем, Яне...

Тыя словы чула сама меней зь дзясятка людзей, што сядзелі зблізку. Мяне ажно дрыжы ўзялі, але людзі нібы толькі памацнелі. Яны былі надта спрагнёныя па моцы ды хвацкасьці. Яны хацелі аддаць сябе ў апеку чалавеку, які б гарантаваў ім бясьпеку. Яны тады палічылі, што варты іхнага даверу ўладар, які мае свае таямніцы. Ужо даўно зьняверыліся яны ў Альбэру. Ягоныя модлы ды казані не адварнулі няшчасьцяў. Ён патрабаваў, каб Арас усклаў надзею на неба, але неба засталася аб'якавым перад абліччам пошасьці ды голаду. Таму людзі былі гатовыя даверыцца Давіду, які хоць і не абяцаў адпушчэньня грахоў, але быў досыць суровы і магутны, досыць хітры і халодны, каб пакласьці мяжу мучэньням. Арас трохі баяўся, што Давід ухопіць яго за горла, але што, урэшце, гэта значыла ў параўнаньні з сытасьцю ды расчыненымі брамамі места?

Мне здаецца, што менавіта тут трэба шукаць прычыну, дзеля якой месцічы прыйшлі да мяне, калі павесіўся жyd Цэлюс. Мінула ўжо тры гады пасля страшных дзён голаду і заразы, але ўсё яшчэ жывыя былі ў нас успаміны ды ўсё яшчэ моцная была надзея, што ў выпадку патрэбы толькі герцаг Давід зможа ўратаваць места. Напраўду, за ўвесь гэты час герцаг толькі двойчы зьяўляўся ў месце, каб бавіць дні ў бясседах, забавах ды паляваньнях. Але ўжо сама ягоная прысутнасьць спраўляла, што Арас чуўся ў большай бясьпецы. Пасля дзён пошасьці жыцьцё хутка вярталася на даўнія каляіны. Альбэр ізноў навучаў пра пакору ды бязгрэшнасьць, ізноў заахвочваў да посту і ўстрыманьня, ізноў пераконваў, што мы зьяўляемся выбранымі авечкамі гасподняга статку. У той час ён вяршыў суды лагодна і справядліва, нібы баючыся зноўку абудзіць гнеў Божы, як гэта, несумненна, было, калі ён адмовіў у віятыку няшчаснай дзетазабойцы. Праўду кажучы, Альбэр пастарэў і змаркотнеў пасля тых прыкрасьцяў. Згодна з пажаданьнем Давіда, ён перанёс цьвінтар па-за мескія мury, бо біскуп утрэхці яму напісаў: «Не трымай месцаў вечнага спачыну ў самай сярэдзіне забудовы, бо гэта памерлых ня збавіць, а жывых атруціць. І пакінь вашых памерлых у супакоі. Не гандлюй імі, як ты маеш звычку чыніць, каб мацней аблытаць жывых навучаньнем аб збаўленьні вечным. Памерлыя ўжо цябе, шляхетны ойча, пазбыліся,

ЛІТАРАТУРА

сьпяць моцна ў сваіх трунах, танчаць з чарвякамі, а іхнія душы прыняў Госпад Бог і Ён над імі выконвае апеку. Таму стаўляй крыжы над магіламі, але загадай хаваць па-за мурамі. Што я табе сувора загадваю раз і назаўсёды...»

Толькі той допіс атрымалі мы ад герцага на тэму справаў мескіх. Але кожны спадзяваўся, што калі зьвернецца да двара ў цяжкую часіну, дык знойдзе там надзейную абарону. Вось чаму прыйшлі да мяне месьцічы і гукалі, каб я пасьпяшаў на герцагскі двор і данёс пра вялікую несправядлівасьць да жыда Цэлюса. Але я не паехаў! Я, згодна з пажаданьнямі Альбэра, пайшоў да людзей і сказаў ім наступнае:

— Я разважыў справу. Думаў усю ноч, што мне належыць учыніць, і маліўся гарача, чакаючы Божае дапамогі. Вы прыйшлі да мяне, узбухтораныя з прычыны ўяўнае ганьбы, якую дазволіў сабе пан Альбэр. Гэта сьведчыць, што вы — добрыя хрысьціяне. Аднак жа я падумаў сабе, што ваша высакароднасьць падшыта пыхаю. Ня наша справа — перакрэсьліваць боскія выракі. Мы павінны падпарадкоўвацца ім у пакоры. Бо няма сумневаў, што жyd Цэлюс кінуў праклён на дом Гервазія. Як жа іначай можна растлумачыць тое, што ў суконьніка паў здаровы конь? Гэта мы сьцьвердзім больш чым напэўна. Але дзеля супакою сумленьня Рада пастанавіла правесці дэтальнае сьледзтва. Такім чынам, ня вынесена прысуду Цэлюсу і ніхто не прамовіў слова «Вінаваты»! Калі б выявілася, што абвінавачаньне высмактана з пальца, вярочніка прыцягнулі б да адказнасьці. Пакуль жа, як заўсёды гэта бывае, Цэлюса пасадылі ў ратушы. Дык дзе ж тутая несправядлівасьць?

Адзін зь месьцічаў перабіў мяне, закрычаўшы:

— Цэлюсу не далі права на абарону!

— Яшчэ не было суду, — адказаў я. — Было толькі першае слуханьне. Ён адказваў перад Радаю, якая яго дапытвала. Калі б надышоў час працэсу, яму напэўна б дазволілі бараніцца паводле правоў і звычайў... Але ён уцёк ад суду і мескае справядлівасьці, пазбаўляючы сябе жыцьця. Гэтым самым ён прызнаў сваю віну. Ці ж чалавек чысты будзе хавацца ў сьмерць ад справядлівасьці? Ён быў нагэтулькі перакананы, што віна ягоная будзе даказана, што сам выканаў прысуд.

Тады нехта сказаў:

— А можа, ён не давяраў справядлівасьці места Арас і хацеў пазьбегнуць мучэньняў?

Іншы гукнуў:

— Таго ня можа быць... Бо асудзіў сябе на мукі вечныя!

Яшчэ іншы крыкнуў у адказ:

— Ды ён усё жыцьцё пражыў у паскудным жыдоўстве — значыць, і так ужо быў асуджаны. Ягоныя страхі не былі нашымі страхамі, дык не кажыце пра вечныя мукі... Для жыда Цэлюса, калі ён павесіўся ў ратушы, гэта было ня ўвойсьцем у пекла, а, хутчэй, выхадам зь яго ў нешта, што яму абяцае жыдоўская вера... Таму нельга казаць, што ён сам сябе пакараў. Можа, ён толькі шукаў цішы ды спакою...

Той, хто гэта казаў, выглядаў на чалавека паважнага і быў добра апрануты. Быў падобны да праўніка, але аказалася, што гэта арандар пана дэ Сакса, якому граф даў колькі год таму тлустыя землі і які зарабіў на іх вялікае багацьце. Я вярнуся яшчэ да ягонай асобы. А тады я запытаў яго:

— Значыць, ты мяркуеш, што Цэлюс не давяраў справядлівасьці места Арас?

— Гэтага я не сказаў, — адказаў ён з выразам насцьцярожанасьці ў вачох. — Можа, толькі баяўся мучэньняў, а паколькі быў слабым чалавекам, пазбаўленым веры хрысьціянскай, дык адышоў паводле сваёй волі.

— Ці, на тваю думку, ён быў вінаваты?

— Я ня быў ягоным судзьдзём, пане, — адказаў ён ганарліва. — І не хацеў бы быць. Бо мяне заўсёды гняце нейкая няпэўнасьць, я заўсёды дапускаю магчымасьць памылкі і таму застаюся на ўзбоччы. Зрэшты, мы прыйшлі да цябе не каб спрачацца пра віну жыда Цэлюса, але з просьбаю быць паслом да герцага Давіда. Ён наш пан, і мы давяраем ягонай мудрасьці...

— Усё так! — выгукнуў я жвава. — Але задумайцеся на момант! Супроць каго вы выклікаеце біскупа ў Арас? Жыд Цэлюс ляжыць мёртвы ў сутарэньнях ратушы. Уваскрасіць яго немагчыма — хіба што Госпад Бог гэтага захоча. А паколькі герцаг мусіць прыехаць у Арас, дык трэба ўказаць яму мэту падарожжа. Дзеля каго ён мае прыехаць і супроць каго?! Якім бы чынам мы ні паказвалі справу, герцаг мусіў бы правесці суд, дзе з аднаго боку быў бы мёртвы жыд, а з другога — места Арас. Калі рацыя на баку места, дык нашто турбаваць герцага далёкім і цяжкім падарожжам? Калі ж рацыя на баку жыда — дык гора нам! Адзін чалавек гаварыў тут разважна, што адчувае няпэўнасьць і дапускае імавернасьць памылкі. Калі ж ён, аднак, адчувае той цяжар, дык ня можа яго перакладаць на плечы герцага. Герцаг, як і мы ўсе, толькі чалавек. Ці вы лічыце, што Бог заўсёды прамаўляе ягонымі вуснамі? Так думаць можна было сто альбо дзевяць гадоў таму — калі сьвет быў цёмны ды, разам з тым, больш узьнёслы, чым сёньня. Мы сьведамыя нашае слабасьці. Я — адзін зь сяброў герцага, што чыніць мне гонар і радасьць. Але я вам адкрыта кажу — бо любоў да праўды мне даражэй за ўсё, — што ня варта выклікаць біскупа. Мы не належым да самых любімых авечак зь ягонага статку. А да таго ж маем прывілеі, якія парушыць было б цяжкім грахам. Места Арас мае ўласную Раду, уласныя суды і ўласную справядлівасьць. Спадзявацца на герцага Давіда азначае ня толькі аддацца яму ў апеку, але й перадаць яму свае правы, якія зьяўляюцца нашым багацьцем. Калі нават мы й несправядлівыя, дык несправядлівыя паводле сваёй меркі і рахунку. Кажэце, што трэба давяраць Давіду... Праўда. А хто яму не давярае?! Ці ёсьцека такія ў месьце? Але ж давер да герцага не павінен перакрэсьліваць ваш давер да саміх сябе. Давідава паняцьце справядлівасьці, можна сказаць, такое ж, як сам Давід. Бог заўсёды такі, якім ёсьць чалавек, што ў Яго верыць. Бо Бог, як вы ведаеце, гэта туга па праўдзе, па любові, па ўзьнёсласьці. Бог — гэта наша лепшасьць, а вера ў Яго — дарога да дасканаласьці. Але мая лепшасьць адна, другога чалавека — іншая. Кожны мае свае меркі...

Яны слухалі мяне зь нейкім здзіўленьнем і нават з крыхою трывогі. Я сам адчуваў блюзьнерчы тон гэтых словаў, але прамаўляў далей, перакананы, што паколькі стаў у абарону добрае справы і кіруюся да вызначанае мэты, дык магу разьлічваць на ласку неба.

— Калі мы знаходзімся блізка Бога? Тады, калі нашыя сумленьні чыстыя. Сапраўды, неўсьведамленьне граху адчыняе брамы нябесныя нават перад грэшнікам. Калі я чыню блага, але думаю, што чыню добра, — дык я чыню добра. А калі чыню добра, думаючы, што грашу, — дык грашу. Царква Божая вучыць нас, што добра, а што — блага, і паказвае нам дарогу да збаўленьня. Але самога Бога мы нясем у нашых сэрцах. І я кажу вам, што ніхто ня ведае майго Бога, а я ня ведаю іншага Бога, апроч майго ўласнага. Я — гэта я. І дзякуючы менавіта таму, што маю майго Бога, які ня ёсьць Богам іншых людзей. Хоць адначасна Ён — Бог Адзіны і Ўсепрысутны... Дык чаго ж вы хочаце? Каб герцаг навязаў месту свае домьслы й пагляды, свае сумленьне й справядлівасьць?! А ці ж Арасу займаць уласнага сумленьня? Ці ж Бог не жыве ў нашых сэрцах і ці ж мы не стараемся кантактаваць

ЛІТАРАТУРА

зь ім на нашу мерку, то бо менавіта так, як Ён хоча? Мы такія, якімі Бог нас учыніў. І Бог хоча, каб Арас быў такі, які ён ёсьць, — ані лепшы, ані горшы; ані разумнейшы, ані мудрэйшы... Нашае жыцьцё — гэта таямніца. Яно зьяўляецца каўчэгам завету, дадзенага нам Богам. Навошта нам чужынцы?! Яны патрэбныя роўна на столькі, каб мы маглі адмовіць. Бо ўсё, што мы робім, — адмаўленьне. Кожны з нас пярэчыць таму, што ён ня ёсьць сабою. Быць сабою — значыць крычаць безупынна, што ты не зьяўляешся нікім іншым. Праўду кажучы, калі б сюды прыехаў герцаг, адзінай дарогаю для ўрэчаісьнення нашае тоеснасці было б непадпарадкаваньне яму! Дык адкуль жа бярэцца ў нас перакананьне, што вера й справядлівасьць герцага лепшыя ад нашае веры й справядлівасьці? Але нават калі й лепшыя, дык яны — ня нашыя! А калі яны ня нашыя — дык ня могуць быць нашаю вераю ды справядлівасьцю. Яны абарочваюцца сваім запыраньнем, ператвараюцца ў зьявераньне і ганьбасць. Калі Давід сюды прыедзе, Арас страціць сябе. Вяртаючыся ў Гент, герцаг забярэ з сабою ўсё, што вызначае нашае існаваньне. А мы застанемся ў сеціве ваганьняў, граху ды зла — нават калі некаторыя будуць заставацца ў змане, што іх палепшыла праведнасць і вера герцага. Яшчэ раз кажу вам, што той, хто адмаўляецца ад сваіх правоў ды перакладае сваю веру на іншых, саступаючы ім шуканьне Бога, — той выракаецца збаўленьня...

Яны слухалі мяне ў няпэўнасьці ды трывозе. Я сам пабойваўся, ці не заходжу задалёка. Але ўсё ж я пасеяў у іх сумнеў, бо, калі закончыў, той, хто быў арандаром у пана дэ Сакса, сказаў:

— Ну, я не падумаў раней пра некаторыя рэчы. Тое, што мы цяпер пачулі, я лічу вельмі цікавым. На самай справе, герцаг мог бы зрабіць з нашай просьбы далёкасяжнныя высновы. Разам з тым, мы, здаецца, маем у сабе даволі праведнасці, каб падужацца зь лёсам тутак, у нашых мурах, без чужынцаў, нават такіх годных, як наш пан біскуп утрэхці. А што датычыць самой справы, яна застаецца адкрытай. Няма такіх словаў, якія б вярнулі Цэлюсу жыцьцё. Але рэч у тым, што трэба вывучыць усе падрабязнасці. Пан Альбэр не павёў сябе адпаведна і павінен нам даць справаздачу. Мы шануем і любім пана Альбэра, але калі герцаг ня можа за нас вырашаць, дык і пан Альбэр ня мае такога прывілею. Таму няхай здасць месту справу, а места рассудзіць, ці жывы Цэлюс быў вінаваты ў злачыне.

Калі арандар скончыў, большасьць зь ім пагадзілася. Былі, аднак, і такія, што сышлі незадаволеныя, лічачы, што я іх загаварыў.

Таго дня пачалося ў Арасе кіраваньне надзвычай дэмакратычнае. Альбэр, пэўны, што яму ўжо яму не пагражае прыезд герцага, з ахвотаю дапусьціў плябейскія галасы ў Раду. Рэшта прыняла новы статус бяз злосьці, але з крыхою зьедлівасьці. Пан дэ Сакс сказаў у той вечар: «Вось як жыдоўская кроў яднае добрых хрысьціянаў. Яна — найлепшае злучыва для нашага места. Шкада толькі, што ў раднай палаце тхне гноем ды сырой воўнай».

Альбэр жа заявіў з годнасьцю й вялікім перакананьнем, якое нават мяне здзівіла, што добрай традыцыяй Бургундыі ёсьць выслухоўваць уважна просты люд, і нічога дзіўнага ў тым няма, што зь сёньняшняга дня ў Радзе будуць засядаць месьцічы ўсіх станаў, бо так ужо і даўней бывала, калі герцаг Ян праліў арманьяцкую кроў, каб спадабацца бедным.

Вельмі прыўкрасна гэта гучала. Месьцічы кланяліся нізка Альбэру, стоячы перад ягоным абліччам. І толькі дэ Сакс буркнуў: «Штосьці тут сьмярдзіць... Але смурод нейкі дастойны і айцоўскі, дык я мяркую, што гэта высоканароджаная задніца сапсавала паветра».

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Ад таго дня пачалі адбывацца ў Арасе асаблівыя справы. Я зусім не сьцьвярджаю, што трэба гэта прыпісаць ініцыятыве мясцо-

вых цесьляў, суконьнікаў ды кавалёў, якія пачалі засядаць у Радзе. Аднак жа менавіта іхняя прысутнасьць ды ўдзел адкрылі цалкам новыя пэрспэктывы. Можна сказаць, што ў месьце сталася нешта падобнае да назіранага часам у прыродзе. Восеньню здараюцца ў Артуа вельмі парывістыя вятры. Адны дзьмуць ад мора ўглыб мацерыка, і насычаны яны вільгацьцю. Другія ж вырываюцца гаманліва ад лясістых пагоркаў, што цягнуцца да Парыжу, і бываюць вельмі сухімі. Яны сутыкаюцца адны з аднымі па-над палямі Артуа і пракочваюцца са сьвістам. Можна з гэтага прыйсьці дождж і восеньская непагадзь, калі ад сьвітання да ночы ўзносіцца над месам імглістая завесь; можа таксама прыйсьці надвор'е чыстае ды лагоднае, крыху сьвежаватае... Але часам здараецца, што вецер, які дзьме з мора, паглынае той другі, і тады места накрывае залева; патокі вады нясуцца вуліцамі, а дрэвы пазбаўляюцца рэштак лістоты цягам колькіх гадзінаў; альбо, таксама, той вецер, што вельмі сухі, убірае ў сябе ўсю сілу, і тады пануе некалькі дзён сьпякотнае надвор'е — вельмі непрыемнае ў гэтую пару году. Сады жоўкнуць пад промнямі сонца, вінаграднікі марнеюць, і лазу трэба аддаваць быдлу на корм. Так доўга, пакуль дзьмуць гэтыя два вятры насустрач адзін аднаму, у Артуа каралюе лагодная, хаця й капрызная восень. Але хай толькі пераможа адзін зь іх — і нам даводзіцца дарага плаціць за гэткае браку раўнавагі.

Падобна было і ў Арасе — ад часу, калі прасталюдзьдзе пачало засядаць у Радзе. Раптам пачало не ставаць незалежнае вулічнае стыхіі — якая мудра ці неразумна, але ўсё ж нейкім чынам рэгулявала ўсе пачынаньні Рады. Наколькі сягае мая памяць, Альбэр і ягонае найбліжэйшае атачэньне адносіліся да месьцічаў так, як мужчына адносіцца да кабеты, якою прагне авалодаць. Крыху пагарды, крыху боязі й крыху гульлівасьці. Цягам дваццаціх зь лшшкам гадоў дамагаўся Альбэр прыхільнасьці Арасу. Думаю, гэта стала ўтрымлівала ягоны розум у напружаньні ды неспакоі. Месьцічы ставіліся да яго з баязьлівай пашанай. Але гэта не азначала, што яны схілялі галовы з пакорай ды трымалі вусны на замку. Звычайна яны таксама мелі сваю рацыю, а паколькі йшлося пра справы важныя, дык надрываўся аж да зьяногі. Іх пераконваць трэба было дбайна, знаходзячы дарогу да гэтых грубых душаў — часам недалёкіх, а часам — надзвычай кемлівых. Гэта залежала ад сытуацыі. Калісьці даўно яны ўпарта хацелі трымацца ангельцаў: ім не прыходзіла да галавы пераняць прыклад Бургундыі і паяднацца з каралём Карлам. Места квітнела пад ангельскай уладаю, бо хоць збройныя банды й чынілі рабаваньні ды гвалты, але ўсё ж месьцічы Арасу ткалі свае выкветныя габелены і выгодна іх прадавалі па другі бок Ля-Маншу. Беднасьць французскага двара была занадта відавочнай, каб рамесьнікі ды купцы з Артуа дазволілі хутка зрабіць сябе хаўруснікамі караля Карла. Надарма Альбэр тады даводзіў, што Жанна ёсьць добраю паннай, меч якой блаславіў сам Бог супраць ангельцаў... Яны называлі яе шлюшкай і пракліналі той дзень, калі яна пайшла ў Шынон... Павінна было прамінуць некалькі гадоў, каб яны асвойталіся з новаю сытуацыяй. Тканіны пасья пачалі слаць у Брусэль, дзе герцаг бургундзкі пераплачваў за кожны локаць саржы, толькі б здабыць Арас для сваёй новай палітыкі. Але места, хоць ізноў квітнела, усё так жа надалей любіла ангельцаў і не любіла французай.

У тыя гады Альбэр ажыцьцяўляў арцымайстарскія захавы, каб перацягнуць Арас на бок двара. І было нямаля падобных справаў, калі ён мусіў моцна варушыць глудамі, каб спадабацца. Месьцічы пільнавалі сваіх прывілеяў, аддзялялі зерне ад пацярухі і заўсёды мелі наўвеце свой асабісты інтэрас. То бо ўсё было так, як звычайна бывае над Артуа, калі дзьмуць супраціўныя вятры і змагаюцца адзін з адным, што выходзіць на дабро людзям, жывёлам ды расьлінам.

ЛІТАРАТУРА

І вось цяпер усё змянілася! Вяровачнікі й цесьлі ўвайшлі ў Раду, каб разам кіраваць. Вуліца паглынула вялебнага айца ці, можа, ён паглынуў вуліцу. Не было ўжо супраціўных стыхіяў. Запанавала гармонія. Быў гэта першы праклён нябёсаў, кінуты на Арас.

Мае панове! Калі вы думаеце, што з таго часу паседжаньні Рады ператварыліся ў поле спрэчак і зацятых дыспутаў, дык глыбака памыляецеся. Гляньце, што гэта была за сытуацыя! Раней люд даведваўся пра рашэньні Рады *post factum*. Бывала, што яны надрывалі горла супроць тых рашэньняў, крычучы: «Не, не і яшчэ раз не! Пане Альбэру, пераглядзі справу, бо мы не згаджаемся і ня хочам чыніць так, як ты пастанавіў... Таму гаворым табе — пераглядзі справу, каб у месьце не было болей гневу». Тады Рада дэбатавала йзноў тое пытаньне, зважаючы, каб яе новыя рашэньні здаліся людзям іншымі — больш лагоднымі або больш суворымі — у кожным разе больш прымальнымі для месьцічаў Арасу. Рэч у тым, што вуліца ніколі ня ўдзельнічала ў прыняцьці рашэньняў. Вуліца была здольная гукаць «Не!» — і ўсё. Гэта змушала Альбэра да вялікіх намаганьняў, але рабіла яго разважным правіцелем. Калі ж вуліца ўвайшла ў Раду, яна сама пачала браць удзел у прыняцьці рашэньняў. Ды на чым гэта грунтавалася?

Хто цесьля ў сваім доме? Цесьля ў сваім доме — гаспадар. Хто цесьля на вуліцы? Цесьля на вуліцы — месьціч. А хто цесьля ў Радзе? Цесьля ў Радзе будзе пакорным маўкліўцам. Бывае, што рыбак, цягнучы невад, мусіць вельмі высільвацца, бо рыба супраціўляецца, б'е хвастом у люстра ракі. Бо яна — у сябе, а ён — сярод чужога стыхіі. Але хай толькі ён выцягне невад на бераг — і ўсё змяняецца... Рыбак цвёрда стаіць на камені, а рыба падрыгае ўсё слабей, пакуль зусім не зьнерухомее і яе можна бяз боязі ўбіць на ражон.

Тое ж адбылося і з прасталюдзьдзем у Радзе. У іх адабралі іхную стыхію, а што яшчэ горай — адабралі лёгкасьць адмаўленьня. Яны ўжо не маглі галёкаць: «Не, не і яшчэ раз не! Пане Альбэру, мы кажам табе — не!» Бо калі яны хацелі так галёкнуць, ім адказвалі: «Вы маеце права пратэставаць, і мы радыя, што вы з такім гонарам зь яго карыстаеце. Але трэба прыняць адпаведную пастанову, дык кажыце — што вы думаеце на гэты конт?» І на іх абрынваўся цяжар, аб якім яны ніколі ня мелі ўяўленьня. Яны віліся, як печуры, і адразу йзноў гукалі: «Не, не, гэтак ня трэба...» — але паколькі былі людзьмі паважнымі ды сумленнымі, дык змаўкалі; пот сыцякаў па іхных карках, заліваў вочы, яны аглядаліся адзін на аднаго ў роспачы ды страху, ажно ўрэшце казалі: «Няхай будзе, як пан Альбэр загадаў!» Ці ж маглі яны паводзіць сябе йначай? Ім бракавала тае напышлівае ўпэўненасьці, якая ўсё жыцьцё суправаджае добранароджаных. Яны адчувалі сябе зьвязанымі вытанчанасьцю ды элегантнасьцю маўленьня, велікапышнасьцю палатаў, мэблі ды стро-яў. А болей за ўсё іх гняла адказнасьць.

Сапраўды, Альбэр заслужыў сабе вечнае збаўленьне. Калі ня ўчынкі, дык, несумненна, хітрасьцю. Бо яму ўдалося дасягнуць таго, пра што мараць усе валадары. Саступіўшы частку ўлады прасталюдзьдзю, ён здабыў уладу непадзельную. Дзелячыся ёю з дурнямі, ён цалкам захаваў яе для сябе! Гэта не ўдавалася нават герцагу Давіду — але, можа, таму, што герцаг, легкаважачы ўсё, легкаважыў таксама і ўласную ўладу...

Такім чынам, надышлі часы, што прадвяшчалі гармонію. Ніхто нават не падазраваў, што гэта найвялікшы цяжар, які лёс ускладае на плечы Арасу. Дзіўная рэч — калі мы сабраліся, аніводнага слова на тэму справы Цэлюса не зьяляцела з вуснаў прасталюдзьдзя. Нібы яна сама сабою счэзла, адышла ў няпамяць. Я сказаў пану дэ Саксу:

— Наколькі кволы той агеньчык справядлівасьці, што гарыць у гэтых душах. Толькі што

яны крычалі ў абарону жыда, а вось цяпер стаяць як з зашытымі вуснамі перад абліччам дастойнае Рады і гатовыя аддаць спакой сумленьня за тых драбочкі, што ўпалі з нашага стала...

Дэ Сакс адказаў:

— Праўду кажучы, я ня бачу ў гэтым нічога незвычайнага. Чаму ты чакаеш ад простых людзей большае заўзятасьці ды ўпору ў справах сумленьня, чым гэта можна сустрэць у паноў? Яны заблыталіся — вось і ўсё...

Дэ Сакс быў чалавекам вялікае вытанчанасьці пачуцьцяў, ці ня так?

Але той, хто лічыць, што цень жыда Цэлюса болей не зьяўляўся ў залі Рады, той памыляецца. Цесьлі ды суконьнікі маўчалі, але Альбэр не хацеў маўчаць. Што й выклікала льявіну далейшых падзеяў.

Прышоў у Раду чалавек зь лістом ад жыдоў, якія прасілі ім выдаць цела Цэлюса. Увялі яго. Ён стаяў у цені нізкіх скляпеньняў залі, увесь чорны. У чорнай вопратцы, з чорнай барадою. Ён падаўся мне гнуткім, бы купіна падубу на вятры. Ён маўчаў, пакуль чыталі ліст. Тут жа побач зь ім стаяў возны, чалавек вельмі рослы й каржакаваты. Ён перавышаў жыда на галаву. І я падумаў тады, што гэны жyd усіх нас нейкім асаблівым чынам перарос, бо ён ведае тое, чаго мы яшчэ ня ведаем, і калі мы пакуль у сеньня, ён ужо ў заўтра. Зрэшты, можа, я так і не падумаў, а толькі адчуў неспакой ды холад, нібы да мяне дакранулася птушынае крыло ў лёце.

Мы ўсе спаглядзілі на цёмнага жыда, а ён глядзеў толькі на мяне, як нямыя глядзяць на дабрамоўнага альбо разумных жывёлы — на людзей. Дальбог, гэта было нялёгка...

— Што гэта?! — прамовіў ціха Альбэр. — Жыды дыкуюць свае законы Радзе места Арас?

Той схіліў галаву:

— Мы маем найвялікшую пашану да Рады, — кажа. — Мы складаем Радзе нашую пакорлівую просьбу... — І яшчэ ніжэй схіліў галаву.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Як жа жалосна пабудаваны сьвет... Уявіце сабе жыцьцё вала. Ён ідзе ў ярме сярод палёў, зь нізка апушчанаю галавою, у чаканьні бізуна. Ідзе на пастронку да бойных пляцаў, а калі хочучь яго зарэзаць — згінае калені. Але хай бы добры лёс учыніў яго быком. Што тады? Дарэмна абцяжарваць яго ярмом. Ён ірве пастронкі і топча кожнае поле. Пяцёра рослых людзей мусяць цягнуць яго на ўбой, ды так ня раз здараецца, што паломіць ён ім косьці, напаўняючы страшэнным рыканьнем паветра. Зусім іншай стаецца натура жывёліны, калі мае яна пачуцьце ўласнае сілы. Так бывае і зь людзьмі! Дзе падзелася памяркоўнасьць высакародных калесьнікаў з Арасу, калі яны паселі на радных лавах? Самотную постаць жыда абляпілі позіркі разьюшаных бугаёў. Ён кепска зрабіў, гаворачы так пакорна, бо ў тую хвіліну нішто не было ім нагэтулькі агідна, як менавіта пакора. Іхныя храпы вынюхвалі пах барбарства. Калі б ён тады кінуў ганарлівыя словы! Але ж не... Ён стаяў нерухома ў паклоне, што ўспрынялі як знак слабасьці і ўшанаваньня. Для людзей пакрою пана Дэ Сакса, а таксама для мяне, якія прызвычайліся да пэўнае чалабітнасьці атачэньня, жyd выглядаў як заўсёды. Але тыя, што паселі ў Радзе на пажаданьне Альбэра, — упершыню ў жыцьці спазналі гэткае раскошы. Адзін крыкнуў: «Ніжэй схілі карак, жydзе!» Што той адразу ж і зрабіў... Я зірнуў на Альбэра. Спасярод ускудлачанае барады выглынуў посьмех.

— Я ня бачу ў лісьце вашым, — кажа Альбэр, — пашаны, што належыцца Радзе. Ты прыйшоў да нас з просьбаю, а мы мусім цябе вучыць, як складаць паклон. Мы лагодныя,

ЛІТАРАТУРА

але зважай, каб не перабраць мерку нашае цярпімасьці.

— Пане, — адказаў жyd. — Не віна маіх суродзічаў, што выбралі такога нікчэмнага ды нягоднага пасланца. Калі трэба, я прыму кару з сапраўднаю пашанай, але прашу, каб грамада не адчула вашага гневу, бо не яна вінаватая!

— Вось жа круцель жyдоўскі! — крыкнуў пекар Мэгун, і ўмомант узьняўся паўсюдны гвалт.

Але Альбэр панаваў над гэтым збродам.

— *Рах, рах!* — загукаў ён. — Ня годна паддавацца жарсьцям на Радзе!

Пасьціхала. Тады наш вялебны айцец запытаў жyда, як ён завецца. Той адказаў, што Іцхакам. І Альбэр адаслаў яго кіўком рукі.

— Пане, — прамовіў Мэгун. — Як тое магчыма, што Рада пускае плазам жyдоўскую абразу?

— Я не заўважыў аніякае абразы, пекару, — адказаў Альбэр.

Ізноў закрычалі, але ён іх суцішыў.

— Мэгуне, — кажа ён пекару, — ці ты сапраўды лічыш, што гэты жyd сьвядома хацеў прынізіць Раду?

— Я так лічу! — галёкае гэты ёлупень, дыхаючы помстай, увесь чырвоны ад злосьці.

— А ты, суконьнік Іванэ?

— І я так лічу, — адказвае Іванэ.

Усе па чарзе адказалі аднолькава. Ён скончыў зь імі і зьвярнуўся да мяне:

— Добры Яне, сябра, што ты думаеш пра гэта?

— Я лічу, — адказаў я не бяз боязі, — што жyd паводзіў сябе па-грубіянску перад Радай!

Вялебны айцец пасьміхнуўся лагодна і гаворыць пану дэ Саксу:

— А ты, мілы графе, што думаеш?

Дэ Сакс фыркнуў, як кот:

— Добры пане Альбэру, — адказаў ён, ня тоячы разьлютаваньня. — Я — дэ Сакс! Дык ці можа мяне пакрыўдзіць жyd?! Дзе я, а дзе ён?!

Альбэр прамовіў лагодна:

— Усе ведаюць, што графы дэ Сакс — гэта квецень Брабанту. Таму відавочна, што грудка жyдоўскага лайна ня можа запэцкаць твайго плашча!

Я адчуў, як па тых словах вырастае вакол графа мур халоднае непрыязнасьці ды недаверу.

І быў бы гэта ўжо канец Рады, але Альбэр яшчэ сказаў:

— Хрысьціянскае сумленьне мне падказвае, што бедны Цэлус не вінаваты ў тым, што сёньня адбылося. Таму прашу Раду, каб пастанавіла аддаць цела грамадзе. Няхай яго пахаваюць згодна з жyдоўскімі звычаямі. Што ж датычыць самое грамады, дык мы яшчэ вернемся да гэтае справы.

Рада так і пастанавіла. Яны разыходзіліся да сваіх заняткаў, перапоўненыя сьвятым гневам. Таго дня яны засыналі, расчуленыя ўласнаю дабрынёю і гатовыя вяршыць суд над грамадою. Былі яны чыстыя ды высакародныя, як ніколі дагэтуль. Пры ўзгалоўі кожнага зь іх стаяў анёл сьвятое вайны, якую яны ўжо абвясцілі.

Што ж да мяне, дык я добра памятаю, як тае начы ня сплюшчыў вока. Мучылі мяне нейкія страхі, якія сёньня я ня змог бы назваць, бо ж ад тых здарэньняў мінула ўжо восень і добры кавалак зімы. Фляндрыйскі сьнег часткова прысыпаў маю памяць, а вятры, што

дзьмуць зь Ля-Маншу, вымелі з мае галавы самыя розныя вобразы. Тое, аднак, я ўзгадваю, што, калі сонца ўзышло і троху разьвіднела, я ўрэшце праваліўся ў прыкры сон. Мне сьнілася, што я абыходжу нейкі невядомы край, увесь пусты і нібы выцесаны з аднае каменнае брылы. Мае стопы не пакідалі аніякіх сьлядоў на паверхні зямлі. Навокал не было відаць ні людзей, ні зьвяроў, ні дрэў, ані нават травы. Голы, цьвёрды камень цягнуўся ажно да небакраю — і я быў адзінюткі пад хмарным небам. Цягнулася гэта, пэўна, нядоўга, бо, калі я расплюшчыў вочы, сонца вісела яшчэ нізка над дахамі места, а пранізьлівы холад ночы яшчэ не адступіў. Але нават калі сон быў кароткі ды ўлётны, усё роўна, абудзіўшыся, я зразумеў, што ніколі дагэтуль не кантактаваў гэтак балюча і беспасярэдна з Богам і маёй хрысьціянскаю верай.

Усё жыцьцё мяне суправаджала пачуцьцё самотнасьці, але я ўцякаў ад яго, хаваючыся ў кантактах зь іншымі людзьмі, каб дзякуючы гэтаму жыць жывей і паўней. Таго ранку я зразумеў, наколькі гэтка намаганьні ўяўныя. І вось тады я ўбачыў сябе такім самотным у гэтым сьвеце, перад абліччам Бога, і зразумеў, які я безабаронны. Ахапіў мяне тады люты страх. Што я значу, думалася мне, у параўнаньні з гэтым вялікім сьветам, які дадзены мне на жытло? Я — як валацужны сабака, альбо як пакінуты на бездарожжы ды скульпавелы конь, альбо ўвогуле як спалы з галіны ліст. Я сунуся наперад, думаючы, што ведаю дарогу. Але гэта — толькі дурное мроеньне, бо на самай справе я ня маю ўяўленьня, дзе ўсход, захад, поўнач і поўдзень. Я іду зь цяжкасьцю, не пакідаючы нават сьлядоў ног на гэтай зямлі, лютай ды варожай, і, магчыма, увесь час вяртаюся ўсё да таго самага пункту, які не пазначаны і нічым не вылучаецца. Толькі мая ўсёпагынальная стома дазваляе ўмацоўвацца думкай, што я кудысьці імкнуся, што ўжо нешта пакінуў за сьпінаю, а нешта іншае мяне чакае ў далейшай дарозе. Але калі я разглядаюся навокал альбо гляджу ўперад, назад ці па баках — заўсёды бачу тое ж самае: неахопную і неапісальную пустэчу, гэткую жудасную, што валасы стаюць дыбарам на галаве, а сэрца трапечы, як злоўленая птушка. Бо няма тут аніякае меркі для маіх намаганьняў — толькі час і прастора, толькі Бог, які напаўняе сабой усё, ды я перад Ягоным каменным абліччам.

Я памятаю той страшны ранак. Устаўшы з пасьцелі, я нарабіў шуму — і на парозе зьявіўся паслужнік. Гэта быў чалавек вельмі нязграбны, я яго трымаў пару гадоў больш праз сваю ляготу, чым з ахвоты. Ён мне заўсёды быў непрыемны з прычыны прыроджанае некультурнасьці ды дурноты. Але ў мяне даволі мяккая натура, і таму я марудзіў з разьвязаньнем гэтае справы. Адсылаць слуг заўсёды непрыемна для пана. Так ён і заставаўся ў маім доме, заўсёды крыху затоены і выстрашаны. Але ўсё, што трэба, ён выконваў старанна, баючыся бізуна. Я ведаў, што гэты слуга мяне ня любіць. Але, калі таго ранку ён зьявіўся на парозе ды зыркнуў з-пад ілба, чакаючы загаду, я раптам адчуў невымоўную радасьць, што ён пры мне. І адразу ж пакінуў мяне страх.

Я ня ведаю, ці іншым сябрам Рады сьніліся тады дрэнныя сны. Але ведаю, што прыйшлі яны апоўдні ў ратушу нейкія неспакойныя ды ўзрушаныя. Я, як заўсёды, сеў каля Альбэра. Затое граф дэ Сакс, пан Мюнье і пан дэ Ўель селі здалёк, як ніколі датуль. Я тады падумаў, што гэта зразумела. І трохі ім пазайздросьціў. Але ці ж можа купіна, прынесена ветрам на пясчаныя дзюны, раўняцца з дубам або букам? Род дэ Саксаў вырас з глебы Артуа вякі таму. Паны дэ Ўель выводзілі сябе ад рыцараў крыжовых, якіх Рабэр Фляндрыйскі павёў за сабою ў Сьвятую Зямлю. Пан Мюнье, чалавек неапісальнае старасьці, гадаваў нашага герцага Філіпа, калі той быў яшчэ дзіцянем. Падобна, пан Мюнье зрабіў неацэнныя паслугі Яну Бясстрашанаму ў расправе з арманьякамі... Кім быў у адносінах да тых людзей

ЛІТАРАТУРА

вялебны Альбэр, як ня нейкім італьянскім прыблудам? Ён утаймаваў Арас сваёю жарсьліваю верай ды ўзорнасьцю жыцьця, але з гэтага нічога не вынікала для гэтых ганарлівых паноў, якія саступілі яму ўладу, пакідаючы сабе незалежнасьць ды пачуцьцё вышэйшасьці. Тады як я быў толькі вучнем вялебнага айца, дасьпяваў у ягоным сьвятле. Некаторыя казалі, што я — лепшая частка Арасу ці ўвогуле ягонае сумленьне. Нат калі й так, дык ці можа існаваць сумленьне без чалавека, а частка бяз цэлага? Вось чаму я, як звычайна, сеў леваруч айца, калі тыя селі здалёк.

Паседжаньне ў той дзень не было доўгім. Пралёг заўсёды кароткі, але зьмястоўны. Ён прадвясчае тое, што мае адбыцца. Так здарылася й тады. Вялебны наш айцец падняў бровы й сказаў:

— Ня мне ганьбіць такіх шляхетнанароджаных паноў, як граф дэ Сакс, пан дэ Ўель і пан Мюнье. І я не зьбіраюся гэтага рабіць. Але не магу пазбыцца здзіўленьня, што менавіта сёньня, у такі ўрачысты дзень, найшляхетнейшыя з нашае грамады сядоць здалёк, як быццам чуюцца нечым даткнутыя ды абражаныя. Гэта, здаецца, павінна быць вельмі прыкра для людзей простых і, пэўна ж, не зьяўляецца ўчынкам па-сапраўднаму хрысьціянскім...

На што граф дэ Сакс адказаў:

— Добры ойча Альбэру. Век пана Мюнье апраўдвае яго цалкам. Ня можа ён займаць месца на скразняку. Што датычыць пана дэ Ўеля, пакутуе ён на скульпле — неаднойчы ў часе нарады мусіць праходжацца. Таму, каб не турбаваць іншых, ён сеў наўзбоч.

Замоўк. На тое Альбэр:

— Вельмі добра. А што кіравала табою, мілы дэ Саксе?

— Ну, гэта не патрабуе тлумачэньняў, — сказаў дэ Сакс. — Я сядою заўсёды, дзе мне прыйдзе ахвота. Цяжка паверыць, якая ў мяне капрызьлівая натура. І заўсёды я ёй падпарадкоўваюся. Вось хаця б цяпер... Яшчэ адно слова ў гэтай справе — і капрызная натура дзюбне мяне ў азадок, і я, устаўшы зь месца, выйду на вуліцу, нават ня склаўшы паклону гэтай дастойнай Радзе...

Альбэр, здавалася, вельмі разлаваўся, але не сказаў больш нічога. А прасталюдзьдзе прыняло гэтае разважаньне пана дэ Сакса вельмі асабліва. Яны спаглядзілі на яго з баязьлівай пашанай, і калі б ён тады высунуў якое-небудзь патрабаваньне, не адмовілі б яму ні ў чым. Але ён прагнуў толькі захаваць сваю ганарлівую адрознасьць.

Урэшце пачалі радзіцца. Не цягнулася гэта доўга. Раней, чым надышоў поўдзень, справы былі скончаныя, або — хто як жадае — адкрытыя на будучыню. Альбэр казаў пра Цэлюса:

— Нельга катэгарычна сьцьвярджаць, што гэта ён кінуў праклён на дом Дамаскіна. І тым ня менш, трэба, каб Рада ведала, што колькі год таму, падчас вялікае пошасьці, ня хто іншы, як менавіта Цэлюс пакінуў места пры вельмі падазроных акалічнасьцях. Ён зьехаў з Арасу амаль адразу ж пасля таго, як палі першыя ахвяры. Пэўныя людзі казалі, што, выходзячы праз браму сьвятога Эгідыя, паўтараў ён дзівосныя словы, а калі прамінуў мост — абярнуўся тройчы да места і ўчыніў таемныя знакі. Неспасьцігальныя суды Гасподнія. Мы выцерпелі шмат, і ніхто з нас не блюзьнеруў супроць неба за гэтыя выпрабаваньні. Бо кожны разумеў, што няшчасьце напаткала Арас з дапамогай шатана. Бог — магутны, але й шатан таксама магутны. Мы стараемся зьнішчыць у месьце ўсё, што магло б спрыяць прысутнасьці пькельных сілаў. Але блюзьнерствам было б меркаваць, што Арас выключна належыць Богу. Ён — як поле бітвы, як абшар, за здабыцьцё якога вядуць барацьбу неба й пекла. Бог мае тутакі сваіх прыхільнікаў, гэта пэўна... Але ці ня мае іх таксама й д'ябал? А хто ў Арасе можа быць прыхільнікам ды наймітам шатана, калі ня тыя, што не зьвяртаюцца

да Госпада Бога; тыя, што ня слухаюць павучаньняў Сьвятое Царквы ды пагардліва адварочваюцца ад сакрамантаў? Дзе д'ябал найбольш ахвотна расьцягвае свае сеці, як не сярод тых, што зьяўляюцца нашчадкамі фарысейскага насеньня? Калі ў іншых местах Брабанту ды ўсяго герцагства жыды пазбаўлены прывілеяў, у нас яны карыстаюцца свабодай, ці ня большай, чым мы самі. Бо мы схіляем галовы перад абліччам заветаў Божых, а яны ня гнуць карку нават перад найсьвяцейшымі рэліквіямі... І, нягледзячы на гэта, у часох пошасьці граф дэ Сакс дзяліў ежу пароўну на кожную душу, не зважаючы на паходжаньне. Жыдом не адмаўлялі ні ў апецы, ні нават у прыстойным пахаваньні парэшткаў. Зірніце, што з гэтага выйшла! У Генце ды Утрэхце, дзе грэх стакроць болей пашыраны, чым у Арасе, ня здарылася аніводнага няшчасьця. Затое мы апынуліся на самым дне. У чым жа прычына? Ці не належыць меркаваць, што мы дазваляем у мурах нашага места існаваць шатану, што мы ставімся да яго з памяркоўнасьцю, якая не падабаецца Богу?! Нас так шмат памерла ад заразы й голаду, што мы не пасьпявалі капаць магілаў. А жыды? Ну, я не пярэчу, што й яны страцілі частку жывых. Але як жа йначай... Казалі, што яны абавязаныя гэтым сваім забабонам. Яны стаіліся ў дамох на ўскрайку места, пры заходняй браме, адзеленыя вартай. А калі ім давалі ежу, яны чынілі асаблівыя штукі, раней чым яе спажыць. Дзе ж пэўнасьць, што яны не былі пасланцамі заразы, якіх шатан вырашыў уратаваць, каб зрабіць Арас сваёй прядворнай сталіцай? Уявіце сабе, што ўсё места памерла, а ацалелі толькі яны, гэтая жменька хаўруснікаў пекла. Касьцёлы апаганеныя, крыжы растаптаныя, брамы Арасу шырока расчыненыя для ўсялякага граху... Тады дэ Сакс перапыніў гэты патак красамоўства.

— Вялебны ойча, — прамовіў ён вельмі гучна. — Нельга абцяжарваць гэтых людзей віною за выбух заразы. Здаралася, што пошасць наведвала места, у якім ніколі не было ніводнага жыда. Нішто ня сьведчыць пра іхную адказнасьць за тое, што мы перажылі...

Альбэр паківаў галавой.

— Я не раблю іх вінаватымі, — адказаў ён лагодна. — Я толькі кажу, што кожны можа быць прыладаю Бога і кожны можа быць прыладай шатана. Але ці не лягчэй д'яблу аблытаць жыдоўскую душу і ўчыніць зь яе зброю згубы для праўдзівых хрысьціянаў? Ну, адкажы мне на гэта, графе дэ Саксе.

Дэ Сакс спахмурнеў, доўга маўчаў, урэшце прамовіў:

— Гэта праўда, што жyd, паколькі ён пазбаўлены навучаньня Царквы Божае, лягчэй паддасца нашэптваньням пекла. Але, тым ня менш, і жыда стварыў Бог-Айцец, а таму й яму належыцца драбок нашага даверу...

Пекар Мэгун загукаў:

— Казалі, што ў часе пошасьці ля заходняе брамы зьяўляліся трохгаловыя сабакі, зь пекла родам. Яны хапалі хрысьціянаў, якія тудою праходзілі, і насілі іх на бяседы да жыдоў.

— Трохгаловыя сабакі, — умяшаўся суконьнік Іванэ, — гэта слугі д'ябла. Бо гэта ж вядома!

А яшчэ іншы дадаў абураным тонам:

— Ня можа быць, каб Бог без аніякае прычыны так суропа пакараў добрае места Арас. Гэта ўсё адбылося ня воляю неба, а з прычыны д'ябальскіх штукаў. Хто ж у сьвеце бачыў, каб пабожныя людзі дапускаліся такіх ганебнасьцяў ды грахоў, як мы ўсе ў год заразы й голаду? Добрыя месцічы выпускалі адзін аднаму вантробы, каб пад'есьці сьвежага мяса. Ці ж нашыя сэрцы былі б на тое здольныя, калі б ня д'ябальскія сеці, што аблыталі места?! Няшчасная дзетазабойца, абезгалоўленая тады на загад добрага пана Альбэра, была

ЛІТАРАТУРА

даведзена да вар'яцтва, якога немагчыма зразумець без удзелу сілаў нячыстых. Гляньце сёньня за сябе... Ці ж хтосьці з нас мае да іншага пачуцьці зайздрасьці, гневу або пагарды? Мы добрыя людзі, у нашых сэрцах жыве Ісус Хрыстос. А тады? Кожны вастрыў нож, каб перарэзаць горла суседу... Чым жа гэта можна вытлумачыць, як ня штукамі д'ябальскімі, што авалодалі месам на жыдоўскі праклён...

— Да чаго ты вядзеш? — спытаў Альбэр.

— Пане, — адказаў той. — Я баюся, каб з нашае лагоднасьці зноў ня выніклі страшэнныя здарэньні. Ужо раз мы далі паслабленьне д'ябальскім прыхамацям. Кажаш, не даказана, што жyd Цэлюс кінуў праклён на дом суконьніка, ад чаго паў конь вельмі добрай крыві. Але тры гады таму таксама не было даказана, зь якой прычыны мерла нашае быдла. Гаварылі тады, што гэта блaгі выпадак альбо кара Божая. А за што ж тая кара? Ці места Арас зграшыла? Ці ж не было яно перапоўнена ўзьнёслымі пачуцьцямі ды боязьню Божай? Ніхто ў той час нават і не падумаў, што быдла можа хварэць з прычыны жыдоўскіх праклёнаў. Палічылі гэта за справу Творцы, за знак лёсу, за прысуд нябесны, якому нельга супрацьставіцца. Мы ўзносiлі малiтвы і, поўнячыся пакорай, прымалі найцяжэйшыя выпрабаваньні. Ці ж і сёньня мы павiнны так чыніць? Ці варта аддаваць места на згубу толькі таму, што мы ня можам даказаць д'ябальскіх чынаў Цэлюса?

І зноў Альбэр сказаў:

— Да чаго ты вядзеш, сябра? Кажы адкрыта!

— Пане, — закрычаў той. — Нельга аддаваць места на здобыч д'яблу. Хай кагал адкажа за ўсе свае блaгія справы!

— Хай кагал адказвае! — загукалі астатнія, а пекар Мэгун — гучней за ўсіх. Тады Альбэр прамовіў:

— А калі выявіцца, што гэта ўчынена не жyдамі і мы сувора пакараем невінаватых?

— Тады Бог нам даруе, бо мы дзейнічалі з намерам збаўленьня нашых душаў... — адказаў зь вялікай сур'ёзнасьцю суконьнік Іванэ.

Альбэр агледзеўся вакол і затрымаў позірк на маім твары.

— Яне, мілы дружа, — сказаў ён. — Як ты на гэта глядзіш?

— Добры ойча, — адказаў я. — Іванэ ставіць справу слушна. Што можа быць для хрысьціянiна важней, ніж змаганьне за збаўленьне души? Калі мы памыляемся, Бог запіша гэта на нашае дабро, бо намеры мы маем высакародныя. І вагаемся... А гэта сьведчыць пра нашую пакору.

Пачуўшы мае словы, дэ Сакс, дэ Ёэль і пан Мюнье падняліся і выйшлі з залі.

— Няхай ідуць, — сказаў Альбэр. — Яны такія вялікія паны, што й самі, без дапамогі Рады, могуць паклапаціцца аб сваім збаўленьні.

Назаўтра места Арас выставіла рахунак жыдоўскай грамадзе. Дзень распачаўся туманны і даволі пахмурны, што гэтай парой не было дзіўным. Аднак жа менавіта гэты туман паспрыяў таму, што людзі былі схільныя яшчэ больш упарта дашуквацца повязяў з часамі пошасьці. Як я ўжо згадваў, таго году туманы ахутвалі места бeсьперастанна; удзень было амаль горача, тады як уначы холад марозіў ваду ў неглыбокіх студнях. Але пошасьць усё ж выбухнула вясною, тады як цяпер стаяла восень, і тое, што ў той час здавалася надзвычайным, цяпер было ў парадку рэчаў. Але чалавечая натура, па сутнасьці, вельмі простая. Яна несупынна і з трывогай шукае знакаў, якія могуць стаць апірышчам для сумленьня. На чым жа, урэшце, грунтуецца нашае жыцьцё, як не на прагненьні апраўдаць кожны свой учынак. А паколькі места палічыла, што трэба ўрэшце пакласьці канец жыдоўскай

змове і такім чынам абараніць Арас ад шатана, дык кожны чалавек шукаў вакол сябе падтрымкі, дапамогі, нейкага ўпарадкавальнага прынцыпу. І зусім не кіраваўся ў бок храмаў Гасподніх, быццам бы прадчуваючы, што ў самой веры ён ня знойдзе ўжо апраўданьня. Вера яшчэ цеплілася ў сэрцах, але яна раптам прыціхла, заглушаная патрэбай справядлівасьці й чыну. Сонца ўстала над Арасам бледнае ды халоднае, нібы захінутае хустай. Пашарпанья хмары плылі нізка над мурамі, і магло здавацца, што да нас прыляцелі чароды вялізных, непрыветных птушак. Быў загад ударыць у званы касьцёлаў, і ўсё места зайшлося гэтым галасам. Але таго дня нават званы білі незвычайна. Напрыклад, звон сьвятога Фіякра, голас якога заўсёды здаваўся чыстым і годным, біў надзвычай пранізьліва й глуха, нібы штосьці яму супраціўлялася. Званары апавядалі потым, што пры першым удары біла з келіха звону вылецела чародка чорных галак, а пасья ўпалі на зямлю цельцы забітых птушак. Быў гэта відавочны знак, што цёмныя сілы імкнуліся сьцішыць звон сьвятога Фіякра.

Яшчэ перад поўднем жыд на імя Іцхак палаў як паходня. Па яго прыйшлі людзі розных станаў, спакойныя і поўныя рашучасьці. Усё адбылося бяз крыку ды пагрозаў. Мне распавядалі пазьней, што грамада з пакораю выдала свайго пасланца. А ён пакрочыў у тлуме на карны пляц, ня чынячы аніякага супраціву. Пад слуп напрыносілі дроваў і вецьця. Іцхака прывязалі да слупа ашчадна, каб не задаваць яму лішніх мучэньняў. Аплялі шыю, але лёгка; пасья — грудзі й плечы; урэшце — лыткі. Калі вогнішча запалала, людзі — іначай, як тое прынята, — маўчалі. Кожны быў узрушаны думкай, што зьяўляецца цяпер сьведкам надзвычайнай хвіліны, калі пазбаўлены цялеснае абалонкі д'ябал павінен вяртацца ў пекла. З полымя быў чуваць страшны голас. Адны казалі, што пазнаюць голас д'ябла, іншыя ў тым сумняваліся. Што да мяне, дык я мяркую, гэта пакутны жыд крычаў у часіну кананьня. Калі вогнішча згасла, агледзелі ягонае цела. Сапраўды, гэта было нешта надзвычайнае. Агонь, здавалася, зусім не крануў жыда. Толькі чаравікі былі спаленыя дазваньня. Апражка, што перад тым была чорнай, зрудзела й выліняла, а барада й валасы на галаве зьніклі, спапялёныя дарэшты. Але на целе не было знакаў агню, толькі дзіўныя чырвоныя плямы — нібы штосьці зь сярэдзіны гэтага чалавека вырвалася. Скура тут і там парэпалася, дык казалі, што д'ябал, які ў ім сядзеў, бадаў рагамі ў грудзі жыда, але ня меў дастаткова сілы, каб вылезьці, і пайшоў у пекла...

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Я ня веру ў гэтыя байкі. Таго дня, прызнаюся, я быў гатовы даць ім веры. Але пазьней адбылося так шмат рэчаў людзкіх, у якіх ані Бог, ані шатан, напэўна, ня бралі ўдзелу, што сёньня я перакананы: Іцхак ня меў зь пеклам анічога супольнага. Калі ж я памыляюся, Бог адпусьціць мне гэты грэх...

Якая страшная ноч настала пасья гэтага дня. Сонца зайшло зьнянацку; увесь небасхіл, здавалася, занурыўся ў кроў. Падзьмуў парывісты цёплы вецер і прыгнаў цьмяныя хмары. Па зьмярканыні натоўп усё яшчэ перапаўняў вуліцы. Сьвятло паходняў адбівалася на людзкіх тварах, выхопліваючы іх зь цемры белымі, рухавымі плямамі. Здавалася, што менавіта гэтае ночы наступіць разьвязаньне. Званы білі бесьперапынна, бы ў часе вайны або пошасьці — весьцячы небясьпеку. Ад сьвятога Эгідыя выйшла працэсія са сьпевам. Ёй папярэднічалі гурмы лупцоўнікаў, што выдавалі жудасныя крыкі. Мужчыны і жанчыны былі аголеныя да поясу. Па іхных пляхох цякла кроў. Тыя, што ішлі ззаду, хвасталі тых, што перад імі, плеченае раменьне сьвістала ў паветры. Хто падаў, таго білі, пакуль не падымаўся й ня йшоў далей. Працэсія ступала па зямлі, мокрай ад крыві, сярод лямцаватай чырвона-рудой саломы, балоцьця ды камянёў. Жыд Іцхак усё стаяў пры слупе на карным пляцы.

ЛІТАРАТУРА

Я апынуўся на прыступках касьцёлу і з жахам спаглядаў на гэтае відовішча. Раптам пачуў размову двух людзей, якія прыпыніліся побач, у цені бабінца. Адзін сказаў:

— Матэўсе, добры суседзе. Не падабаецца мне тое, што мы робім. Ня ведаю, ці льга забіваць у імя Госпада Бога...

— Змоўкні! — адказаў той другі сувора. — Хто так вагаецца, ня будзе мне добрым суседам...

Тады першы:

— Як жа так, Матэўсе... Госпад Ісус цярэў на крыжы за нас усіх. А канаючы, у пакуце сказаў: «Госпадзе, даруй ім, бо ня ведаюць, што чыняць!» Ці ж слушна, калі Бог прамовіў тыя словы, каб чалавек да сьмерці пакараў іншага чалавека?

Другі мужчына, званы Матэўсам, пагардліва адказаў:

— Тое справа Бога — рабіць, што Яму падабаецца. Чалавек жа — нешта іншае. Трэба ачысьціць места Арас ад д'яблаўшчыны. Бо што ж апрача неба можа быць для нас найкаштоўнейшым, як ня нашае места?

Той, што меў сумневы, доўгі час маўчаў, а пасьля прамовіў:

— Бачыцца мне, што ты маеш рацыю, Матэўсе. І ня ганьбі мяне за тое, што я сказаў. Я вельмі рады, што ты мяне павучаеш. Не скажу нічога болей.

На што той напышлівым голасам:

— І не падумаеш?

— А ўжо ж, Матэўсе. Нават не падумаю. Разьбірае мяне ахвота напляваць у жыдоўскі гарнушак.

І абодва жвава адышлі.

Ня ведаю, як так здарылася, што я пайшоў за імі. Яны праціскваліся праз натоўп на рынку, а пасьля скіраваліся да заходняе брамы, дзе месьціцца люд жыдоўскі. Яны не былі там адны. Навокал панавалі змрок, але народу сабралася багата. Людзі стаялі моўчкі сярод гасподаў. Дзьверы былі пазачыненыя наглуха, паўсюль панавала цішыня — нібыта тыя, што хаваліся за імі, баяліся абудзіць няшчасьце. Тады чалавек, якому Матэўс выгаворваў, загукаў голасна:

— Дзе старшы кагалу? Няхай выйдзе да жыхароў добрага места Арасу!

Адказам яму было маўчаньне. Тады йзноў загалі — сьпяраша ён, потым некалькі іншых. Гэта было лепей ад ранейшае цішыні. Нешта пачало адбывацца, людзі нібы прабудзіліся, адчулі, што маюць ногі, рукі, галовы, плечы... Некалькі іх рушыла ў вулку, асьвятляючы дарогу паходнямі. Тыя шквырчэлі непрыемна, раз за разам бухалі зь іх жарынкі і дагасалі ў калюжах. Раптам нейкі каўтун высахлага гарахавіньня заняўся полымем; агонь шугануў угару, асьвятліўшы ўсю вуліцу. «Д'ябал, д'ябал!» — галёкнуў нехта ў натоўпе. Галовы адразу ж адсунуліся ў трывозе, потым, нібы марская хваля скрышыла земляны вал, паплылі наперад.

— Старшы кагалу! — крычалі паўсюль. — Дзе старшы кагалу?!

Жыдоўскія дамы маўчалі ў трывозе. Ніводнае шаргаценьне не пранікала вонкі. І вось зьнянацку, калі ўва ўзрушаным натоўпе на момант усталявалася цішыня, да нашых вушэй даляцеў тупат каня. У святле агню, што шугануў высока, пабачылі мы вершніка ў цёмнай апанчы, на гнядым кані, які вылецеў з двара і памкнуў да заходняе брамы. Некалькі месьцічаў забегла яму дарогу. Яны схапілі каня за аброць, павісьлі на ягоным карку. Іншыя ж сьцягнулі вершніка на зямлю. Пацягнулі яго па саломе ўздоўж вуліцы, лупячы кулакамі.

— Ён хацеў зьбегчы зь места! — крычалі. — Гэта бягляк, які хацеў аддаць добрае места Арас на здобыч д'яблу!

Жыд маўчаў. Калі яго зацягнулі на рынкавы пляц, ён ужо не выяўляў азнакаў жыцця. Але ягонае цела ўсё адно прывязалі да слупа — плячо да пляча з Іцхакам — і зноў запалала новае вогнішча. Калі полымя шуганула ўгару, людзі яшчэ крычалі:

— Гэта хаўруснік шатана, які хацеў адчыніць брамы Арасу для ўсялякага граху!

Месьцічы гвалтам уварваліся ў жыдоўскія двары пры заходняй браме. Неапісальны лямант узняўся аж да неба, на якім там і тут блішчэлі сонныя зоркі. Я адышоў да касьцёлу сьвятога Эгідыя. Там, у змрочным нэфе, нікога не было. Я ўкленчыў на камяні і пачаў горача маліцца.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн.

Панове! Разважце, што я вам зараз скажу. У Бруге я прыхадзень зь іншага сьвету. Ваша места славіцца як узор усялякіх цнотаў, хоць — як вы самі тое кажаце — меней тут любові ды боязі Божай, чым тавараў на продаж. Вы належыце да асаблівага людзкаго роду, які дні і ночы праводзіць у цёмных канторах або на рыплівых караблэх у багатым порце. Вы вандруеце па сьвеце — такім вялізным, якога людзі ў Бургундыі нават і ўявіць сабе ня могуць. На вашых сталох поўна асаблівага карэньня, кветак ды пладоў, якія, несумненна, абудзілі б боязь у сэрцах майго разьлеглага герцагства. Вы адпраўляецеся ў далёкія выправы і бачыце насельнікаў зямлі з жоўтым, карычневым, чорным ды блакітным колерам скуры. Вы нагледзеліся гэтак шмат цудаў ды жудасьцяў, што вера ў д'ябла не наведвае вашыя сэрцы. Мы з вамі належым да розных сусьветаў. Калі я прыбыў сюды і ўехаў у брамы места, так гасьцінна перада мной расчыненыя, першыя ж крокі я скіраваў да рэліквіяў сьвятога Ёршулі. І быў я — о дзіва! — адзіным чалавекам за шмат гадоў, які памаліўся пры гэтым сьвятым алтары. Бруге — гэта вельмі шаноўнае места, і я схіляю галаву перад вашаю мудрасьцю, прадпрымальнасьцю ды багацьцем, але паверце мне — мы ніколі не зразумеем адно аднаго да канца! Калі мяне гадавалі сакавітыя лугі Брабанту ды навукі Сьвятое Царквы — вы плавалі па далёкіх морах. Калі я пасьціўся ды адпраўляў пакуту — вы апісвалі свае прыгоды на выспах чарнакніжнікаў, у краіне віхураў альбо ўвогуле на ўскрайках зямлі Каліфа. Калі я верна служыў герцагам, вы мелі ў сабе досыць сілы і адвагі, каб абражаць манархаў. Я ўдзячны вам за прыстанак і поўнюся пакорай, што прыйдзеца мне цяперака жыць у гэтым, найцудоўнейшым пад сонцам, месцы. Але ўсё ж маю я пэўны скарб, што вам ня дадзены. Вось жа: чуў я голас Бога і голас шатана. Я сустракаўся зь небам і пеклам. Я перажыў на сабе, што азначае змаганьне за збаўленьне душы. Я выцерпеў столькі пакутаў, столькі ўзьлётаў ды падзеньняў, што вы проста ня ў стане зразумець, як усё гэта можа месьціцца ў маім сэрцы.

Панове! Я ня маю намеру пазбаўляць вас уяваў, але насамрэч вольны ня той, хто такім зьяўляецца, а той, хто такім прагне быць. Бруге — вялікае й багатае места, але Бог захаваў яго ад падзеньня — таму яно ня можа асягнуць і ўзьлёту. Вы верыце ў свае мапы, караблі ды капітанаў. Гэта — добрая вера, але яна не вядзе да поўнага збаўленьня. Я чуў, што ў Бруге разьбіраюць целы памерлых, каб адкрыць, што ў чалавека ўсярэдзіне. Мы ў Арасе рабілі тое ж, але зь іншымі мэтамі. Намі кіраваў голад, а не цікаўнасьць. І менавіта таму мы ведаем пра чалавека стакроць болей!

Паслухайце мяне ўважна. Бо й вам тое прыдасца — калі ня сёньня, дык заўтра; а як ня заўтра, дык наступнага дня... У тую ноч, калі выбухнулі ў Арасе хваляваньні вялікае разьні, я размаўляў з Богам і д'яблам. У нязьрыкім сьвятле паходняў ды алівавых лямпай, самотны й асуджаны, я гутарыў зь імі абодвума.

Цягам усіх тых гадоў Альбэр паўтараў мне, што я мушу адорваць места Арас удзяч-

насьцю, бо яно ўзьнесла мяне на вяршыню посьпеху. Калі б не яно, быў бы я марным прыдворным Давіда або аблысеў бы на нейкім прыбытковым абацтве. Арас учыніў мяне адным з суправіцеляў над усімі людзьмі, жывёламі, расьлінамі, таварамі ды майном, што знаходзяцца ў ягоных мурах. А ўзамен патрабаваў так няшмат... Толькі каб я заставаўся верны праву ды пільнаваў прывілеі. Дальбог, нязначная гэта цана за такое пекнае жыцьцё.

Добрыя панове! Настаўце зараз вушы... Што для вас значыць места? Чым яно ёсьць у вашых снох? Калі некаму з вас сьніцца Бруге, дык явіцца яно ў рыпеньні карабельных лінаў, пахах водарасьцяў і рыбы. Па-над ягонымі дахамі кружляюць спрытныя кірлі, а ўсё навокал знаходзіцца ў руху ды гомане вечных пошукаў. Бруге нагадае птушку, у той час як Арас — дрэва. Кожны з тамтэйшых людзей адчувае ў сярэдзіне ягоны корань — гэтак жа, як кожны з вас чуе ў сабе лёгкасьць ды свабоду вандроўнага птаха.

Тае начы ў касьцёле сьвятога Эгідыя мучыла мяне пытаньне — якое ж яно, маё места. Я прагнуў убачыць Арас ува ўсёй велікапышнасьці ягоных грахоў ды цнотаў. Да мяне даносіўся водгалас разьні, і я ўздрыгаваў ад страху й пакоры. Вось гэта тваё места, казаў я сабе, але паверце, што гаварыў тое сам Бог. Ды неўзабаве адгукаўся д'ябал. «Няма іншага места, — казаў ён, — апроч места, імя якому Праўда». — «А што такое праўда?» — пытаўся я, напалоханы. І тады зноў чуў голас Божы: «Я казаў Абраму сысьці з Уру й пакінуць уласнае места, каб ён ня меў іншага прагненьня, апроч прагненьня Бога. Я вырваў Абрамавы карані зь ягонай уласнай зямлі, каб ён ня меў іншае зямлі, апроч зямлі Божай». — «Што гэта значыць?» — думаў я, б'ючы чалом у халодныя камяні падлогі. І тады зноў пачуў шэпт д'ябла: «Яне! Пасяліся ў месьце, якому імя Ян». Паходні спакваля згасалі, усю бажніцу нападуняў даўкі пах смалы. Я апынуўся ў цямрэчы, і толькі слабая алівавая лямпадка кідала ад алтара мільгучае сьвятло. Я баяўся, што зараз вось памру і мяне паглыне цемра яшчэ да таго, як я знайду адказ на гэтыя страшэнныя пытаньні. А што тады? Куды паляціць мая душа? Ці той гасьцінец, што вядзе на неба, пачынаецца за мурамі Арасу — а ці, можа, менавіта тутака, спасярод галёканьня маіх суграмадзянаў, у сьвятле распаленага вогнішча, у сумятні ды ржаньні спалоханых коней, у гарачкавым шапаценьні малітвы ды енках лупцоўнікаў ля брамы касьцёлу?

О, я ведаў, што месьцічы Арасу чыняць нядобра і аддаюцца дзікунству. Але ўсё ж я таксама браў удзел у іхнай распачы і ачышчэньні. Ці ж мог я ставіць сваю праўду над воляю места? Я падумаў, як моцна мне баліць гэтая бясконцае ноч, — і менавіта тая думка прынесла мне супакаеньне. Паколькі я пакутаваў з прычыны заганаў Арасу — значыць, я адчуваў да яго прывязанасьць.

Не судзіце мяне надта сувора. Я чалавек дастаткова разумны, каб магчы адкінуць удзячнасьць. Я любіў Арас не таму, што ён мяне апрануў, нападуняў ды накарміў, даючы ў мае рукі вялізны кавалак улады, але з тае прычыны, што быў ён такі несучасны. Калі ты зь месцам на яве, дык мусіш разам зь ім перажыць і сны. Гэта не Арас быў вінаваты, а Бог! «Ісусе Хрысьце! — крычаў я, і сьлёзы цяклі з маіх вачэй. — Уратуй гэтае места. Не пасылай на Арас вялікае трывогі вяршэньня правасудзьдзя, бо нічога ня страшна гэтак, як чыніць суд. Дазволь гэтаму месту, як раней, ткаць шпалеры, гадаваць статкі ды верыць у збаўленьне. Калі яны прыйдуць на тую вуліцу, на якой запалаюць вогнішчы, — у полымі згінуць усе, бо шуканьне апраўданьняў ёсьць жарсьцю, магутнейшай за пажаду кабеты. Хрысьце, захавай места Арас... Хіба што Ты хочаш зрабіць яго ахвяраю свае агіды да роду чалавечага. Але ж ці ў такім разе няма іншых народаў, местаў ды краёў, стакроць болей грахоўных?» Тады здалося мне, што Бог сказаў вельмі лагодна: «Дзе ж пэўнасьць, што

Садом быў грахоўны? Жыў жа там праведны Лёт...» — «Не, — казаў я сабе — а можа, гэта д'ябал гаварыў у маім сэрцы, — я ня буду Лётам гэтага Садому. Я дастаткова моцны, каб вынесьці Арас, але я не нагэтулькі моцны, каб вынесьці Бога».

І менавіта тады ўвайшлі ў касьцёл людзі. Быў сярод іх суконьнік Іванэ.

— Вось пан Ян! — загукаў ён, убачыўшы мяне наўколенцах. — Як жа так?... Места хістаецца ў фундамэнтах, а ты хаваешся ў касьцёле? Добры пан Альбэр вяршыць суд над старшым кагалу. Трэба, каб і ты кінуў свой каменьчык...

Такім чынам, я пайшоў зь імі ў ратушу. Там не было графа дэ Сакса, ані пана дэ Ёэль, ані пана Мюнье. Іншыя ж сядзелі ды вяршылі суд над старшым кагалу. Калі надышла мая чарга казаць, як я лічу, я тады моцным голасам адказаў, што ён вінаваты. І я не грашыў абсалютна. Цнота вернасьці ня можа абярнуцца супроць збаўленьня.

Але вернемся да справы. Я мушу казаць тут не пра сябе, а пра места Арас ды яго месьцічаў.

Ужо віднела, калі быў вынесены прысуд. Я выйшаў на рынкавы пляц і сустрэў арандара пана дэ Сакса, які чакаў мяне. Ён ціха сказаў:

— Граф дэ Сакс просіць пана на размову.

— Што здарылася? — спытаў я.

— Гэтага я ня ведаю.

Мы пайшлі. Па вуліцах цягаліся людзі. То тут, то там нехта спаў пасья страшнага высілку гэтае ночы — пад нейкім прыстрэшкам, у сенцах або на сходах касьцёлаў. Ад заходняе брамы патыхала паленым. Там згарэла некалькі дамоў. Ідучы, я наткнуўся на два трупы, бяз вопраткі і моцна пашкодзаныя. Арандар заплюшчыў вочы, на ягоным тлустым твары пабачыў я выраз агіды ды спалоху. Калі мы прыйшлі на месца, арандар адразу зьнік. Фар'я дэ Сакс чакаў у садзе. Высокі мур аддзяляў сядзібу. Панавала тут цішыня, а паветра таго дня здавалася лагодным ды насычаным водарам.

— Едзь да біскупа Давіда, — сказаў Фар'я, калі мы праходжваліся па сьцяжыне паміж буйных хмызоў. — Нельга, каб усё гэта адбывалася, а ён ня ведаў.

— Места не жадае, каб біскуп прыяжджаў, — адказаў я.

Ён зірнуў на мяне з-пад ілба, вельмі засмучана.

— Яне! — кажа зноў. — Зьбірайся ў Гент. Так ці йначай, мова йдзе пра вядзьмарства. Без духоўнага правадніка места ня мае права выносіць прысуд.

— Сябра дэ Сакс, — кажу я лагодна. — Мы маем тутакса свае правы ды прывілеі, якія нельга аддаваць на здабычу біскупавай ненасытнасьці.

— Калі б гаварылася пра сады, быдла або збожжа, ты меў бы рацыю, Яне. Але справа датычыць душаў людзкіх. Ніхто не надаваў месту прывілею судзіць за вядзьмарства або герэзію...

Я прамаўчаў, а ён казаў далей:

— Я выклікаў цябе, бо хто быў бы лепшым паслом у двары Давіда? Біскуп толькі цябе й паслухае. І тое таксама ведаю, што ты скажаш яму адкрыта, што думаеш пра ўсе гэтыя ганебнасьці. Я ўжо немалады і разумею, якое цяжкое змаганьне ты вядзеш у сваім сэрцы. Ты багата чым абавязаны месту. Але задумайся толькі... Бог — наш айцец, а Сьвятая Царква — нашая маці. Маці павінна быць асабліва ласкавай да сваіх дзяцей, хоць у той жа час можа здавацца, што яна больш суворае нат за айца. Ці ж можна гэта дапусьціць? Мне данесьлі, што шмат людзей памерла сённяшняй ноччу, а дамы жыдоўскія спалены. Што яны нам чужыя — гэта праўда. Што больш у іх ліха, чым у сэрцах хрысьціянскіх, — гэта

ЛІТАРАТУРА

праўда. Але ўсё ж не далучайся да прыхільнікаў гвалту. Вось што я табе кажу!

Тады я прамовіў:

— Фар’я, калі тое адбываецца ў Арасе — значыць, павінна адбывацца. Бо гэта сам Бог кіруе нашымі ўчынкамі...

— Не, — выгукнуў ён з гневам і распаччу. — Ён даў нам розум, волю і боязь. Запытай Бога, Яне, і Ён адкажа табе, што ты можаш застацца ў месьце і далучыцца, але можаш таксама паехаць да Давіда. І будзе гэта твой уласны выбар...

— Надзея ў Богу, — адказаў я ціха.

Фар’я дэ Сакс выняў кароткі нож і пачаў абсякаць ім галінкі альшыны. Ліпкі сок цёк у яго па руках, капаў на зямлю. Ён прагаварыў нібы сам сабе:

— Ня ты, Яне, першы, і ня ты апошні... Так бывае пад сонцам. Я чуў пра жанчыну імем Маргарыта, якая жыла ў старадаўнія часы. Яна думала, што ейную душу ахінуў Бог. Яна не магла ўжо грашыць, бо сам Бог кіраваў ейнымі ўчынкамі. Здаецца, гэта была вельмі высакародная кабета, хоць і спалілі яе ў Парыжы за ганебную герэзію. Былі, натуральна, і іншыя. Яны казалі, што так унівечыліся ў Богу, што кожны іхны рух, крок або слова паходзяць з Божае волі. Калі яны пілі — Бог піў іхнымі вуснамі. Калі гвалцілі — Бог кіраваў свавольствам іхных чалёсаў. Калі забівалі — Бог узносіў для ўдару іхныя мячы. Ну скажы сам, ці можна знайсці больш прыемнае ўнівечаньне? Чалавек дагаджае сабе ўва ўсім, але ўсё адно застаецца чысты, бы дзіця, бо ўсяго толькі служыць Богу прыладаю. Ты кажаш, што гэта з волі неба адбываюцца ў Арасе такія брыдоты. Значыцца, хай Бог перажывае аб праліцьці крыві і сам сабе гэтыя правіны адпусьціць... Як я табе зайздросчу! Бо што да мяне, дык я пакутую ад кожнага крыку, які далятае з вуліцы. Ці ты сапраўды думаеш, што ўсё адбываецца без твайго ўдзелу?

— Я знаходжуся ў руках Бога! — адказаў я сувора.

Ён зірнуў на мяне і далей сёк галінкі альшыны.

— Але й Ён у тваіх руках, Яне, бо гэтак жа, як ты прагнеш ягонае ласкі, Ён прагне твайго збаўленьня...

— Ты гаворыш як гератык! — гукнуў я пагражальна.

Ён ізноў глянуў на мяне — крыху з увагай, а крыху з журботаю. Потым сказаў:

— Ты бачыш Бога з воўчаю пашчай ды вострымі, бы нож, ікламі. Ён цябе спажырае ў сваёй ненаеднасьці, а ты зьяўляешся толькі мясам для ягоных згаладнелых сківіцаў. І ўвесь Арас гэты. Ён аддаецца ганебнасьцям, а сам застаецца бязгрэшны, бо менавіта ў гэтым бачыць сваё ўнівечаньне. Мы нічога ня значым, кажаце вы адзін аднаму на вуліцах, бо мы ж зьяўляемся толькі мізэрнымі чарвякамі, цацкамі волі Божае. І такім чынам вы перакладаеце ўсе вашыя грахі на плечы Бога. Як гэта лёгка, Яне! Неўзабаве ўжо нічога ў сярэдзіне вас не застанецца, бо вы ўсё саступіце небу.

Тады я бяз слова сышоў. Калі ж азірнуўся — ён глядзеў мне ўсьлед, самотны ў тым садку.

Той дзень цягнуўся бясконца. Апоўдні скаралі старшага кагалу. Людзі зноў рушылі да заходняе брамы. Нейкая ненаеднасьць пякла тады нашыя сэрцы. У кожным месьцічу абудзілася прага служэньня Арасу. Ізноў шуганулі вогнішчам колькі жыдоўскіх сялібаў. Крыкі, модлы ды праклёны перамяшаліся ў паветры. А па-над усім разносілася бомканьне званоў.

Пад вечар сабралася Рада. Альбэр павітаў нас кіўком галавы. Увесь дзень я яго ня бачыў, і ў той момант ён мне здаўся дзіўна змораным, асавелым — нібыта цэлыя гады

прамінулі з тае яснае раніцы. Толькі ў ягоных вачох заўважыў я бляск. Ён сказаў тады наступнае:

— Няхай Рада выслухае ўважліва. Я збіраюся падзяліцца з вамі сваімі думкамі. Напэўна, таму, што сённяшні дзень для Арасу асаблівы і ўжо ніколі болей не паўторыцца. Я ўжо стары чалавек. Прыехаў у Артуа з далёкага поўдня і ня столькі на патрэбу сэрца, колькі на загад кіраўніцтва. Калі я ўпершыню ўвайшоў у брамы Арасу, я быў яшчэ вельмі малады, а вы, што мяне слухаеце, увогуле былі дзятваю. І вось усё жыццё я правёў, навучаючы вас хрысьціянскім цнотам. Хацеў я толькі аднаго — каб места падабалася Богу. Хутка я памру і сыду з гэтага сьвету. Таму сённяшняга ранку я разважаў, што мне ўдалося, а што — не ўдалося. Ці Арас сёння лепшы, чым тады, калі я прыйшоў? Што здабылі вы дзякуючы майму навучанню ды пакорнаму прыкладу? Ну, здаецца, можна прызнаць, што я прышчапіў вам веру ў Бога й ягоных сьвятых. Пад маёй апекаю вы працерабілі вузкую сьцяжыну да неба. Яна пакручастая, камяністая ды стромкая. Па ёй нялёгка ісьці. Бывае так, што стане чалавек наўзбоч, гляне ўніз і ўгару, жажнецца, як недалёка ён зайшоў. І хоча павярнуць. Бо лягчэй жыць унізе, чым на гары. Там можна патураць кожнаму хаценьню. Тады як падчас узыходжаньня магчыма думаць толькі пра адно — каб ня ўпасьці ды не забіцца на самым нізе. Кажу вам, што ўвесь сьвет змовіўся супроць места, бо ён зайздросьціць нашым адносінам з Богам ды ўсім тым перажываньням, што былі нам дадзеныя. І менавіта таму, калі вазы, што ідуць з саржай у Ліль альбо Кале, вяртаюцца пустымі да брамаў Арасу, людзі нярэдка наракаюць. У шырокім сьвеце паказваецца ім жыццё, поўнае ўцех ды спакусаў, што лёгка заспакойваюцца. Тады як у Арасе іх ізноў чакае ўпартае змаганьне за збаўленьне. Таму некаторыя гавораць: «Навошта нам навукі добрага айца Альбэра, калі ў нас ёсьць толькі адно жыццё? Іншыя патураюць сабе колькі могуць, а ў гадзіну сьмерці шкадуюць за грахі ды заплюшчваюць вочы ў надзеі, што Бог ім прабачыць». Так кажуць некаторыя месьцічы. І не разумеюць, што гэта д'ябал прамаўляе іхнымі вуснамі. Мы ўчора адпраўлялі суд над жыдоўскім племенем. І што я бачу? Месьцічы прыйшлі да высновы, што выкруцяцца дзякуючы кагалу, што кагал сплаціць усе даўгі Арасу перад небам... Дальбог, немагчыма прыдумаць нічога болей дурнога ды сьмешнага. Бо дзе ж знаходзіцца тое ліха, якое точыць места? Пекар Мэгун мяркуе, што ў жыхдох. І я не прырчу гэтаму. Але скажы, Мэгуне, мілы мой браце, ці вырываючы жыдоўскае ліха, вырываем мы таксама й тыя ягоныя карані, што ўрасьлі ў хрысьціянскія душы? Ці ж можна захінацца жыдом перад абліччам Госпада? Ці ня будзе гэта спроба ашуканства альбо гульнёю ў косьці з Ісусам Хрыстом? Некаторыя месьцічы спадзяюцца, што змогуць схвацца за жыдоўскія трупы і іх ужо не заўважыць вока Наканаваньня... Няшчасныя дурні! Палячы жыдоўскія дамы, яны цешаць сябе ўявай, што гэты агонь, як у чысцы, адбеліць іхныя душы. Імі кіруе страх, яны кожным коштам хочуць пазьбегнуць справядлівага суду. Тыя, што вінаватыя самі, найлюцей перасьледуюць люд з-пад заходняе брамы. О, як жа яны прагнуць патапіць у жыдоўскай крыві свае ўласныя правіны! Але Бог не адпускае грахоў, пра якія гаворыш, — толькі тыя, якія паправіш. Ён не задавальняецца словам — жадае толькі ўчынкаў. Мы атачылі Арас мурам жыдоўскіх целаў і думаем, што знаходзімся ў бясьпецы. А на самай справе над намі навіс удар, пра які сьвет дагэтуль нават не падазраваў... Прыходзіў да нас Гервазі Дамаскін і казаў, што жыд Цэлюс кінуў праклён на дом ягоны і гаспадарку. Можа, так і было, а можа, і не... Бо дзе ж напісана, што Богу нельга пакараць чалавека, забіраючы ў яго каня? Гэта ня значыць, што я сьцьвярджаю, нібы Цэлюс быў невінаваты. Я толькі кажу, што з тым жа посьпехам магло абысьціся і без

ЛІТАРАТУРА

праклёну. Бо Богу не патрэбная жыдоўская дапамога, калі Ён хоча вяршыць суд. Калі на нас прыйшла зараза, Арас ня быў добрым месцам. Адбываліся тутакра страшныя рэчы. Прагучала на Радзе, што ў Генце, Брэдзе, а мо нават у Парыжы людзі грашаць больш цяжка й ганебна, і тым ня менш, зараза напаткала менавіта нас. Аднак ці мае Рада права судзіць чужыя грахі? А можа, Богу захацелася зьнішчыць Брабант і ўсе іншыя краі, каб захаваць толькі адну вёсачку, як Ён гэта ўжо раз зрабіў з каўчэгам Ноя? Давайце лічыць нашыя грахі ды шукаць уласныя меркі. Узгадайце толькі! Ці ж мала было ў Арасе злоўжываньняў, юру ды дурноты? Ці ж не казалі ў месце, што пекар Мэгун падмешвае ў муку пілавінне, а суконьнік Іванэ як ліхадзей абыходзіцца з удавою Пляке, якая служыць у яго пры гаспадарцы? А ці ж найлепшыя сярод нас, як хоць бы граф дэ Сакс, не трымалі пры сабе даступных ангельскіх кабетаў ды не аддаваліся распусьце? Нават найулюбёнейшы мой вучань патураў самым брыдкім жарсьцям на вачох усяго места! Дык няхай жа Рада задумаецца над маімі словамі. Але кажу вам: лёгка раскайвацца за грахі на жыдоўскіх карках, аднак гэта зусім ня мусіць падабацца Богу.

Калі Альбэр скончыў, у залі зрабілася вельмі ціха. Ужо апусьціўся вечар, за вокнамі гарэлі дамы пры заходняй браме; зрэшты, нічога болей... Пекар Мэгун падняўся з лавы, ягоная постаць кідала вялізны цень на сьцяну.

— Добры ойча, — кажа пекар, — зграшыў я цяжка, бо праўда тое, што я сыпаў пілавінне ў муку. Я куплю сто імшаў у касьцёле Найсьвяцейшае Тройцы і дам сячы плечы ў кожны дзень посту.

— Добры хрысьціянін сам сабе пакутаў не вызначае, — адказаў Альбэр.

Мэгун упаў на калені й голасна заплакаў.

— Ня плач, — кажа вялебны айцец вельмі лагодным голасам, — бо не надыхла твая часіна. Уставай, Мэгуне, і будзем далей раду трымаць...

Тады ён падняўся і сеў на сваё месца.

Цяжка паверыць, наколькі тае ночы мы былі спустошаныя ў думках. Мне здаецца, што кожны чалавек носіць на сабе нейкі цяжар і не адчувае яго залішне. Але надыходзіць хвіліна, калі сьцябло саломінкі, кінутае на ягоныя плечы, згінае яго да самай зямлі, дыханьне робіцца неглыбокім і хуткім, пот залівае вочы, а ўсе пачуцьці зьмяняюцца ў жывельнае прагненьне адпачынку. Толькі б скінуць цяжар, толькі б вызваліцца ад ярма! Мы ўжо ня памятаем тады, што гняце нас сьцябло саломінкі, і здаецца нам, што гэта ўся зямля і нават усё неба ўскладзены нам на плечы. Кожны тады пачынае аглядацца трывожна, куды б гэты цяжар скінуць, а калі ўгледзіць суседа — прыціскае яго з чыстым сэрцам!

Калі Мэгун сеў, астатнія спаглядалі на яго зьдзекліва ды варожа. Кожны хацеў заплакаць, але Мэгун зрабіў гэта першы, дзякуючы чаму іншыя атрымалі шчопаць спакою. Ён апярэдзіў іх у пакоры, але яны не былі яму ўдзячныя, дакладней, былі ўдзячныя і ненавідзелі разам. Мяне трасца ўзяла, бо я прыгадаў словы Альбэра пра тую ангельскую дзяўчыну, што была шмат гадоў таму, калі я павінен быў працаваць над камэнтаром да твору майстра Герсона. Я сьлізгануў паглядам па тварах прысутных, але ўсе крывілі вусны ў пакорлівай малітве. Іхныя шапаценьні, што трашчалі як полымя, калі яно агорне сухое дрэва, разносіліся па залі. Бог у тую хвіліну, несумненна, меў шмат працы, выслухоўваючы так багата грахоў адначасова. Але ж яны маліліся... Я ніколі ня бачыў людзей у гэтым экстазе. Нібы цэлы кляштар картузіянаў загнязьдзіўся ў ратушы... Я ведаў іх! Лепей, чым сваіх кабыл ды жарабцоў. О, яны зусім не былі дрэннымі людзьмі! Прынамсі, не былі горшымі ад іншых у Бургундыі. Адзінае толькі, што яны так раптоўна, без усялякае падрыхтоўкі, заблыталіся

паміж небам ды пеклам. Хто з нас у жыцьці не чыніў зла? Людзі наагул ведаюць, калі грашаць. Але ім рэдка прыходзіць да галавы, што яны могуць зазнаць тыя выпрабаваньні, пра якія гаворыць Сьвятое Пісьмо. Усё тое адбывалася вельмі даўно, а можа, нават не адбывалася ўвогуле. Але гэта ня мае вялікага значэньня. Ці Бог абвясчаў пра сябе тым або іншым чынам — ня ёсьць справаю найважнейшай. Вера зьяўляецца часьцінкаю натуры людзкай, а ня боскай. Бог не павінен верыць у сябе, гэта мы абавязаныя ў яго верыць! А таму й тыя людзі верылі аддана, што, аднак, зусім не азначае, што яны кожнага дня заставаліся найвярнейшымі авечкамі Госпада. Яны рабілі так, як гэта звычайна бывае ў жыцьці. Ведалі, што давядзецца плаціць за кожны ўчынак, але ж яны нат не маглі падазраваць, што здарыцца тое менавіта гэнае ночы, у раднай залі, пры сьвятле дагасалых пажараў. Царква вучыць нас, што мы ня знаем ані дня, ні гадзіны — але менавіта таму, што яе ня знаем, мы і можам захоўваць супакой ды каліва годнасьці. А калі тая хвіліна раптоўна прыходзіць, мы чуемся бездапаможнымі і ашуканымі. Гэтак было й тады. У цішыні ратушы я чуў толькі шэпт малітоўных лямантаў. Бо д'ябал, калі ён і быў тады сярод нас, сядзеў бяз шоргату. Хто ведае, чыю ён накінуў апанчу?

Я нахіліўся да Альбэра і сказаў:

— Ойча, мне трэба выйсьці з раднае залі!

Ён кінуў галавой. Тады я падняўся й пайшоў напіцца вады са студні ў дворыку. Там было халаднавата й вельмі цёмна. Я піў прагна, ледзь не акунаючы твар у цэбрык. Раптам нешта ткнула мяне ў плячо. Я паволі азірнуўся. Паўсюль было пуста. Я ізноў пачаў піць, бо мне ажно паліла вантробы. Пэўна, са страху перад Альбэрам, Радаю, усім месцам Арасам. І зноў я адчуў лёгкі дотык на плячы. Я ўпусьціў цэбрык, і ён паляцеў долу на пругкім канапляным шнуры, і ў глыбіні студні плюхнула вада. Аглядаюся вакол — і нічога ня бачу. Толькі далікатныя абрысы ратушных муроў. Раптам — шэпт! Нехта мовіць мне ў вуха, але словы нязнаныя, як бы ў чужой мове, зь якою ніколі раней не сутыкаўся...

— Хто тут?! — пытаюся спалохана.

Ізноў голас балбоча дзівосныя словы, якіх я б нават паўтарыць ня здолеў. Словы бяз вуснаў, мова без чалавека, дотык без далоні, частка бяз цэлага. Нешта лупанула мяне ў грудзі — як кулаком. Я кінуўся наўцёкі, увесь абліваючыся потам. А тады адчуў на сядальне ўдар абутае нагі. Тое д'ябал гнаў мяне высьпяткамі ажно да парогу раднае залі... Я ўлятаю ўсярэдзіну, усе пагляды на мяне зьвернутыя — відаць, твар у мяне быў бледны, як у мерцвяка, а позірк зусім непрытомны.

— Д'ябал у ратушы! — загукаў я страшным голасам і апошнім высілкам з трэскам зачыніў дзьверы залі. Усе пападалі наўколенцы, валасы паўставалі дыбарам у іх на галовах. Нават Альбэр, здавалася, быў неспакойны. Ён падышоў да дзьвярэй і жагнаў іх знакам крыжа. Я чуў, як ён мармытаў сам сабе: «Д'ябал у ратушы... Д'ябал у ратушы. Хто ведае?!»

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Панове! Нават цяперака на згадку, як я піў ваду ў дворыку, адчуваю я дрыжы ў касьцях. Над Бруге зьзяе раньневясновае сонца; я бачу за акном шырокі прасьцяг вады, а на вадзе — карабель з разгорнутымі ветразямі. Вашыя твары — спакойныя й шляхетныя, на сьнеданьне мы мелі выдатны індычны паштэт ды сыцягно цяляці. Навокал усё, здаецца, засынае ў сытасьці ды бясьпецы. Але, тым ня менш я зноўку чую ў гэтую хвіліну смагу і прашу даць мне сьвежае вады, каб выпаласкаць з горла даўнія страхі... Панове! Калі мяне хто спытае, ці бачыў я д'ябла, адкажу: «Не». Але калі хто спытае, ці я яго чуў ды ці адчуваў ягоны дотык, скажу: «Так», — бо яшчэ цяперака баліць мне сядальна.

ЛІТАРАТУРА

О, гэта зусім ня значыць, быццам я кажу, нібы ўсё, што адбывалася ў Арасе мінулае восені, было спраўлена сіламі нячыстымі. Але д'ябал круціўся там безупынна — даймаў, разьдзьмуваў дагасалае на вогнішчах полымя, каламуціў нашыя думкі ды штурхаў нас да згубы. І безь яго мы апусьціліся б на дно, але, можа, ня так хутка.

Вяртаюся да справы. Тае ночы Рада патрабавала, каб Альбэр узяў пад арышт Фар'ю дэ Сакса. Ён доўга адмаўляўся. «Гэта найшляхетней уроджаны пан ува ўсім Арасе!» — паўтараў ён упарта. Але Рада не хацела адступіцца. Суконьнік Іванэ пераконваў, што граф дэ Сакс чыніў ліха й лютасьці ў год заразы. Відаць, быў у змове з жыдамі, калі так шчодро іх карміў, тым часам як іншыя ня мелі што ў рот укладзьці. На тое Альбэр: «Пакіньце ў спакой жыдоў! Яны сплацілі ўсё, што павінны былі сплаціць. Калі б нашае ліха й няшчасьці бралі пачатак толькі з жыдоўскага насеньня, места Арас было б стахроць болей шчасьлівым. Але ж не! Дык жа шукайце грахоў ува ўласных сэрцах. Жыдоўскія ж пакіньце ў супакой!»

Няцяжка было давесьці, што дэ Сакс належаў да закаранелых грэшнікаў. Хто ж, як ня ён, на працягу гадоў кпіў з павучаньня вялебнага айца? Выявілася, што ён прывёз з Вормсу мэдыка і ўначы, пры сьвятле лучыны, яны рэзалі зьвярыныя трупы. Фар'я дэ Сакс лавіў яшчарак у ярох, што цягнуцца да Лілю, зьдзіраў зь іх скуру і вывучаў вантробы. Лавіў таксама птушак, а яшчэ казалі — і не бяз рацыі, — што калісьці, як дзяліў мяса здохлага каня, дык сабе пакінуў сэрца. Але ня зьеў яго, а вывучаў, узважаў, рэзаў ды разглядаў. Усе ведалі, што Фар'я дэ Сакс нудзіўся неміласэрна ў Арасе і загадваў адпраўляць сьвятую імшу ў сваіх пакоях уначы, бо ўдзень паляваў з сокаламі. Спавядаўся ён надзвычай ляніва, і бывала, што й драмаў пры тым, а сьвяты айцец мусіў яго штуршкамі схіляць да жалю за грахі. А калі ён прымаў Хрыста, скалынаўся ўсім целам ды пазяхаў працягла... Без усялякага сумневу было сьцьверджана, што ён трымаў у сябе прадажных кабетаў і кожнае ночы жадаў іншай, як арабскі каліф. Найважнейшым жа было тое, што ён не шанаваў Рады, паводзіў сябе на Радзе як вялікі пан і за нішто меў павучаньні вялебнага айца. Гэтаму наймацней ён даў прыклад у апошні раз, калі простыя людзі пачалі засядаць у Радзе, а ён імі пагардзеў і не захацеў зь імі радзіцца. Я мяркую, шляхетныя панове, граф дэ Сакс, несумненна, меў рацыю, але ня варта было так яўна паказваць гэта ўсёй грамадзе. Дык урэшце Альбэр саступіў. Ён кінуў галавою і сказаў ціха:

— Паколькі такая воля Рады, я пакорліва далучаюся. Правядзем суд над графам дэ Саксам, што, магчыма, прынясе нам міласць неба. Бо яшчэ раз кажу вам, улюбёныя мае суграмадзяне: хто так багата перажыў, ужо ня можа заставацца чыстым. Адпушчэньне грахоў даравана толькі недасьведчаным ды няведным. Час голаду й заразы збрудзіў нашыя душы. Напэўна, было б варта спаліць места Арас у полымі пакутаў, каб яно ізноў стала сабою. Кожны крок аддаляў нас ад належнай дарогі. І чым далей, тым больш мы загразалі ў балоце. Нам патрэбна сёньня дзіцячая вера, каб зноўку выйсьці на шлях цноты. Перад тым як пошасьць прыйшла ў места, тут было болей стараньня аб пекных тканінах ды саржы, канёх ды садох, дукатах ды бондах віна, ніж аб збаўленьні. Зараза раскрыла нам вочы на тое, што на самай справе важна для чалавека. Але калі яна мінула — грэх ізноў пасяліўся ў мурах Арасу. Ізноў гандлююць палотнамі ды льном, коньмі ды каровамі, а ў бок Кале пацягнуліся вазы, поўныя тавараў. Места пачала разьсядаць прага аздобнага начыньня ды вытанчаных страваў, шпаркіх скакуноў ды дойных кароваў. Людзі больш ні пра што не размаўлялі, як толькі пра сокалаў або пра чаравікі ды капелюшы. І толькі жменька самых сьмелых адважалася гукаць пра патрэбу Бога. Людзі так нізка палі ў сваёй празе ўзбагачэньня, што нават самыя годныя чынілі ганебнасьці. Быў бо ў Арасе й такі, што

ўвайшоў у змову з разбойнікамі. На ягоны загад яны, затаіўшыся сярод пагоркаў пры дарозе ў Ліль, рабавалі нашыя тавары. Былі гэта тыя самыя людзі, што падчас пошасьці прыходзілі пад муры, каб раскрадаць харчы.

— Вялебны ойча! — закрычаў Мэгун. — Хто быў той чалавек, што наймаў разбойнікаў?!

— Гэтага я не скажу, — адказаў Альбэр.

Тады Рада пачала голасна сварыцца, што ёй адмаўляюць у даверы, і зноўку людзі пападалі наўколенцы, а іхныя гучныя малітвы біліся аб столь. Тады ўрэшце Альбэр ціха і як бы з намаганьнем сказаў, што быў гэта граф дэ Сакс.

— Пекла! — галёкнуў Іванэ, а іншыя яму падтаквалі.

— Так, — адказаў Альбэр. — Пекла ёсьць ува ўсіх нас...

Тады я падумаў, але нікому не сказаў, што сапраўды пекла знаходзіцца ў нас саміх, ды, аднак, стакроць горшае тое, якое мы ствараем вонкі.

Панове! Вядома вам, што графа дэ Сакса спалілі мінулае восені на вогнішчы ў Арасе. Але невядома вам, як моцна блюзьнеры ў ён перад сьмерцю і што з гэтага вынікла для нашага места. Калі графа пасадзілі ў сутарэньне ратушы, зьявіўся перад Радаю ягоны арандар, на імя Дзюранс, якога я раней ужо згадваў, і паведаміў, што хоча бараніць свайго гаспадара. «Бо ён не рабіў таго, у чым яго абвінавачваюць!» Гэты Дзюранс заўсёды быў чалавекам незвычайным. Бывала, што ён паводзіў сябе як апошні нягоднік. Яшчэ перад выбухам заразы Дзюранс адбыў далёка падарожжа па справах ажно ў даліну Роны. А вярнуўшыся, распавядаў, як дзёр шкуру з тамтэйшых людзей. Быў там да тае ступені жорсткі, што сам герцаг Філіп мусіў слухаць у Брусэлі скаргі на ягоныя чыны. Тады ён выкруціўся, бо знаходзіўся пад апекай графа дэ Сакса, які цешыўся прыхільнасьцю герцага. Іншым разам жа праславіўся, ахвяраваўшы сто дукатаў на кляштар картузіянаў. Увогуле, быў ён чалавекам шчодрым — нават болей, чым магло б здавацца. Распавядалі, што ён зафундаваў падарункі ангельскім мнішкам у Бэдфардзе і сам адвёз іх за мора на нанятым чаўне. Апекаваўся ўдовамі ды сіротамі. А то зноў жа пускаў з торбаю даўжніка. Ён меў рэдкі дар красамойства і гэткую ж ладную паставу. Як чалавек вельмі заможны, ён, пэўна, пераўзыходзіў багацьцем самога Фар'ю дэ Сакса, але тым ня менш служыў яму надалей і ня раз бывала, што ўласнаручна сыпаў зерне ягоным коням, хаця ўласным не рабіў гэтага ніколі — бо меў канюшага і колькіх стайнікаў. Часам жыў як узорны хрысьціянін, пасьціўся ды маліўся, каб пасья, іншым разам, зноў аддавацца гульбе, пра якую потым гаварыла ўсё места. Трымаў у сябе папа і дзвюх выляжанак. Казалі, што аднаго разу ўзяў папа да сябе на ноч, а ранкам спавядаўся тым жанкам. Ніхто ня ведаў, што ў гэтага чалавека на самай справе сядзіць усярэдзіне. Некаторыя яго крыху пабойваліся.

Калі ён прыйшоў у Раду, выглядаў ён нібы вычасаны з каменю. Прамаўляў зь велізарнай пыхай. Ён ведаў, што, паколькі бароніць графа дэ Сакса, да пэўнага часу яму ўсё дазволена, — таму карыстаў з жыцьця без утрыму.

— Дык чаго вы хочаце ад шляхетнага пана дэ Сакса?! З чыіх гэта рук вы бралі жарло для сябе ды сваіх байструкоў падчас голаду й заразы? Вы ж самі тады гарлалі, што няма больш справядлівага ды шляхетнага пана ўва ўсім Арасе. Альбэру! Паслухай мяне. Калі сапраўды нас сёньня выпрабоўвае лёс гэтымі беднымі жыдамі ды панам дэ Саксам — а нешта мне здаецца, што на ім гэтае дурноцьце ня скончыцца, — дык віну трэба хутчэй у табе шукаць. Памятаеш крык кабеты, якой ты адмовіў у суцяшэньні на эшафоце?! Калі забыўся, Бог табе прыпомніць... Людзі! Каго вы слухаеце? Зірніце на гэтага старэчу на чале стала. Вы гаворыце пра яго «айцец вялебны», а я вам кажу, што гэта сьмярдзючы

ЛІТАРАТУРА

плюгавец, якому набрыдла жыцьцё, а разам зь ім — і ўвесь людзкі род. Чаго ён хоча? Калі мы цешымся сонцам і дажджом, квеценьню і лістотай, ён думае пра смалу й д'ябальскія вілы. Яшчэ да пошасьці места нямала ад яго выпакутавала. Тут магло не ставаць зерня, але ніколі не бракавала кадзідла. Магло не ставаць канопляў, але ніколі не бракавала сутанаў. Усялякі чалавечы голас заміраў у гэтым месьце. Адны малітвы ляцелі да неба. Забагата тут было веры, а замала розуму. Ці Бог гэтага хоча? Мы ягоныя дзеці — дык як Ён можа жадаць нашага прыніжэньня й нэндзы? Няхай гэны сівы маркач ідзе прэч з добрага места Арас. Аддайце кіраўніцтва ў рукі асьвечаных людзей, якія здолеюць лучыць пабожнасьць са здаровым розумам. Інакш стары такое пекла вам зладзіць, што каменя на камені ад Арасу не застанецца!

Альбэр слухаў і маўчаў. Калі Дзюранс скончыў, айцец прамовіў толькі:

— Месьцічы. Рассудзіце самі, што належыць рабіць!

Рада загадала арандару ісьці прэч. І ўжо было зразумела, што ён наступны паўстане перад судом.

Ад пана дэ Сакса прасталюдзьдзе ў Радзе патрабавала, каб шкадаваў за грахі. Але ён адмовіў. Ці мог ён зрабіць іначай? Я пайшоў да яго ўвечары і сказаў, што, калі ён прызнае свае правіны ды выкажа скруху, Рада гатова асудзіць яго толькі на выгнаньне зь места. У іншым жа разе зноў запалае вогнішча. Дэ Сакс пасьміхнуўся змрочна.

— Паслухай, Яне, — адказаў ён тады. — Я ведаю, чаго жадае сёньня места. Яно жадае змаганьня. Людзям мроіцца, што калі яны разадзьмуць змаганьне, дык знойдуць у ім ачышчэньне. Яны нясуць гвалт іншым, каб вызваліцца ад кашмару, які прыціснуў Арас. Нават калі іхныя памкненьні высакародныя, дык і тады яны аблытаныя д'ябальскай сеткай. Калі я ім сёньня скажу, што зграшыў, змаўляючыся з разбойнікамі ды блюзьнерачы супроць Госпада, дык зраблюся хаўруснікам усяго гэтага вар'яцтва. Лепей загінуць, чым прыкласьці да гэтага руку. Я зусім ня ймкнуся быць пакутнікам, але ведаю, што ня можа чалавеку надарыцца анічога горшага пад сонцам за прызнаньне ў няўчыненых грахах. Бо гэта іншым перакрыжоўвае сьцежку да цноты. Хто любіць Бога і чалавека, той не паддасца гэткам д'ябальскім пажаданьням.

— Калі ня выкажаш пакоры — заўтра загінеш, — сказаў я глуха.

Ён паглядзеў на мяне ўважліва. Пэўна, бачыў толькі абрысы майго твару, бо ў лёху было цёмна.

— Ведаю, — кажа дэ Сакс. — Але я ўжо немалады. Кожны калі-небудзь памрэ... Бог мне прабачыць, бо бачыць маё сэрца... Яно чыстае, Яне...

— Сябра дэ Сакс, — кажу я яму тады палка. — Ты ведаеш, наколькі ты мне блізкі. Альбэр мне як айцец, а ты заўсёды быў мне братам. Павер мне. Твая сьмерць не пераменіць гэтага места. Ты загінеш бессэнсоўна!

— Так можа стацца, — адказаў ён ціха. — Але калі застануся пры жыцьці, тады шмат што зьменіцца. Людзі прыйдуць да перакананьня, што мелі рацыю, і ўяўленьне пра грэх будзе скрыўленае, як нацягнутая цеціва лука. Але ж чалавечы розум — гэта не цеціва, і яго нельга так нацягваць. Калі ён перарвецца — Арас патоне ў вар'яцтве. Гэта добрае места, Яне, і яно заслугоўвае лепшае долі. Я не хачу быць кбтам гэтага места. Хай ужо лепей яно будзе маім кбтам.

Так ён казаў увесь час. Гэта было зусім неразумна. Выходзячы з каморы, я думаў, што граф ашуквае сябе. Як высока ён цаніў годнасьць! Да тае ступені, што я знаходзіў у ім грэх пыхі.

Была ўжо ноч, калі я йшоў дадому. Места заснула, пажары згаслі, навокал панавала ціша. Лагодны пошум ветру ў каронах дрэў ды чыстае неба над маёй галавою — хіба першага разу ў тую восень. Я йшоў жвавым крокам. Вось мае ногі, думаў я, вось мае ступакі, калені, галёнкі, сьцёгны. Яны рухаюцца мерна, бо я так хачу, хоць адмыслова я ім і не загадваю. Яны самі ведаюць, што рабіць. Якое ж цудоўна незразумелае ёсьць жыцьцё, а перадусім — жывое чалавечае цела. Здраднікам будзе той, хто ўласнае цела выдасць на здабычу полымю. Вось мой живот, думаў я, вось мае плечы, галава, вочы, вусны, валасы. Кожная мая валасінка адчувае подых ветру. Калі ідзе дождж, мае валасы робяцца мокрымі і зь любасьцю паддаюцца пяшчоце пальцаў. Дый пальцы знаходзяць радасьць, кранаючы гэтую шорсткую вільгаць. Кожная мая часьцінка жыве асобна, і, тым ня менш, усе разам яны зьяўляюцца адной асобай. Гэта сапраўдны чуд стварэньня! Калі я бягу — я адчуваю іншасьць кожнае часткі цела. Сьпярша пачынае пячы ступакі, але сам я — вясёлы й бадзёры. Потым, калі бягу далей, лагодныя дрыжкі ахопліваюць лыткі, паволі прасоўваюцца да каленяў, якія паглынаюць гэтае дрыжаньне. І вось ужо ўсе мае ногі робяцца важкімі, ляготнымі, як цяжарная кабета. У той жа час живот, плечы і сьпіна ўсё яшчэ схільныя ўдзельнічаць у бегу. Але яшчэ хвіліна — і дыханьне ў грудзях робіцца пльоткім, у горле перасыхае, галава трашчыць ад болю. І тады ногі адмаўляюцца мяне слухаць. Я надарма загадваю, каб яны рухаліся хутчэй. Яны ўжо настолькі існуюць асобна, што іх нібы адсекла сякерай. Аднак дастаткова толькі хвіліны адпачынку, глытку сьвежае вады, каб яны зноў зраўняліся з рэштаю цела і вырушылі ў далейшую дарогу, такія паслухмяныя, пэўныя ды надзейныя... Мае добрыя ногі, думаў я, мае ўлюбёныя плечы, далоні ды вантробы. Ці ж наважыўся б я выдаць вас на згубу ды зьнішчэньне?! Я ваш гаспадар і слуга, сябра й каханак, дабрачынца й тыран. Трымайцеся мяне, і разам мы вынесем усе выпрабаваньні лёсу. І нішто нагэтулькі ня можа быць важным, як тое выжыцьцё.

Я йшоў дадому і думаў, што зранку ўздыдзе сонца, а ўсё неба раскошна заружавее. Потым ружовасьць зьнікне, каб даць Арасу выкупацца ў залатых прамянях. Можна наляцець вецер, сварысты і непрыемны, і ён разварушыць лісьце, адхвастае полымя на вогнішчы Фар'і дэ Сакса, скрадзе які капляюш або вяхотку саломы. У поўдзень я буду піць малако, як і штодня. Прыслужнік паднясе мне кубак цёплага малака, толькі што выцаджанага з каровінай цыцкі, а я, усеўшыся ўтульна, буду яго піць. Пасьля пайду на Раду, а ўвечары загадаю падаць сабе сьцягенца баранчыка, піва, сыр, садавіну й зноўку цёплае малако з позьняга надою. Калі ж скончыцца дзень, я пакладу свае ногі, плечы, сьпіну, живот і галаву ў пасьцель ды паклічу якую з кабет майго дому, каб яна мяне задаволіла.

Ці ж можа быць нешта нагэтулькі ж высакароднае, як выжыцьцё? Ці Бог стварыў нас толькі дзеля таго, каб мы зьнішчалі самі сябе ў імя самых разнастайных мрояў? У наш час вельмі многія разважаюць на тэму вольнасьці. У часох жа нашых продкаў разважалі паўсюль пра рыцарскі гонар. Мой стрыечны дзед у маладосьці ўбачыў партрэт аднае дамы й прысягнуў служыць ёй. Ён вандраваў на працягу трох дзясяткаў гадоў, веў жыцьцё пастуха, спаў пад голым небам, сілкаваўся адным гарохам ды рэдзькай. Дзе б толькі ён ні зьяўляўся, распавядаў наймаверныя гісторыі пра гэтую пані ды біўся на турнірах. У яго былі пераламаныя і балелі ўсе косткі, але ён застаўся верны прысязе. Даведаўшыся ўрэшце, дзе шукаць сваёй каханай, ён сеў на карабель і паплыў у Бэнэвэнт. Там яго прывітала высахлая старая, сьмярдзючая, як купа гною, і вельмі ўсхваляваная гэтакімі праявамі рыцарскасьці. Мой стрыечны дзед памёр на ейных руках, сказаўшы перад сьмерцю, што ён вельмі рады, бо не змарнаваў жыцьця і ўбачыў нарэшце даму свайго сэрца. Калі зь яго

ЛІТАРАТУРА

зьнялі дасьпехі, на целе ў яго было, мусіць, трыццаць ранаў, якія ён атрымаў у баёх за тую пані.

Гэты аповед вельмі мяне расчульваў у маладым веку, але калі я вырас, дык паразумнеў. У той час, як мой дзед вандраваў па сьвеце, гэная шлюха з Бэнэвэнтэ пасьпела займець трох мужоў ды дванаццаць сыноў. Што ж, вельмі цудоўна! А найгоршае ж тое, што ніхто не змушаў таго рыцара ганяцца за гэтай спаракнелай баляваньніцай.

Аднак жа тое адбывалася даўней, а сёньня мы толькі зьедліва пасьміхаемся пры ўспаміне пра падобныя блазнаваньні. Ды, тым ня менш, ці не гадуем мы ў сэрцах іншых блазнаваньняў? Вольнасьць! Я заўсёды быў за вольнасьць. Пра гэта я ўжо згадваў. Але калі нехта ў сёньняшнім нашым сьвеце гаворыць пра пашану да чалавека, пра свабоду сумленьня, пошукаў і думак, я крычу так голасна, як толькі магу, пра вольнасьць маіх сьцёгнаў, плячэй, кален, валасоў, языка, жывата, ноздраў, пальцаў, вуснаў, вушэй, ступакоў, лакцей, вантробаў, зубоў, касьцей, анальнага праходу... О, далібог, панове, яно ўсё зьяўляецца маім так страшліва й балюча, як нішто іншае маім быць ня можа! Сам Творца даверыў мне гэтае цела, каб я бараніў яго правы на існаваньне.

Я ведаю, што граф дэ Сакс здрадзіў свайму целу, а значыць — асобе, дадзенай яму Богам. Госпадзе, усьвяці ягоную душу, але ўсё ж зграшыў ён цяжка...

Горш за ўсё, што, калі яго вялі на пакараньне, ён крычаў люду, які сабраўся на вуліцах, што ён невінаваты і памірае, каб абудзіць добрае места Арас. «Няхай вам усім Бог адпусьціць гэты грэх, як я адпускаю!» — гукаў ён, што кожны разумны чалавек успрымаў як яўнае блюзьнерства. Бо такія словы былі годныя Госпада Ісуса, але ніяк ня графа дэ Сакса, які быў закаранелым грэшнікам. Таму людзі бралі камяні і кідалі ў яго; падымалі грудкі высахлага броду і кідалі, а таксама — конскае лайно ды казіныя кулькі. А ён насуперак усяму захоўваў сур'ёзнасьць і прывабную годнасьць. Калі яго прывязвалі, ён сказаў гучна кату, каб усе чулі: «Майстар, спраўся добра. Дарую табе дукат за гэтую работу...» Той пакланіўся нізка й пацалаваў графаў чаравік, хоць той быў увесь запэцканы лайном. І справіўся з працаю добра. Я б нават сказаў — занадта добра, бо з тае прычыны нядоўга радаваўся дукату. Прывязаўшы графа да слупа, ён падпаліў вогнішча, а калі полымя шуганула, надзычай спрытным рухам увагнаў нож у ягонае сэрца, ажно па самыя тронкі. Граф дэ Сакс енкнуў і адразу ж аддаў духа, так што агонь жор ужо адно нячулае цела. Але ўбачылі гэта людзі, што стаялі паблізу; яны данесьлі Радзе, і праз пэўны час кат места Арасу, калі споўнілася ягоная гадзіна, паклаў галаву пад сякеру. Напраўду, паміраў ён радасны, бо за той дукат ягоная жонка набыла ладны дамок ля брамы Трынітэ і была, такім чынам, добра забясьпечаная.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Тады, на пляцы, я перажываў вельмі нялёгка хвіліны. З аграмаднаю цяжкасьцю стрымліваў я ўсхліп, што рваўся з маіх грудзей. Вось, адышоў з гэтага сьвету вялікі і шляхетны пан, адзін з маіх высакародных сяброў і апекуноў. Я апошні размаўляў зь ім сам-насам. Пасьля маіх адведзінаў у лёху яго адразу ж павялі на Радз, дзе ён не захацеў выказаць скрухі ды заклікаў апамятацца. Такім чынам, я магу лічыць сябе перадсьмяротным павернікам Фар'і дэ Сакса. Я горача маліўся, каб Бог прыняў на неба гэтую заблукалую душу. Але менавіта тады, падчас малітвы, сярод белага дня, на пляцы, дзе шугалі ўгару языкі полымя на вогнішчы, наведалі мяне сумневы. Я быў ужо гэтак блізка, каб пагадзіцца з усім, што дзеялася навокал, але тут раптам працяла мяне страшная думка. Я ўбачыў твар Хрыста Ўкрыжаванага — бледны і скрыўлены пакутаю. І адразу ж потым — твар Понцкага Пілата, які выракся Госпада. Ужо аднойчы раней я меў

падобную відзежу. Мы тады палявалі з Шастэлем у лясох непадалёк Генту.

Гэта было яшчэ ў часы маёй маладосьці, калі ангельцы панавалі над усім, без малога, узьбярэжжам. Памятаю, Шастэль упаў з каня й так пабіўся, што ўжо ніхто ня верыў, што ён выжыве. Мы спыніліся ў селяніна, што жыў на ўскрайку лесу. Паклалі Шастэля на гарахавіньне. Ён гукаў, каб далі піць, дык прыслужнік пабег да студні. Тады я кажу старому сябруку:

— Шастэль мой наймілейшы. Трэба табе спаведніка. Я загадаю селяніну паклікаць айца ад якабінаў.

— Не рабі гэтага, — кажа Шастэль і пасьміхаецца празь сілу. — Я не хачу споведзі...

Відаць, па маім паглядзе ён убачыў, што я лічу яго вар'ятам, таму гаворыць далей:

— Я ня думаў, што мне выпадзе паміраць у тваёй прысутнасьці, здалёк ад сталых векам сяброў. Але лёс не выбіраюць. Дык вось, не хачу я тутака аніякіх папоў. Ты знаеш мяне, хлопча ўлюбёны, і ведаеш, што заўсёды я з завядзёнак хрысьціянскіх насмейваўся, божыя запаведзі ні ў што ня ставіў... Не таму, што я такі блягі. Што не — то не! Але я ня веру ў Бога. Я ніколі не хадзіў у царкву, ніколі ня біў чалом перад алтарамі, ніколі не вызнаваў грахоў. Я ня веру ўва ўсё гэта...

Я зьмярцьвеў ад жаху. Праўду кажучы, па двары генцкім хадзіла пагалоска пра бязбожніцтва Шастэля, і нават не адзін вяльможны пан яго ў гэтым пераймаў. Сам герцаг Філіп казаў, што Шастэль вельмі велікадушны ды шляхетны, а таму Бог шмат губляе ад таго, што такі чалавек ня хоча ў Яго верыць... Ну, але ж усё тое было на гэтым беразе, а цяперака Шастэлі хутка несла да берагу процілеглага, дзе ўжо няма месца на позы ды выкрунтасы. Таму я лічыў, што няма чаго марудзіць і трэба клікаць спаведніка. Аднак ён не адпускаў маёй рукі.

— Паслухай, што я табе скажу, хлопча! — шаптаў ён зь цяжкасьцю. — Не было ў маім сэрцы малаверства, але толькі ўпэўненасьць, што я ў прах абярнуся, што правалюся ў цямрэчу бязь межаў, дзе няма сэнсу шукаць якога-колечы быцьця. Таму нават цяпер, калі ў маёй галаве б'ецца нязвыкляя думка — а раптам усё ж там нешта ёсьць? — тым болей я жадаю вытрываць у вернасьці. Калі Бога няма, дык навошта мне айцец ад якабінаў? А калі ўсё ж ёсьць — дык што ён тады пра мяне падумае? Што я са страху ў апошнюю хвіліну ўпаў перад ім на калені? Калі Ён ёсьць — Ён мудры й вялікі. А калі Ён мудры й вялікі — дык пагарджае дурнямі й маладушнымі. І менавіта таму я ня выйду Яму насустрач!

Вярнуўся слуга з вадюю. Я не паслаў селяніна ў кляштар. Шастэль усю ноч праляжаў у душным пакоі. Нават не стагнаў. Я сядзеў ля парогу, прыслухоўваючыся да ягонага дыханьня. Ноч была вельмі халодная, і ўсе мае чалёсы трымцелі, а нейкі жаклівы перапуд сыціскаў маё сэрца. І менавіта тады ўпершыню я ўбачыў гэтую дзіўную тройцу. Госпада нашага Ісуса Хрыста, Пілата і Пятра... Другі раз яны явіліся мне мінулае восені, калі паміраў Фар'я дэ Сакс. Што б гэта магло значыць — я, далібог, ня ведаю. Але ведаю тое, што гэта відзежа сее ўва мне вялікі непакой, а што найгорай — адбірае яснасьць думкі. Я нібы ператвараюся ў начыньне, зь якога выцякае каштоўная вадкасьць. Ня раз прыходзіла мне да галавы пытаньне, адкуль бяруцца ў чалавеку смеласьць ды развага. Можна, відаць, прыняць найпрасьцейшае разьвязаньне, а менавіта — што адных Бог адорвае адвагаю чынаў і думкі, а іншых — не. Але каго адорвае? Кажуць, што высоканароджаных, але я ў тое ня веру, бо бачыў у жыцьці столькі надзеленых санам заечых сэрцаў, што проста вымушаны сумнявацца. Возьмем хаця б таго ж Дзюранса, арандара пана дэ Сакса, і паставім поруч з кавалерам дзю Лёш. Пра гэтага я яшчэ не казаў. Бо і ўвогуле ня ворта! Прыведзены

ЛІТАРАТУРА

на Раду, ён учыніў сапраўдны спэктакль. Мэгуна пералічаў ягонья правіны, а ён галёкаў гучна:

— А як жа, дастойная Рада, а як жа! Зграшыў я найгнусяней у сьвеце!

А калі яму перасталі называць благія ўчынкі, ён сам дадаў шмат іншых, і так сябе ў лайне выкачаў, што нават прасталюдзьдзе адварочвала галовы. Урэшце Альбэр пытае:

— Ці гэта ўсё, дзю Лёш?

А ён, адразу падтакнуўшы, задумваецца паслужліва, нібы нешта сабе ўсільна прыпамінае, а праз момант выкрыквае:

— Дастойная Рада! У дзяцінстве я меў зносіны з казой...

Тады нават Альбэр выбухнуў сьмехам. Я думаю, што гэты дзю Лёш кпіць з нас, але ён так каяўся з патрэбы сэрца. Пралічыўся, бедачына! Ён спадзяваўся, што, віляючы хвастом, выстараецца сабе адных бізуноў. Ды Рада, насьмяяўшыся ўволю, загадала сьцяць яму галаву. Пачуўшы тое, ён заліўся сьлязьмі ды валяўся на зямлі, хапаючы за ногі пекара Мэгуна, які быў ягоным абвінаваўцам. Тады адбылася рэч страшлівая, бо пекар сказаў:

— Пане дзю Лёш! Не забывайся пра сваё паходжаньне. Ня годна тое, калі рыцар абдымае лыткі пекара.

Калі гэтага чалавека абезгаловілі, ніхто ў Арасе ня ўспомніў нат імя дзю Лёша. А Дзюранс, хоць і нізкага паходжанья, меў, аднак, адвагу ісьці на сьмерць з высока ўзьнятаю галавою. Ён праклінаў Альбэра, пляваў яму пад ногі і нават у тую хвіліну, калі полымя лізала ягонае цела, крычаў вялебнаму айцу:

— Падыдзі, стары плюгавец, каб я мог набзьдзець табе ў твар!

Дык у чым жа тут справа, калі гаварыць пра сьмеласьць і развагу? Калі няма ў тым Бога, значыць, абавязкова павінна быць нешта людзкае. Шастэль казаў мне: «Будзь гаспадаром свайго лёсу!» О, я ведаю, што толькі пра тое і гамонка. Але магу сказаць цяперака, што я не насыціўся. Часам я быў гаспадаром, часам — не. Некалі мяне мучыла патрэба крычаць без увагі на тое, што можа здарыцца, і тым ня менш я маўчаў. А іншым разам біла зь мяне нейкая зьнішчальная сіла, і я быў гатовы даць галаву пад сякеру, толькі б уратаваць нешта, імя чаго я ня ведаю. Панове! Ці ж сэнс ня ў тым, каб падабацца самому сабе? Больш нават, чым Богу?

Я бачу з вашых твараў, што вы трохі занудзіліся маім аповедам. Гэта тым болей зразумела, калі ўзяць пад увагу, як мая мова розьніцца ад мовы месьцічаў Бруге. Калі разьдзіраецца маё сэрца, вам гэта здаецца толькі малачэньнем саломы. Дык вяртаймася да нашых брабанцкіх бараноў.

Не прамінула й двух дзён ад сьмерці графа дэ Сакса, як увесь Арас напоўніўся дзікунствам ды забойствамі. Працэсы аб вядзьмарстве, герззіі ды найганебнейшыя збачэньні агарнулі места. Ніхто ня быў пэўны ані дня, ані гадзіны. Гервазі Дамаскін, у якога паў конь ад Цэлюсавага праклёну, быў выцягнуты з дому даўжнікамі і зацеляпаўся на шнуры. Ягонья стайні пайшлі дымам.

Альбэр сказаў на Радзе, што толькі простыя людзі ўзыдуць на неба, і гэта адразу абярнулася супраць усіх шляхетнароджаных. Ня думайце, што з гэтага пачаліся плябейскія хваляваньні! Нічога падобнага ў Арасе здарыцца не магло. Бо занадта лянівывя глузды ў тамтэйшых месьцічаў. Папросту людзям здавалася, што той, хто стаіць вышэй, болей заблытаўся ў д'ябальскіх спакусах. Ніхто ў тыя дні ў Арасе не гаварыў пра роўнасьць. Затое многія захацелі піць з панскіх кубкаў і апранацца ў панскую адзежу. Найпрыстойнейшыя людзі, як, прыкладам, здаўна мне званы калесьнік імем Кульгавы Тамаш, узяліся за

разбой. Гэты калесьнік уварваўся з грамадою чэлядзі ў пакоі пана дэ Ёеля, прывязаў яго пад стольлю на бэльцы і дапытваў як судзьдзя.

— У чым ты блюзьнерыў?

— Я не блюзьнерыў, — кажа пан дэ Ёель.

— Калі я кажу, што блюзьнерыў, значыцца, так і было.

— Я не блюзьнерыў, — упарціцца пан.

— Цяперака ўсё адно гладка табе ня сьдзе, — гаворыць Тамаш. — Пан Альбэр перадаў чыненне справядлівасьці простым людзям места Арасу. Мы найгарачэй кахаем Бога і не даруем грахоў.

— Які ж зь цябе прасты чалавек, калесьніку? — адказаў дэ Ёель, які быў вельмі сьмелы. — Ты зарабляеш ліхварствам ды катуеш чаляднікаў. Ці мала яны прыходзілі да мяне са сьлязьмі?

Тамаш ударыў яго ў твар ды загалёкаў:

— Не твая справа, грэшнік. І зь імі я яшчэ разьлічуся. Цяперака рыхтуйся да сьмерці, але найперш скажы, дзе ты трымаеш свае дукаты?

Але пан дэ Ёель не сказаў. Калі яго забілі, шукалі па ўсім доме. Аказалася, што быў ён бедны і апроч паходжаньня ды гонару небагата меў. Дык яны пусьцілі дымам ягоную сялібу.

Іншага ж дня надышла чарга жанок. Спалілі тады сем кабетаў, вінавацячы іх у чараваньні. Дзьве шляхцянікі, а тыя астатнія — з простага люду.

У дзень сьвятога Амброзія пекар Мэгун, які цяпер вёў рэй сярод грамады, сказаў, што я цягам многіх гадоў зносіўся з дваром у Генце ды замахваўся на прывілеі места Арасу. Ён першы закрываў:

— Пан Ян ня любіць нашага места нагэтулькі, наколькі варта!

Потым казалі іншыя. Колькі ж у іх было зацятасьці... І чаго толькі я пра сябе не даведаўся!

Панове! Чалавеку здаецца, што ён живе ў чатырох сьценах свайго дому, па-за сьветам, добра схаваны ад вуха й вока бліжняга. Але гэта ня так! Кожны з нас носіць у сэрцы самыя розныя крыўды, якім не дазваляе разьнявольвацца ў галаве. Калі, аднак жа, надыдзе часіна, тады яны ўсе складуцца — каменьчык да каменьчыка, каліўца да каліўца, — і паўстане страшэзны вобраз. Я нат часьцінкі свайго жыцьця не памятаю, але яны памяталі ўсё цалкам. Дальбог, я ня маю ўяўленьня, чаму яны так прагнулі мае галавы! Што я ім зрабіў? Я быў у гэтым месьце нібы тварог, які мясіла рука Альбэра на ягоны вобраз ды падабенства. Я верна служыў, пэўны ўзнагароды. А яны крычалі, што мяне трэба паслаць на вогнішча!

— Які ж гэта разумны ў нас пан Ян! — галёкалі яны. — Занадта разумны, каб і надалей жыць у нашым месьце. Мы прагнем чыстае ды відочнае веры, прагнем адданасьці нябёсам і не жадаем тут мець розных мудрагелаў, якія нас абражаюць вычварнасьцю мовы і думкі. Нашыя далоні зацьвядзелі ад цяжкое працы. Мы давяраем толькі нашым далоням ды навучаньню Сьвятога Царквы. Тады як пан Ян марнуе дні й гады на дыспутах ды ўзвышае розум, які ёсьць алтаром шатана.

Я ўжо быў гатовы да сьмерці, калі голас узяў Альбэр:

— Не скажу, каб усё, што рабіў пан Ян, заслугоўвала воплескаў. Зграшыў ён цяжка перад месцам, бо, нягледзячы на многія гады навучаньня, усё яшчэ складаецца з адных ваганьняў ды сумненьняў. Калі я вам кажу, што гарачыя сэрцы хрысьціянаў могуць горы зьвярнуць, ён адразу ж улазіць са сваім поглядам, паводле якога сэрца ня мае рук ды ног,

ЛІТАРАТУРА

каб магчы зьвярнуць што-колечы. Калі я гукаю да вас, што праз прагненне можна асягнуць усяго, ён ня тоіць сумневу, даводзячы, што й развага паходзіць ад Бога. Тут гаварылася, што розум — гэта прылада д'ябла. Няпраўда тое. Але затое праўда, што д'ябал можа пасяліцца толькі ў розуме, ды ніколі — у сэрцы чалавека. Я ня ў стане адказаць на пытаньне, ці пан Ян вінаваты! Ягоная герэзія грунтуецца, галоўным чынам, на тым, што яму бракуе веры — нягледзячы на добрыя стараньні. Ён пастаянна паддаецца нейкім дзівачым падшэптам. Іх крыніцаю можа быць д'ябал; але таксама можа быць і слабасьць. Нашым жа клопатам хутчэй павінна быць збаўленьне, чым асуджэньне гэтае душы. Я думаю, што трэба пана Яна вывесці з Рады, каб даць яму час на мэдытацыю і малітву. А пасья паглядзім...

Выходзячы з раднага пакою, я гучна й выразна прагаласіў, што зьяўляюся і заўсёды застануся верны месту Арас. Пекар Мэгун зьедліва засьмяяўся. Тады я бачыў яго апошні раз. Назаўтра нейкі чалавек, у якога Мэгун спакусіў дачку, пазбавіў яго жыцьця.

Гэтак вось я апынуўся ў сваім доме, здалёк ад мескіх справаў. Наступныя дні правёў я ў поўнай самоце, прыслухоўваючыся да шуму страшных паракункаў. Я на самай справе аддаўся мэдытацыям. Становішча, у якім я апынуўся, было жажлівае. Напачатку магло б здавацца, што Арас выракся маёй асобы, аднак гэта толькі здавалася. Па сутнасьці, я сам выкінуў места з свайго сэрца. О, мяне не абразілі прысуды Рады. Я ніколі не надаваў увагі таму, што думае прасталюдзьдзе. Альбэр жа ўжо здаваўся мне як бы апантаным. Напраўду, я не падазраваў яго ў вар'яцтве і хутчэй інтуітыўна адчуваў нейкую думку, якую ён не хацеў адкрыць іншым. Таму я зусім не адчуваў сябе абражаным гэтым выключэньнем з Рады. Я нават знаходзіў у гэтым пэўную выгаду. У апошнія дні мне даводзілася ўдзельнічаць у справах, пра патрэбу якіх я ня меў упэўненасьці. Калі Арас жадае апусьціцца на дно, думаў я, няхай робіць гэта без майго ўдзелу. Тым лепей, што я сяджу дома, хаця й ізалюваны, але ж ужо напэўна без уплыву на бег падзей. Таму не прысуд Рады быў мне агідны, а сама Рада. Прызнаюся, я адчуваў горыч ад думкі, што толькі пасья такога доўгага часу я разгледзеў яе сапраўднае аблічча. Гэта блага сьведчыла пра здароўе майго розуму.

Недалёкія галовы схільныя, напэўна, меркаваць, што ў мяне расплюшчыліся вочы толькі перад абліччам небасьпекі, якая мне пагражала. Пакуль я быў наверх — дык дазваляў сабе несцься па плыні разам з усім месцам. А калі раптам мяне накрыла хваляй — зазнаў прасьвятленьне... Дык жа ж такое меркаваньне няслушнае, мае панове! Рэч не была гэткаю адназначнаю. Хаця і такое ўспрыманьне не пазбаўленае зерня рацыі. Аднак у жыцьці чалавечым амаль заўсёды так і бывае, і ня варта сварыцца тады на вецер, што дзьме ў бок порту. Вы лепей пра гэта ведаеце, бо блізка зьвязаныя з морам.

Ці ж разважлівы чалавек не перажывае свае адасобленасьці як найвялікшае пакуты? Таварыства Бога — хоць нават Ён і найлепшы за ўсіх — прыносіць нам болей пакуты, чым радасьці. Бо, па сутнасьці, мы й надалей застаемся самотнымі. Пустэльніцтва! Як я заўсёды гэтым пагарджаў... Трэба дазваньня пазбыцца людзкага, каб весьці жыцьцё ўдалечыні ад усяго сьвету, сярод непраходных лясоў альбо на вяршынях недаступных гор. Гамонка не пра тое, што чалавек сілкуецца карэньчыкамі ды крынічнай вадою. Але дзе мерка ягоных учынкаў? Некалі распавядалі пра пэўнага пустэльніка з Артуа, які там жыў шмат вякоў таму і навучаў Эвангельлю дзікіх зьвяроў. Я думаю, што ён быў вар'ят. Сьпяраша яму магло здавацца, што ваўкі, лісы ды куніцы слухаюць яго ўважліва і нават намагаюцца кіравацца навукамі Сьвятога Пісьма. Але пасья натура воўчая мусіла ўзяць верх, і вось ужо зьвяры кажуць яму дабрадушна: «Перапыні, высакародны ойча, сваю казань, бо мы чуем голад і

мусім пайсьці ў лес, каб зарэзаць аленя...» Потым, я думаю, сам пустэльнік пачаў хадзіць зь імі ў нетры лясоў. Сьпяраша проста глядзеў, потым — еў, а ўрэшце — і паляваў. Ня маючы ані моцных іклаў, ані вострых кіпцюроў, ён забіваў найжахлівей з усяе гэтай дзікай грамады. І толькі тады ён змог стаць правадыром статку.

Быў у мяне, мае панове, старэйшы брат, які зачыніўся ў картузіянаў тры дзясяткі год таму. На працягу доўгага часу ён ня бачыў іншага чалавека і кантактаваў толькі са сваёй верай. Так і звар'яцеў дазваньня. Кажу вам, мусяць быць нейкія меркі для нашых учынкаў і думак, а таксама і для нашай любові да Бога. Нават калі б Бог увогуле не існаваў, а быў бы толькі нашым прагненьнем Яго — і тое мусіла б яна вымярацца паміж адным і другім чалавечым сэрцам.

Мне неаднойчы здавалася, што я вынурыўся са змрочных лясоў, дзе існаваў так, як імхі, лісьце або як вавёркі. Тады я яшчэ ня ведаў, што існую. Але калі я дазнаў ведаў пра самога сябе, раптоўна пачаў шукаць пункт аднясення. І пытаўся: дзе ён?

Калі з Бруге адплывае ў далёкае падарожжа карабель, людзі, якія сабраліся на палубе, ведаюць толькі тое, што яны адны ў сьвеце, сярод шалелых стыхіяў акіяну. Яны спаглядаюць на свайго капітана, і кожны матрос давярае яму болей, чым самому Богу. Дастаткова аднаго няўважнага руху, каб чалавек апынуўся за бортам, у адзіноце ды небясьпецы. Усе пра гэта ведаюць і таму трымаюцца разам. Разам хапаюцца за вёслы, і разам згортваюць ветразі. Калі адзін зьняверыцца, яму дастаткова зірнуць на моцныя плечы таварышаў, каб ізноў адчуць сябе больш бадзёра. А калі яны плывуць сярод меляў ды падводных скалаў, дык не спускаюць вачэй з свайго капітана. О, я чуў, як цяжка людзям на вашых караблэх. Найагіднейшыя чарвякі, скупы харч, жудасная праца ды бізуны наглядчыкаў. Хто ўзбунтуецца, таго павесяць на рэі. Людзі клянучь свой лёс і, бывае, ненавідзяць карабель. Але пры думцы, што ён можа напароцца на скалы, разьбіцца й пайсьці на дно, іх прабірае страх. Сустрэкаюцца такія, што перажылі падобныя выпадкі. Яны ўратаваліся на нейкім чоўніку, па некалькі тыдняў застаючыся забавкай мора. Самотныя, паміж небам і вадой, яны са слодыччу ўспаміналі свой карабель, таварышаў, капітана і нават лютых наглядчыкаў. На палубе яны, нягледзячы ні на што, усё ж былі людзьмі, тады як пазьней зрабіліся адно цацкай шалёнае стыхіі...

Быць асобаю азначае ня быць нікім іншым. І гэта ўсё. Але ня быць нікім іншым магчыма толькі сярод іншых. Вось навошта я засядаў у Радзе і заставаўся ў Арасе.

Ну, гэта праўда — хоць, можа, толькі частковая. Бо калі мяне ўстаронілі, я зразумеў, што і я не безь віны. Яне, казаў я сабе, чаму ж ты не бараніў Фар'ю дэ Сакса? Бо ён не заслугоўваў абароны, адказваў адразу я. Ён ня ўмеў цаніць свайго жыцьця, а таму добра здарылася, што ён загінуў! Але зараз жа пачынала мяне турбаваць новая думка. Калі тыя выказваліся за сьмяротнае пакараньне Фар'і дэ Сакса, дык трэ было гэтаму супрацівіцца, каб застацца кімсьці іншым. Прагненьне аднадумства, адказваў я тады, здаецца, ёсьць мацнейшае за прагненьне праўды. Бо ня з праўды мы чэрпаем пачуцьцё нашае бясьпекі, але з супольнасьці. Арас — вось тое, што нас лучыць на дабро і зло. І нічога апроч Арасу мы ня маем. А вера? — пытаўся я трыожна. І адказваў адразу ж: вера — гэта зерне, тады як Арас — глеба. Бяз гэтага места зьдзеклівы вецер разьвее нашу веру па чужых палетках і мы застанемся жабракамі ля зачыненых дзвярэй бажніцы.

Мае панове! Калі цяпер я распавядаю вам пра свае думкі зь мінулае восені, я ўнутрана астылы і спакойны. Але тады перажываў я распачныя ўзьлёты і падзеньні, матляўся па доме, як матыль у сьвятле паходні, і ня мог зазнаць ані хвіліны спачынку. У мяне зьніклі

ЛІТАРАТУРА

ўсе свавольныя думкі, я ўжо нават не хацеў жанчыны, хоць і мог яе мець, бо былі ў маім доме служэбныя кабеты, гатовыя на першы знак. На працягу колькіх дзён ды начэй я шукаў нейкага выйсьця, а места ў той час крывавіла, нібы адкрытая рана. Да мяне прыбягалі давераныя і распавядалі страшныя рэчы. Было зусім ня так, як некалькі гадоў таму падчас пошасьці. Тады Арас змагаўся за жыцьцё. Цяпер жа гамонка была толькі пра зьвяздзеньне нізкіх парахункаў. На кожнай вуліцы кружлялі даносчыкі, падслухоўваючы, што гавораць іншыя. Потым беглі ў Раду. І ў самой Радзе дзеяліся благія рэчы, бо ўсе глядзелі адзін на аднаго ваўкамі. Калесьнік Тамаш, які абрабаваў дом пана дэ Ўеля, абвінаваціў Раду ў тайных перамовах з Давідам. Спачатку яго высьмеялі, але ён быў досыць спрытны і злучыў вакол сябе грамадку найгоршых у месьце гультаёў. Таму Альбэр прыняў яго ў Раду, каб ён меў голас у кіраўніцтве. Гэты калесьнік меў багата глуздоў у галаве. «Не, — кажа, — нельга так, каб кожны самастойна вяршыў справядлівасьць. Для гэтага ёсьць Рада з вялебным айцом Альбэрам на чале. До разбояў на вуліцах, до рэзаць горлы! Хто мае парахункі зь іншым, хай прыходзіць да Рады...» Да яго прыслухаліся зь вялікаю радасьцю, бо прыстойныя людзі пасьля зьмярканьня баяліся высунуць нос на вуліцу. Усе думалі, што Кульгавы Тамаш навядзе парадак. Ну й даў ён ім той парадак! Прыходзіць да яго сябрук і кажа:

— Тамашу, шляхетны сябра! Я ня ў злагадзе з панам Аструцам, які мне пазычыў дукат, а я не хачу яго вяртаць. Зрабі што-небудзь у гэтай справе.

Тамаш шкрабе патыліцу і кажа:

— Падай абвінавачаньне на пана Аструца.

— А ў чым я павінен яго абвінаваціць? — пытае сябрук.

— Там будзе відаць, — адказвае Тамаш. — Прыходзь да мяне ўвечары, і я табе скажу.

Было выраблена абвінавачаньне супроць пана Аструца, што ён абразіў Найсьвяцейшую Тройцу. Аструц быў заікам, і, калі ён адмаўляў пацеры, яму хапала мовы на Айца і Сына, але ён заўсёды спатыкаўся на Сьвятым Духу і мусіў пераводзіць дых. Ён быў да тае ступені заікасты, што нават калі пад ім запалілі вогнішча і ён маліўся, дык таксама ня мог Сьвятога Духа гладка вымавіць.

Аднойчы апоўдні прыйшоў да мяне Пётра дэ Муае, сябра выпрабаваны, які ўсё яшчэ засядаў у Радзе.

— Яне, — кажа, калі мы засталіся адны, — супроць цябе пададзена абвінавачаньне, і ты будзеш арыштаваны.

— Ня можа быць! — закрычаў я, ахоплены трывогаю. — А што на тое Альбэр?

— Альбэр пад націскам Рады згадзіўся, — кажа дэ Муае.

— Хто галасаваў супраць? — пытаюся сябрука.

— Не было галасоў супраціўных, — адказаў ён і крыху пасмутнеў. Але зараз жа дадаў:

— Тым хутчэй я паведаміў табе пра рашэньне Рады.

Калі ён выходзіў з майго дому, дык уважліва разгледзеўся па бакох. Быў гэта вельмі шляхетны чалавек, хоць і слабы духам... Калі я застаўся сам, да мяне адразу ж вярнуўся супакой. Значыць, яны былі аднадумныя, не заўважаючы зла, якое наносілі. Яны аддалі свае сумленьні статку, як бараны, як вылюдкі праклятыя. І ніхто зь іх нават не падумаў, што няма ў сьвеце больш тыранічнае тыраніі, чым аднадумнасьць, і няма цямнейшае цемры, чым аднадумнасьць, і няма дурнейшае дурноты, чым аднадумнасьць! Яны хаваліся ў яе — надзяваючы сабе пятлю на шыю. О, я моцна пакутаваў з прычыны сваёй самоты, але адначасна быў горды, што не бяру ўва ўсім гэтым удзелу. Менавіта тады я прыняў рашэньне.

Я паклікаў даверанага чалавека ды кажу яму:

— Асядлай найлепшага скакуна і адвядзі яго да брамы Сьвятога Эгідыя. Я прыйду туды апоўначы...

— Пане, — кажа слуга, — варта пільнуе ўсе выходы.

— Я ведаю пра тое. Пайду ўзброены. Мне няма чаго губляць. Калі спатрэбіцца, праб'юся праз варту і ўцяку да герцага Давіда...

— Места будзе бласлаўляць цябе! — выгукнуў ён. — Каб толькі герцаг сюды прыехаў, адразу б гэтае д'яблаваньне скончылася.

— Я гэтак жа думаю, — кажу. — Я ня буду сядзець спакойна, калі коцяцца галовы нявінных месьцічаў...

Слуга выйшаў, але адразу ж вярнуўся.

— Пане, — гаворыць, — я баюся за тваё жыцьцё. Калі трэба, я пайду з табою. Я ўмею валодаць зброяй.

— Я падумаю над гэтым, — адказаў я і адаслаў слугу, каб ён не заўважаў, што мае вочы поўныя сьлёз.

Які ж я тады быў рады, што мяне любяць. І няма розьніцы, што менавіта гэты чалавек данёс Радзе аб маім намеры, пра што я даведаўся пазьней...

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Я баяўся страшэнна. Бо лепей ад іншых ведаў, што чакае сьмельчака, схопленнага вартай. Арас у гэтым сэнсе вельмі жорсткі, бо высока цэніць прывязанасьць месьцічаў. Катаваньні будуць доўжыцца найменей ад усходу й да захаду сонца. Я сам быў сярод аўтараў гэтага закону, абвешчанага месьцічам у год, калі ўгасла зараза. Пэўным суцяшэньнем для мяне была думка, што стаіць глыбокая восень. Сярод лета катаваньні былі больш суровыя і трывалі даўжэй. Але я й так зразумеў, што рызыка вялікая. Мне не хацелася нават думаць пра тое, што будзе са мной, калі мяне схопяць...

Я выйшаў з дому перад поўначчу. Час быў найзручнейшы. Цёмная ноч, і неба зацягнута хмарами, ані сьледу месяца ці зор. Места спала, і толькі здалёк даносіўся водгук харальнае малітвы ў касьцёле Сьвятога Тройцы. Я накінуў каптур і захінуўся ў плашч. Узяў з сабой нож са зручнай асадкай, вельмі вузкі й востры, які з аднаго ўдару можа паразіць сэрца. Ішоў я павольна, каб не прыцягваць увагі. Слуга чакаў непадалёк ад брамы сьвятога Эгідыя. Гэта мяне вельмі ўзбадзёрыла, бо я разьлічваў на дапамогу. Я ня бачыў у цемры ягонага твару, але быў рады, што ён са мною.

— Ці ты ўзяў зброю? — пытаюся паціху.

— Узяў, — адказвае ён такім слабым голасам, што я ажно жажнуўся. Я глянуў у бок брамы і бачу, што яна шырока расчынена, а варта гуляе ў косьці... Такого раней ніколі не здаралася. Заўсёды са змрокам места Арас шчыльна зачынялася, каб з усходам сонца зноў адчыніць брамы перад усім сьветам. Таму я лічыў, што мне давядзецца спускацца па мury, і дзеля гэтага меў прытарнаваныя да сядла моцныя канапляныя шнуры. Равы павысыхалі ўжо даўно, бо не было дажджу, і таму за мурамі цягнулася брыдкае багна, якую, аднак, нескладана было перайсьці, хай і папэчкаўшы ногі да кален. Я прыдумаў, што калі апынуся з другога боку, дык адчыню таемную фортку, якую высеклі падчас заразы, і слуга правядзе празь яе каня. Фортка тая была зачынена звонку, бо біскуп загадаў прасячы яе на патрэбы вартаўнікоў, якія жылі тады зь іншага боку муроў вакол усяго места...

Так я задумаў свае ўцёкі, калі раптам высьветлілася, што брама шырока расчыненая. Тады слуга мне кажа шэптам:

ЛІТАРАТУРА

— Пане, прабач маю маладушнасьць, але ахапіў мяне перапуд і я не пайду з табою.

— Як так? — кажу яму. — Ты ж сам напросіўся мне ў дапамогу...

— Я ведаю, — адказаў слуга, — але ў мяне стукаць зубы ад аднае думкі, што будзе, калі нас схопяць. Зьдзяруць скуру, па чарзе паадсякаюць усе чалёсы, вырвуць язык, выпалюць вочы, а потым паступова...

— Змоўкні, дурны чурбак! — перабіў я нягодніка, бо валасы ў мяне на галаве сталі дыбарам.

Дык ён змоўк. Я глядзеў у бок брамы. Там ішоў мніх ад цыстэрцыянаў, абапіраючыся на кульбу. На яго нат ніхто й не зірнуў... Быў гэта чужы чалавек, бо ў нас цыстэрцыяны не жылі ніколі. Я падумаў, што калі ён разумны, дык павінен паведаміць герцагу, што адбываецца ў месьце. Я кажу слугу:

— Завядзі скакуна ў стайню, а сам кладзіся спаць.

І нават не азірнуўся — нібы яго й няма.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Я ўжо казаў, што места Арас выкінула са мною д'ябалскі жарт. Як жа я мог адысьці пры адчынених брамах? Іншая справа — адольваючы цяжкасьці альбо ўвогуле ведучы змаганьне з вартаю не на жыцьцё, а на сьмерць. Але гэтак?! Агалошваючы вырак, Рада ня ведала, што Альбэр захоча мне стварыць жахлівую спакусу. Гэтага вечара не зачыняліся брамы.

Вярнуўшыся дадому, я адчуваў, што зрабіў як трэба. Калі гэтае места звар'яцела, дык хай хоць я буду ў ім прытомны. Калі яно благое, дык хай хоць я буду ў ім добры. Альбэр хацеў мяне паланіць даверам. Добра, думаў я зь нейкім расчуленьнем, я адплачу яму гэтым жа самым, хаця й ведаю, што буду жорстка пакутаваць. І калі Арас прагне, каб я ўдзельнічаў ува ўсеагульным зьніштажэньні, дык я буду тутака для ўсіх дакорам сумленьня.

Вы не паверыце, панове, але тае ночы я пайшоў спаць, — і спаў добра. Абудзіла мяне сонца, калі ўжо высока стаяла ў небе. Першая мая думка была пра таго цыстэрцыяна, якога я бачыў на мосьце. Калі ён хоць на каліва выкажа хрысьціянскую любоў, дык напэўна адправіцца ў Гент. Ці ж не зьяўляецца гэта ягоным абавязкам? Да таго ж я ведаў, што цыстэрцыяны ня любяць Альбэра, бо ён заўсёды іх высьмейваў, узносячы да неба дамініканаў. Гэта было зразумела, калі ўзяць пад увагу прапаведніцкія схільнасьці вялебнага айца, а таксама падпарадкаванасьць цыстэрцыянаў біскупскай уладзе. Таму я меў надзею, што гэты мніх пойдзе проста ў Гент. Я ліхаманкава падлічваў, колькі часу пройдзе, перш чым герцаг Давід зьявіцца перад брамамі Арасу. Гэты падлік не выглядаў надта сучасна, бо варта магла прыйсьці па мяне кожнае хвіліны.

Такім вось чынам сышоў цэлы дзень у турбаваньні, уважлівым прыслухованьні да крокаў на двары ды пільнаваньні прыходу варты. Я ўвесь час пасылаў даверанага на вуліцу, каб ён прынёс зьвесткі, а ён заўсёды вяртаўся, кажучы: «Пуста, вяльможны пане, адно толькі парсюкі чухаюцца ля плоту...»

Ажно нарэшце, позна пасья захаду сонца, калі алівавая лямпка ўжо дагасала, пачуўся рух ля ўваходу і ўбег слуга ды кажа, што прыехаў вялебны айцец. Я прывітаў яго на парозе. Увайшоўшы, ён ня даў мне на пацалунак рукі, але закрычаў, што я не люблю места Арас і ягоных месьцічаў. Я запырэчыў.

— Ты хацеў зьбегчы ўначы на біскупаў двор і нам на шыю Давіда прывесьці!

Я запырэчыў. Ён у адказ сьмяяўся. Я бачыў, што ён адчувае слабасьць, распух увесь і мучаюць яго воды ўва ўсім целе, якіх з кожным днём усё большала. Таму я напросіў яго

ў пакоі, паклікаў слугу й кажу падаць нам найлепшага гатунку трунак.

— Я нічога не хачу ў гэтым доме! — крычыць ён гнеўна. І зноў гаворыць, што я задумаў даць цягу зь места.

— Няпраўда... — адказваю з націскам.

Тады ён кліча слугу, якога я пасылаў з скакуном да брамы.

— Кажы, што ты мне ўчора зранку даносіў! — загадвае.

Слуга прызнаўся ўва ўсім, фанабэрыста гледзячы на мяне. Гэтак вось я ўбачыў, што выгадаваў на ўласных грудзёх вужаку, якая прывяла мяне да згубы.

Калі мы з Альбэрам засталіся адны, я сказаў:

— Ойча, выслухай мяне! Гэта праўда, што я хацеў ісьці да біскупа, бо ўжо не магу бачыць тых жорсткасьцяў. Час з гэтым пакончыць! Час, каб места зьвярнулася да свайго сумленьня і ўчыніла скруху...

Ён хацеў перабіць мяне, але я гаварыў далей, бо ведаў, што змагаюся за сваё жыццё:

— І таму я вырашыў ісьці да Давіда. Але ўсё ж не пайшоў, адступіўся ў апошнюю хвіліну, бо гэта мае места і я не хачу яму здрадзіць, нават дзеля добрае справы!

Альбэр засьмяяўся гэтак халодна й жудасна, што ў мяне ажно падагнуліся ногі. «Ілжэш», — кажа ён з посьвістам, а сьліна цячэ ў яго па барадзе.

— Ілжэш, Яне! Ты адступіўся ад намеру ўцячы не дзеля любові да Арасу, але праз хітрае баязьліўства. Калі б цябе слуга не пакінуў, ты пайшоў бы праз браму, атакуючы варту. Але цябе ўжо там чакалі. Бо я цябе правяраў. Але ты перахітрыў мяне. Разумны ты й вельмі брыдкі... Ты ведаў, што цябе чакае ад ката ў выпадку, калі ты пападзешся. Тады б ужо не было аніякага паратунку...

Калі ён усё гэта казаў, у маім сэрцы зацэплілася надзея. Але ён хутка яе згасіў:

— Ты пойдзеш пад меч! Але абыдзецца без катаваньняў.

— Ойча! — кажу я. — Ты ня зробіш гэтага з сваім самым верным вучнем. Чаго ж хочаш ты ад мяне й ад гэтага места? Які д'ябал кіруе табою і куды ты імкнеш, распальваючы вогнішчы ды аддаючы кату найшляхетнейшых людзей?

Тады ён крыкнуў і занёс руку, нібы хочучы мяне ўдарыць, але зьнянацку ўсё ў ім неяк здрузьлела і ён бязь сілаў апусьціўся на лаву. Гляджу на яго і нічога не разумею, бо бачу — ён плача. Сьлёзы цяклі па ягоных старэчых шчаках, напухлых ад хваробы, капалі на белую баряду. Ён увесь тросься, нібы куст на ветры. Я пляснуў у далоні і, калі зьявіўся прыслужнік, загадаў прынесьці збан вінаграднае бражкі.

— Ня трэба, — ціха сказаў Альбэр. Але потым піў прагна. І зноў заплакаў.

Я сеў ля яго. Ува мне, як закаптураны сокал, білася надзея, а таксама горкі жаль перапаўняў мае сэрца. Бо гэта быў мой шматгадовы апякун і настаўнік, найгаднейшы і наймужнейшы чалавек пад сонцам, які трымаў у паслушэнстве на працягу дваццаці гадоў вялікае места, а цяпер вось плакаў як дзіця і ня мог вымавіць ані слова.

— Ойча Альбэру, — сказаў я мякка. — Супакойся... Усё будзе добра!

І, кажучы тое, я верыў, што так і будзе. Я пачаў гаварыць да яго, як суцяшаюць малое дзіця, і нават хацеў схпаіць ягоную далонь, каб пацалаваць, ды раптам узгадаў, што дзеецца навокал, — і стрымаўся.

Тады ён зірнуў на мяне з-пад набрынялых павекаў, і мне здалася, што так глядзяць толькі вочы невідушчага. Але ён бачыў.

— Ці ты думаеш, Яне, што мне лёгка ў гэтым месьце? Няўжо ж у мяне каменнае сэрца, а розум апантаны варожасьцю да роду чалавечага? Я пакутую так страшэнна. Як не пакутуе

ЛІТАРАТУРА

ніхто ў Арасе!

— Да чаго ты імкнешся, ойча?

— Каб іх вызваліць! — адказаў ён зь нечаканай сілай. — Каб адкрыць ім сьвятло ў гэтай жахлівай цямрэчы...

Цяпер ужо ён казаў гучней, а сьлёзы на ягоным твары высахлі. Ды толькі ня думайце, панове, што было ў ім нейкае звышнатуральнае натхненьне альбо д'ябальская іскра. Нічога падобнага! Калі й было там нешта пад шалупіньнем словаў, дык адно надзвычайная цьвярозасьць розуму, які ўсё ўзважыў, суаднёс і праясьніў ажно да самага дна. І менавіта таму ягоныя словы гучалі яшчэ больш страшна.

— Яне, — сказаў ён мне, — я хацеў бачыць цябе сваім наступнікам. Бо ведаю, што самому мне не дайсьці да мэты. Дарога вельмі далёкая і патрабуе неабыякое мужнасьці. Падумай пра гэтае няшчаснае места. Як моцна яно прагне вызваленьня! Людзей выгналі з раю, і яны адчуваюць, што гэты сьвет — ня іхны, і яны чуюцца чужымі, ім цяжка, дрэнна і брыдка. Яны нараджаюцца й паміраюць у марнай калаверці справаў, паміж стрыжэньнем авечак, мачэньнем канопляў ды тканьнем саржы. Яны нараджаюцца й паміраюць, ня ведаючы, навошта яны прыйшлі на гэты сьвет. Бо ня можа быць мэтаю чалавечага існаваньня стрыжэньне авечак, мачэньне канопляў ды тканьне саржы. Як таксама ня мэта — спаць з жанчынай, есьці, даіць кароваў, падкоўваць коней і паляваць на лясную зьвярыну. Дзе ж быў той рай, які яны страцілі яшчэ да свайго зьяўленьня на сьвет, і дзе яны павінны яго шукаць, каб знайсці хоць каліва сэнсу ў гэтым вар'яцкім млыне? Некалькі гадоў таму прыйшла да іх страшэнная пошасьць. Яны рэзалі адзін аднаму горлы і жэрлі чалавечае мяса. Пекла! А калі зараза згасла, яны зноў вярнуліся да саржы ды канопляў; яны апусьціліся і зьяверыліся, іхныя сэрцы высахлі, як трэскі. Калі трутавік точыць магутны камель, дык патрэбная сякера й моцная рука, каб яго адсекчы. Часам і гэтага замала, і зь неба мусіць ударыць вогненны пярун, выпаліць усё навокал, зваліць дрэва. Перамяніць яго ў вогненны слуп, каб на другі год прарасло на папялішчы здоровае зерне... Ля заходняе брамы, дзе жывуць жыды, ёсьць невялічкі ставок, увесь пакрыты раскаю ды воднымі ліляямі. Час бяжыць, а ставок зарастае ўсё болей. Калі я прыехаў сюды шмат гадоў таму, я бачыў там чыстую ваду і процьму тлустых карпаў у глыбіні. Але час мінаў, раска шырылася ад берагу, лілеі перарасталі ў зялёны кажух пражэрлівых і ненасытных расьлінаў. Карпы ўсплывалі дагары з уздутымі шчэлепамі. Не было там ужо ім магчымасьці жыць. І гэта мяне страшэнна мучыла. Чаму няма сьвятла для гэтых няшчасных рыбаў у глыбіні? Ці павінны яны зьнікнуць без паратунку? Я неаднойчы хадзіў туды і кідаў камяні ў тоўшчу вады. Увесь зялёны кажух люта надзімаўся, па паверхні прабягала нейкае варушэньне, і раска трэслася, лілеі зьвіваліся ды распляшчваліся, а ўгару біў струмень чыстае вады з глыбінь. Аднойчы я наняў людзей, каб разам са мною кідалі камяні. Яны лічылі, што я звар'яцеў. Бо ня кожны разумее любоў. І што тады было на тым стаўку?.. Сапраўдная бездань пякельная. Як хацеў бы я выпаліць агнём усё гэтыя лілеі ды парасткі, каб адхінуць люстра вады і адкрыць яго сонечным промням. Калі людзі кідалі каменне, штосьці там у глыбіні зрушвалася і нейкае ажыўленьне ўваходзіла ў ваду, нібы ўвесь ставок урэшце абуджаўся. Я загадаў людзям хвастаць лілеі розгамі, і яны іх хвасталі. А лілеі тыя ажно віліся ад болю, разьёшана падскоквалі, але там, дзе дасягалі ўдары, адкрывалася люстра чыстае вады...

Яне! Заклінаю, даверся мне! Гэтае места трэ адхвастаць да крыві, падпаліць з чатырох бакоў, перамяніць у логава шэльмаў, каб адхінулася сапраўднае аблічча чалавека. Людзі

тутака нічога так моцна не жадалі, як зьменаў! Няхай гэта быў бы жахлівы боль — яны прагнулі і яго, бо ўсё, што хоць нешта значыла ў іхным жыцці, было пустое, невыразнае, сьмярдзючае, недарэчнае й нясмачнае. Высунь язык у туман — і што адчуеш? Нічога! Увесь Арас быў адным вялікім языком, высунутым у туман. Яны нават паміралі бяз жалю і страху — такія былі бясколерныя і ніякія. О, ты думаеш, што я хацеў зрабіць гэтых людзей анёламі? Ты моцна памыляешся. Я хацеў толькі, каб яны зрабіліся больш чалавечымі, чым былі дагэтуль. Яне, скажы мне, сыне! Калі можна спазнаць слодыч цнотаў? Калі спазнаеш горыч грахоў! Калі можна зразумець сэнс супакою? Калі ведаеш, што такое турбота і страх! Калі можна жадаць Бога? Калі пакаштуеш д'ябальства! Калі можна палюбіць простае жыццё? Калі сутыкнешся зь сьмерцю! Калі можна ацаніць ежу, вопратку, скакуноў, вымя каровы, прыгажосць тканіны й дотык вытанчанай саржы? Калі ўдзень і ўначы цябе паліць распач, боль і страшэнная трывога! Урэшце, калі можна пераканацца ў трываласці пэўных вартасцяў? Калі падаеш на дно, дзе ўжо нічога няма ані трывалага, ані вартага... Такім вось шляхам вяду я гэтае места да сапраўднае вольнасьці...

Ён змоўк, а я глядзеў на яго і думаў, што айцец звар'яцеў. Ён гэта адчуў.

— Лічыш мяне вар'ятам, так? Ну, дык пакажы іншы шлях, лепшы, больш годны чалавечае асобы. Колькі стаіць сьвет, людзі бязьмерна пакутуюць. Да іх прыходзяць прарокі і гавораць: «Ідзіце за мной, я павяду вас у рай!» І людзі з пакораю ідуць, бо нічога чалавек так моцна ня прагне, як ісьці... І ня важна, куды ён ідзе, важна толькі тое, што ён знаходзіцца ў руху. Вучню, даверся мне! Нічога няма цяжэйшага, як прыцягнуць на свой бок Бога. У пагоні за Ім людзі ідуць зь няпамятных часоў, заўсёды наперад сярод незьлічонае колькасці мерцвякоў ды калек, у гомане ваенных воклічаў і сярод разьні, забойстваў ды пажараў. О, як нястомна ганяюцца яны за гэтай вялікай тугою. І дрэнна робіць той, хто спрабуе іх затрымаць. Бо нашае прызначэньне — ісьці. Толькі тады людзі чуюцца вольнымі...

— Вольнымі! — прамовіў я здзекліва, забыўшыся пра сваё страшнае становішча. — І ў чым жа тая вольнасьць, якую ты даў Арасу?! Гэта ж найлюцейшая няволя гвалту, даносчыцтва, вогнішчаў, закліццяў ды нікчэмных мроеньняў...

Ён пасьміхнуўся на тыя словы.

— Яне, — кажа. — Ня тое важна, чым рэч зьяўляецца, але тое, якое яна найменне носіць. Усё ёсьць тым, чым ёсьць яго найменне. Калі Госпад Бог явіўся Майсею на гары Харэб, а Майсей спытаў: «Госпадзе, як імя Тваё?» — тады Бог адказаў: «Я той, хто ёсьць!» Ты кажаш пра няволю гвалту ды мроеньняў, у якую трапіла места. Ты мылішся! Чым будзе гвалт, калі ты назавеш яго карай? Ён і будзе карай! А чым — мроя, якую назавеш верай у збаўленьне? Яна будзе вераю ў збаўленьне! Табе здаецца, што чалавек утвораны з чынаў ды задумаў, тады як на самай справе ён утвораны яшчэ і са словаў. Ня ты першы паддаешся той здзіўляльнай лёгкасьці, якая грунтуецца на самай наіўнай ілюзіі чалавечага розуму, нібы сусьвет можна пазнаць і зьмяніць бяз словаў. Як жа ты яго пазнаеш і зьменіш бяз мовы, якая была табе дадзеная, каб ты ёю называў?! Што ня мае назвы — не йснуе. А што існуе — дык толькі дзякуючы свайму найменню.

Тады, жажнуўшыся да глыбіні сэрца, выгукнуў я:

— Ойча Альбэру! Д'ябал прамаўляе тваімі вуснамі...

А ён ізноў засьмяяўся ціха:

— Вось ты і назваў, Яне! Цябе навучылі мове, і ты яе ўжываеш. Ты кажаш — д'ябал! Дык варухні ж глудамі. Дай гэтаму іншае найменне, і адразу пачуеш нешта іншае. Ты гаворыш «я» — і, калі кажаш гэта, адасабляешся. Гаворыш «мы» — і, кажучы тое, робішся

ЛІТАРАТУРА

часткаю. Я сьцьвяджаю, што, калі ты гаворыш «я», ты грашыш, і паколькі я так кажу — ты сапраўды грашыш! Я даў найменьне тваёй мове. Так я даю найменьні ўсім учынкам гэтага места. І яны робяцца тым, чым ёсьць іхнае найменьне. Тое, што цяпер дзеецца ў Арасе, я назваў вольнасьцю, і іншыя на мой прыклад назвалі гэта вольнасьцю — дык значыць, гэта ня што іншае, як толькі вольнасьць. Я змусіў места, каб яно чыніла тое, што чыніць, і яно хоча чыніць тое, што мусіць чыніць. Калі ты ня бачыш у гэтым гармоніі і адзінага шляху да збаўленьня — дык ты сьляпы, глухі і нямы. Я бяру на сябе ўвесь цяжар грахоў гэтага места і гатовы пакутаваць за яго, як ніхто яшчэ ніколі не пакутаваў. Я прымусіў іх рабіць тое, што я загадваю, а яны знаходзяць у гэтым уласнае жаданьне і радасьць. Калі ўжо гэта не зьяўляецца вольнасьцю, дык нішто вольнасьцю ня будзе. І скажы мне, урэшце, хто мацней за мяне любіць гэтае места? Я асуджаю сябе на вечнае пакараньне, каб толькі спазнаў Арас раскошы называць рэчы ды ўчынкі паводле ўласнае мовы.

Ён падняўся і пазіраў на мяне трыюмфальна. А я прамовіў:

— Ойча, даруй мне! Але пачуў я словы страшныя, якія, несумненна, усіх прывядуць да згубы...

— А калі нават і так, — сказаў ён і зноў пасьміхнуўся, — дык што з таго? Калі чалавек стаіць, ён баіцца сьмерці. Але калі йдзе, дык нават ня ведае, што памірае... Арас цяпер знаходзіцца ў дарозе, Яне! Кожны тутака памрэ зь лёгкім сэрцам. Нават ты!

Я задрыжэў.

— Не турбуйся, — сказаў ён. — Я сыходжу. На сьвітанку прыйдзе па цябе варта, бо будзеш арыштаваны і пастаўлены перад абліччам Рады. Тое табе скажу, што ты асуджаны. Але памрэш ты лагодна і без пакутаў. Бо ты той, каго ў гэтым месцы я любіў найболей. Але ты хацеў паўстрымаць ягоны паход, і таму мусіш панесьці кару.

Так сказаў ён і выйшаў з майго дому, а я схапіў збан з бражкай, хапліва піў аж да дна, а пасля разьбіў збан аб сьцяну і плакаў ад страху перад сьмерцю.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Мае панове, грамадзяне слаўнага места Бруге, якія мяне так гасьцінна прымаеце. Вырашайце самі, ці быў вялебны айцец вялікім думаньнікам! Дык значыцца, найменьне! Аніводнага быцьця не йснуе, калі яно не названае. Я той, кім ёсьць Ян, і вось, дзякуючы гэтаму, зьяўляюся чалавекам. А таму, калі б я сказаў вам, што места Бруге сее рыбаў, а вы б ухвалілі мае словы, тады б усе месцічы пайшлі б у мора зь сярпамі, каб жаць рыбаў. Многія б патанулі, але вялікая грамада вярнулася б на бераг, несучы з сабою кашы зрэзаных рыбінаў. Цэлыя сем'і выходзілі б у мора, як выходзяць у поле, і часалі б сярпамі пену хваляў. А мімаплыўны карабель абавязкова разьбіўся б аб скалы, бо ўсе матросы пры адным паглядзе на вас павар'яцелі б. А найболей мяне захапляе думка, што знайшліся б у Бруге людзі шляхетныя, шанаваныя, якія зьяўляюцца айцамі сямействаў і пабожна справуюць свае інтарэсы, і яны знаходзілі б ганарлівую радасьць у гэтым марскім жніве і штоночы вастрылі б сярпы, каб на сьвітанку зноў ісьці жаць рыбу. А хто сказаў бы, што належыць браць невад або сець, той абавязкова быў бы выгнаны зь места за расьсяваньне малаверства і неспакою.

Мае панове! Зважайце, што значаць словы вашае дастойнае Рады, бо можа надысьці дзень, калі ў Бруге рыбы пачнуць сьпяваць, птушак стануць лавіць на вуду, жарабцоў будуць даіць дзеля добрага малака, а кароваў сядлаць для наездкі. Бо зьява — ня тое, чым яна ёсьць, але тое, як яна мянуецца! Кажучы гэта, адчуваю я трывогу, што сьціскае мне горла.

Такім чынам, гэнага вечару прыйшла па мяне варта. Я не супраціўляўся. Толькі сказаў

старшаму:

— Пачакай на парозе, я цяплей апануса, бо ў лёху вельмі халодна.

На што ён:

— Гэта праўда. Ды вазьмі з сабою бутлю бражкі, бо вартавыя ахвотна п'юць, гуляюць зь вязьнямі ў косьці і супольна веселяцца.

Я зрабіў, як ён радзіў. Яны вялі мяне ў ратушу праз добры кавалак места, і месцічы бачылі, у якім становішчы я апынуўся. Але не выказвалі спачуваньня. Увогуле, яны здаліся мне стомленымі, і тое быў знак, што агонь, які спусташаў места, паволі згасаў. Гэта суцяшала.

Мяне зачынілі ў лёху, зь якім я быў добра абазнаны, бо шмат гадоў апекаваўся ратушным будынкам. Каморка была цёмнаю і вільготнаю, але я знайшоў там лаву ды вяхотку саломы. Мяне не прыкоўвалі да сьцяны, бо я яшчэ ня быў прызнаны вінаватым, а толькі чакаў разгляду справы Радай. Увогуле, я мушу прызнацца, што вартавыя са мною абыходзіліся з асьцярогай і нейкай пашанай. Відаць, айцец Альбэр загадаў, каб са мной нічога ня здарылася. Апусьцілася ноч, і прыслужнікі запалілі дзьве лучыны. Адзін зь іх кажа:

— Добры пане. Ці згуляеш з намі ў косьці?

— Зь вялікай ахвотай, — кажу я.

У выніку мы гулялі ў косьці, пакуль на вежы не прабіла поўнач, а пасья я паклаўся на лаву і заснуў. У гэты час адбывалася са мною нешта дзіўнае, бо хоць я і быў сьвядомы блізкае сьмерці, але зусім не губляў спакою і нават нейкага гумору духа. Я падазраваў, што гэта асаблівы від вар'яцтва, бо я нібы насуперак самому сабе хаваўся ўва ўтрапёньне пры адной думцы аб лютым канцы. У кожным разе ад тае хвіліны, калі я заплакаў пасья сыходу Альбэра, болей ужо я ня плакаў, а нават момантамі чуў весялосьць. Калі я гуляў у косьці з прыслужнікамі, дык вельмі хацеў выйграць — ажно да тае ступені, што злаваў мяне кожны няўдалы кідок; пры ўдалым жа я выбухаў сьмехам. Аднак гэта мне дало тое, што, калі я ўжо засынаў, данёсься да маіх вушэй голас аднаго з прыслужнікаў, які казаў: «Вось дзе сапраўды вялікі пан, які не баіцца сьмерці...»

Так перабывў я ў лёху два спакойныя дні, каторыя нат сёньня ўспамінаю бяз жалю. Аж аднойчы прыйшоў да мяне чалавек з варты, каб выпіць глыток бражкі. Убіўся ён у пакойчык, ды гаворыць ціха:

— Добры пане! Рыхтуйся да сьмерці. Я ведаю, у чым цябе будуць вінаваціць.

— Дык не маўчы ж! — кажу я яму.

— Ужо ўсё места ведае, што ты змаўляўся з графам дэ Саксам супроць прывілеяў. Калі ты прыходзіў у лёх паразмаўляць зь ім перад экзэкуцыяй, ён перадаў табе ліст да герцага Давіда і герцага Філіпа.

— Як жа ён мог перадаць мне ліст, калі сядзеў у цямрэчы ды ня меў ані пэргаміну, ані пёраў! — выгукнуў я, пачуўшы тое.

А вартавы кажа:

— Гэтага я ня ведаю. Але без усялякага сумневу, ён перадаў табе лісты да герцага Давіда.

— Дык дзе ж яны цяперака? Хай мне пакажуць доказы.

— Я чуў у месьце, што яны зьніклі, — адказаў вартавы. — І невядома, дзе знаходзяцца. Але кожны ведае, што граф дэ Сакс напісаў, а ты схаваў лісты, каб перадаць іх біскупу.

— Скуль жа вы можаце пра гэта ведаць?! — закрычаў я ў распачы. — Падумай, чалавеча, ці ж у каморы такой, як гэта, можна пісаць лісты?

— Я ня ўмею пісаць! — адказаў ён спакойна. — І ня ведаю, як гэта робіцца. Але граф

ЛІТАРАТУРА

напісаў, а ты схавай...

На тое я сказаў:

— Ты — конь. Паўставай на дыбкі ды ржы!

Ён глянуў на мяне, не разумеючы. Таму я паўтарыў:

— Я ж кажу табе. Паўстань на дыбкі ды ржы, бо ты — конь.

— Я ня конь, — сказаў ён.

— Памыляешся, — гукнуў я гнеўна. — Усё места ведае, што ты конь. Цябе аб'яджаў пан дэ Муае і справіў табе багатую зброю. Але ты быў непаслухмяны, таму цябе аддалі ў запрэг, і цяпер ты цягнеш вазы з саржай...

— Я ня конь... — выціснуў ён, на што я адпавёў цвёрда:

— Дык дакажы гэта!

Ён выбег з маёй каморы. Думаю, што калі ён апынуўся на двары перад ратушай, дык заржаў і пусьціўся наўскач проста да каваля.

Вось так я даведаўся, што Рада для мяне рыхтуе. Не было ўжо для мяне паратунку, і мусіў я рыхтавацца да сьмерці. Але я знаходзіў суцеху ў тым, што абыдзецца без катаваньняў. Відаць, Альбэр утаіў ад Рады справу маіх начных уцёкаў. Я пахваліў сябе за выказаную тады развагу. Добра, што я павярнуў назад ад брамы сьвятога Эгідыя. Яны толькі й чакалі, каб я выхінуўся зь ценю і зрабіў крок да муроў. Я б трапіў у пастку! Ад усходу й да захаду сонца цярэў бы я тады неапісальныя мукі. Цяпер жа мне пагражаў толькі меч.

Ізноў мінаў час. Я ня меў аніякага ўяўленьня, ці цяпер на сьвеце золак, дзень, падвячорак або ноч. У маёй каморы заўсёды было цёмна і вільготна. Таму я пытаўся ў вартавых, і яны мне ветліва адказвалі. Урэшце прыйшоў служка, які некалі мне прыслужваў, — яшчэ да таго, як я аддаў яго ў ратушу, — дык кажа:

— Добры пане, я прынёс табе вельмі смачную вячэру, бо гэтае ночы ты станеш перад Радаю, а калі ўзідзе сонца — аддасі галаву пад меч. Гэта твая апошняя ноч, дык я зараз памалюся за цябе.

І ён пайшоў, пакінуўшы мне шчодры падмацунак. Пазьней я даведаўся, што прыгатавалі яго мае слугі, і гэта, несумненна, было пераканаўчым доказам іхнае любові й сьмеласьці, бо за падобныя жэсты ў Арасе можна было заплаціць галавой.

Дык я паклікаў варту, і мы разам паелі. Быў там выдатны паштэт, вэнджаны сьвіны кумпяк вельмі тонкага смаку, а таксама дразды. Апроч таго — гарлач бражкі ды збан піва. За ежаю кажу да вартавых:

— Значыцца, добрыя мае людзі, заўтра на ўзыходзе сонца я ўжо адпраўлюся да Бога.

— Такая воля нябёсаў, — адказаў адзін зь іх.

Я на тое:

— Але, думаю, што будзе з гэтым неабыякі клопат, бо ж араскі кат склаў галаву. Хто ж мяне пакарае?

На гэта той чалавек кажа:

— Ня будзе ніякага клопату, бо я сёньня быў у Радзе і, просячы пакорна, сказаў, што я адсяку галаву вяльможнаму пану...

Я ледзь не падавіўся паштэтам, калі ён гэта сказаў. Гляджу на яго ў здзіўленьні.

— Дык гэта ты будзеш?

— Я, пане!

— Пакажы руку.

Ён падняўся зь зямлі, скінуў кашулю і агаліўся да пояса. Ён сапраўды быў ладны. Я крануў магутныя вузлы цягліцаў, што пружыліся пад скурай, і мяне закалаціла. А потым кажу:

— Чаму ж ты прасіў, каб табе дазволілі? Ты знаеш мяне?

— Ня знаю, добры пане. Але Рада плаціць за тваю галаву тры дукаты.

— Тры дукаты, — паўтарыў я ў задуменьні. — Я нат і ня ведаў, што так шмат каштую...

Заставалася яшчэ багата харчу, але ў мяне зьнік апэтыт. Як ні зірну на руку гэтага чалавека, мяне пачынае трэсьці. Яны дапілі да канца піва і ўрэшце сышлі, забраўшы паходню. Мяне ахінула поўная цямрэча. Я сядзеў, абапёршыся сьпінаю аб халодны мур, і ўслухоўваўся ў біццё свайго сэрца.

У імя Айца, і Сына, і Святога Духа. Амэн. Прызнаюся, я жудасна баяўся сьмерці. Бо я — вельмі грэшны чалавек. Але цемра й цішыня, здавалася, суцішталі страх. Так, быццам бы я ўжо не існаваў, знаходзіўся па-за сьветам і людзьмі. Я чуў стук свайго сэрца й посьвіст дыханьня. Я датыкаўся сквапнай даланёй цела. Ужо нічога апроч мяне не існавала. Я нападўняў увесь сьвет сваёй асобай. Калі сьмерць такая, дык яна не выглядае вельмі жудаснай. Так трываў я ў чаканьні й прагнуў толькі аднаго. Каб ня бачыць болей людзкіх твараў, дрэў, неба і сонца. Калі б яны маглі ўбіць мяне ў зямлю ў гэтай каморы, на самым дне ратушы, безь сьвятла, у поўнай цішы — я б дасягнуў лагоднага зьніштажэньня. І разам з гэтай думкай зразумеў я ўсю жахлівасьць сьмяротнага пакараньня.

Час мінаў у дзіўным аступеньні, якое чаргавалася з выбухамі распачных думак. Можна, я занураўся ў сон; можна, прабуджаўся; аднак жа агарнула мяне нейкая вялікая нязрушанасьць, і мне не хацелася яе спудзіць. Можна сказаць, што я патроху вучыўся паміраць.

Раптам даляцеў да мяне нейкі гоман, а потым углыбі лёхаў зазьзяў агенчык. Я вырашыў мужа чакаць да канца. Па мяне ўжо ішлі, каб выцягнуць ды паставіць перад абліччам Рады, а адтуль — адразу на ўсходзе сонца — на карны пляц. Мне не хацелася мець ні вачэй, ні вушэй, ні языка, ні нюху, ні адчувальнасьці. Але я ўсё гэта меў. І ў такім жахлівым збытку, што аж ня выказаць словамі.

Паходня палымнела ўжо амаль побач. Крокі набліжаліся. Я паволі падняўся на ногі. Перада мною стаяў той чалавек, што меўся мне сьцяць галаву.

— Добры пане! — заўкаў ён. — Герцаг біскуп утрэчкі ўвайшоў у места праз браму Трынітэ! — І ён упаў наўколенцы. — Даруй мне, што паквапіўся я на тры дукаты, бо я вельмі бедны чалавек...

— Трымай паходню, бо згасьне! — прыкрыкнуў я. — І вядзі мяне да герцага...

Вось дзе цудоўнае ўратаваньне, мае панове! Нібы ў прыпавесьці пра злых цмокаў і добрых рыцараў. У момант, калі ўжо ўзьняўся люты меч, звышнатуральная сіла супыняе яго ў лёце, а добры Бог узнагароджвае асуджанага за вернасьць і пакуты. Калі я пасьпешліва крочыў па падземным калідоры за неадбытым катом з паходняй, я перажыў вельмі незвычайныя хвіліны. Мною да тае ступені авалодала радаснае здзіўленьне, што я гатовы быў паверыць у чуд, выслужаны ў Бога дзякуючы сваёй паставе. Але калі нават мой розум часам і правальваецца ў гэтыя дзюры — дык усё ж ненадоўга! Выйшаўшы на ратушны дзядзінец, я апрытомнеў. Ноч была халаднаватая, але ў лёху я адчуваў такую пранізьлівую халаднечу, што цяпер скардзіцца не выпадала. У дворыку сабралася крыху прасталюдзінаў, а сярод іх і колькі паноў. Тыя прывіталі мяне вельмі далікатна, я б нават сказаў — рабалежна. Бо ж увесь Арас ведаў, што я сябра герцага.

Нікога з Рады паблізу не было, бо яны пайшлі да брамы Трынітэ. Дык мы сталі чакаць.

ЛІТАРАТУРА

Агонь паходні асьвятляў твары. Я ня бачыў на іх ні палёгкі, ні страху, ні радасьці. Хутчэй заспанасьць. Толькі ў гэты момант зразумеў я, што набліжаецца поўнач і што паратунак надышоў усяго за колькі гадзінаў да канца.

Давід уехаў на дзядзінец конна, у маўклівым суправаджэньні Рады. Я заўважыў, што Альбэр рухаецца зь цяжкасьцю, а іншыя яго падтрымліваюць. Ubачыўшы мяне, герцаг паўстрымаў каня і гукнуў:

— Яне! Як я рады цябе бачыць... — а пасля расчуліўся з прычыны майго благога выгляду.

Мы зь ім прайшлі ў пакоі, тады як іншыя засталіся знадворку. Маімі першымі словамі былі наступныя:

— Вашая Дастойнасьць, ты пасьпеў у самы час. На золку мне павінны былі сьцяць галаву...

— Ты выплыў зь віру, — адказаў ён і абняў мяне. — А цяпер распавядай мне ўсё, што адбылося ў Арасе.

Мае панове! Што я мог сказаць? Ці магчыма пераказаць усе тыя беды ды няшчасці ў некалькіх словах? З чаго пачаць і чым скончыць? Здалося мне раптам, што, каб адпаведна апісаць тутэйшыя здарэньні, мушу я пачаць ад стварэньня сьвету. Таму я сказаў:

— Выбач, пане герцагу, але занадта я стомлены, каб распавядаць цяпер. Яшчэ нядаўна я сядзеў у ратушным лёху, рыхтуючыся да сьмерці. Дазволь жа мне сысьці, каб я мог вярнуцца.

— Маеш рацыю, — кажа Давід. — Ідзі і адпачні. А калі будзеш у стане мяне адведаць, дык я заўсёды буду рады цябе бачыць...

Такім чынам, я выйшаў і зноў апынуўся на дзядзінцы. Там было пуста. Усе вярнуліся да сваіх дамоў, нібы нічога надзвычайнага не адбылося тае ночы. Дый сапраўды, зь іншымі нічога не адбылося. Толькі я адзін перажыў сваё ўваскрэшаньне. Я адчуў вялікую стому і санлівасьць, але ўсё ж сабраў сябе ў кулак і пашукаў чалавека, які меўся стаць маім катом. Ён сядзеў, скурчыўшыся, у вартоўні. Ubачыўшы яго, я сказаў:

— Табе абяцалі тры дукаты за маю галаву. Вось табе тры дукаты, — і я зьняў з пальца пекны пярсцёнак.

Ён адмаўляўся, баючыся нейкага падступства. Тады я сказаў:

— Ня бойся. Вазьмі пярсцёнак, бо я хачу, каб і ты так цешыўся жыцьцём, як я ім цешуся.

Тады ён узяў пярсцёнак і пацалаваў мне руку.

З ратушы я пайшоў дадому. Але ішоў вельмі павольна. Ноч ужо была на сыходзе. Неба, спачатку чорнае й бязьлітаснае, паволі стала нагадваць саржу, якую кепска выпралі. Як бы празрыстыя падцёкі пазьяўляліся тут і там, нібы бяз шолаху разьдзіралася заслона. Я зьмярцьвеў: вась у гэтую хвіліну вялі б мяне з раднае залі да дзвярэй касьцёлу Найсьвяцейшае Тройцы. Вартавыя б спаволілі крок, чуйна ўглядаючыся ў неба. Яшчэ трохі зарана... Затрымаймася! Падзьмуў вецер, зашумеў у голых кронах дрэў. Разам зь ім прыляцеў пах вільготных лугоў, што прасьціраюцца адразу за мурамі. Вартавыя зноўку вядуць мяне ўперад. Неба на ўсходзе разьдзіраецца ўсё болей. Раптам запяў певень. Недзе застукалі па замерзлай зямлі конскія капыты. Вось ужо выхінаецца са змроку і касьцёл Сьвятой Тройцы. Холад прабраў мяне аж да касьцей. Дзе ж паходні ў нэфе? Дзе сьпевы? Прыехаў герцаг, і таму не запалена для мяне сьвятла ды ніхто не разьвітваецца са мною псальмамі. Дзякуй табе, пане герцагу! А вась і першы праменьчык сонца, дзесьці ніжэй

дахаў. Я хутчэй адчуваю яго, чым бачу. Іду каля эшафоту. Там, угары, відзён пень. Удзень зрудзелы ад крыві, ён цяпер здаецца чорнай каржакаватай постацьцю.

Калі ружовыя прамяні коса падаюць на дах майго дому, я ўжо стаю на парозе. У гэты момант мела зьяцець мая галава. Я чула дакранаюся да яе. Яна моцна сядзіць на карку.

Я ўвайшоў у сенцы, а потым — праз унутраны дворык — у пакой, дзе жыла мая чэлядзь. Я ведаў, што яны застануцца дома, бо надта шмат рабіў я ім міласьці, каб хацелася ім цяпер глядзець на сьмерць свайго пана. Калі яны пабачылі мяне на парозе, дык пападалі наўколенцы са страху, думаючы, што гэта мой дух вярнуўся ў гасподу. Але хутка зразумелі, што я жывы і цешуся свабодаю. Тады яны ўзьнялі радасны гоман. А я шукаў поглядам толькі аднаго. Дык ён і быў тут. Зьмеркаваў адразу, што яго чакае, і хацеў уцячы, але яму не далі. Тады я сказаў:

— Ведайце ж усе, што гэта ён выдаў мяне на сьмерць. Як Юда! Я гіджуся ім і не дакрануся да яго. Але вы можаце зрабіць зь ім што захочаце. — І выйшаў з пакою.

Яшчэ не дайшоў я да сваіх палатаў, як данёсься да мяне страшэнны крык. Адзін, другі, трэці... А пасьяла настала цішыня.

Празь нейкі момант прыйшоў лёкай, каб прыслужваць мне перад сном. Гляджу, а ў яго далоні чырвоныя ад крыві.

— Памыйся, — кажу, — і не дакранайся да майго адзеньня.

Ён адышоў, а я паклаўся спаць.

Так скончылася страшная ноч маёй кары.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Назаўтра апоўдні прыехаў да мяне Шастэль зь весткаю, што вялебны айцец Альбэр вельмі слабы і жадае мяне бачыць. Я не хацеў ісьці, але Шастэль дадаў, што такая і воля біскупа. Таму я адправіўся да Альбэра дадому. Пры ім быў дамініканін з Генту, які прыехаў у Арас з герцагам і якраз прымаў споведзь вялебнага айца. Я чакаў у іншым пакоі, ля прычынёных дзьвярэй. Да мяне даляталі прыглушаныя шэпты. Цягнулася гэта досыць доўга. Нарэшце на парозе зьявіўся дамініканін, захінаючы нос рукавом сутаны.

— Стары моцна сьмярдзіць... — буркнуў ён і выйшаў.

Я ўвайшоў у пакой да хворага. Мы былі зусім адны. Альбэр паглядзеў на мяне, а я — на яго. Было відаць, што ён дажывае апошнія хвіліны. І сапраўды, ён вельмі смуродзіў. Я прысеў ля ягонага ложа ды маўчу. А ён робіць знак рукой, каб я бліжэй нахіліўся. Ён ужо ня мог гаварыць. Быў увесь апухлы і зь цяжкасьцю варочаў у роце языком.

— Яне, вучню мой, — кажа шэптам. — Вось я і паміраю. Я прыняў Бога ў сваё сэрца, і мне цяпер радасна. Адпушчаны мне мае грахі. Таму я цябе і паклікаў — сказаць, што я таксама адпускаю...

— Што адпускаеш, ойча? — пытаюся я, надзвычай здзіўлены.

— Я табе заўсёды казаў, Яне, што я — гэта Арас, а Арас — гэта я. І так будзе, пакуль я жывы. Таму я адпускаю табе віны перад гэтым месцам. І іншым месцічам скажы, што ім я таксама адпускаю віны перад гэтым месцам. Яны не захавалі яму вернасьці, каб аж да канца, і прыйдзеца ім яшчэ праз тое плакаць, але я ім адпускаю...

Я прамаўчаў, бо мяне ўзяла злосьць на гэтага старычыну. А ён казаў далей:

— Ня ўсё, ува што верыць чалавек, ёсьць прыемным Богу. Але заўсёды вера ёсьць лепшая за нявераньне. Некаторым людзям у Арасе здавалася, што на прыклад герцагаў ды біскупаў трэба аддаваць розум вышэйшай філязофіі ды пазнаньню сьвету. Тады як перш за ўсё іхнаю справаю было верыць...

ЛІТАРАТУРА

— Ойча Альбэру, — перабіў яго я, не хаваючы насьмешкі. — Як жа можа быць агульная вера ў тых, што ўнізе, і тых, што ўгары?! Тых, якія судзяць, і тых, якіх судзяць?

Ён хацеў заплюшчыць вочы, але ягоныя павекі так набрынялі, што я і надалей бачыў ягоныя зрэнкі. Ён нічога не адказаў. Нібы пад канец, у апошнюю хвілю жыцця, нарэшце зразумеў, што не да таго чалавека зьвяртаўся, да якога хацеў і думаў, што зьвяртаецца.

О, мае панове, як моцна ён мусіў пакутаваць, калі зразумеў гэта! Столькі гадоў ён чыніў намаганьні, каб вылепіць мяне на свой вобраз і падабенства і перадаць мне сваю спадчыну. І вось раптам, у хвіліну скону, даўмеўся ён, як неразважна ўклаў свае надзеі. Я ведаў, што ён пакутуе з гэтае прычыны. Але ці мог я падманваць яго перад абліччам Госпада Бога? Няўжо я быў павінен удаваць няпраўду, як нікчэмны актор? Не! Так я зрабіць ня мог. Без сумневу, я спачуваў Альбэру, але ці сам я не заслугоўваў спачуваньня, а больш за тое, клопату, якім хутчэй трэба ахінаць жывых, чым памерлых?

Нашыя дарогі з гэтым старцам разышліся — і зусім ня ў той момант, калі я сядзеў ля ягонага ложка, а нашмат гадоў раней. І мы абодва пра гэта ведалі. Адно, што ён намагаўся ўмацоўваць ілюзіі, а я — не!

Ён ужо болей увогуле не загаварыў. Толькі глядзеў з-пад прыплюшчаных павекаў, а вочы меў як камяні, якімі мяне каменаваў. Але я яшчэ вычакаў пэўны час, а пасля ціха выйшаў з пакою.

У той дзень ён памёр, а тыя, хто быў зь ім да канца, распавядалі потым, што апошнімі ягонымі словамі былі: «Верыць і трываць!»

Таго ж самага дня паклікаў мяне да сябе герцаг і пытаўся, пра што гаварылі мы з Альбэрам, калі ён быў на ложы сьмерці. Ён выглядаў вельмі зацікаўленым і ня мог гэтага ўтаіць. Таму кажу я Давіду:

— Ваша Дастойнасьць, мы размаўлялі на тэму веры.

Ён засьмяяўся вельмі кпліва.

— Так і бачу вас двух, як вы гамоніце пра справы веры... Кажы, мілы Яне, усю праўду!

— Пане герцагу, — адказаў я. — Ніколі б я не насьмеліўся хлусіць табе. Павер, што цябе ў той размове ня ўзгадвалі аніводным словам. Добра гэта ці кепска, але ня ўзгадвалі!

Ён наморшчыў бровы, быццам бы трохі расчараваны. Я падумаў тады, што яму вельмі хацелася быць на вуснах Альбэра перад сьмерцю. Для такога чалавека, як Давід, гэта мела сваю вартасьць. Але, дальбог, такога роду слабасьці я зусім не разумею.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн.

Мае панове! Зараз я вам коротка распавяду, што адбывалася ў Арасе пасля прыезду герцага ды сьмерці вялебнага айца. Незвычайныя падзеі разыгрываліся цягам многіх дзён, але найважнейшай была нядзеля, называная нядзеляй прабачэньня, выкрасьленьня ды забываньня. Таму я распавяду пра той важны дзень і пра ўсё, што з гэтага вынікла пазьней. І менавіта гэтым скончу свае вызнаньні.

Тае нядзелі ад сьвятаньня вялася падрыхтоўка. У месьце стаяў дзень вятрысты, але ясны, як гэта часам бывае на схіле восені. Па небе праносіліся драпежныя хмаркі, наскрозь прасьветленьня сонечным зьяньнем. У паветры адчуваўся холад, але нейкі надзвычай здаровы і бадзёры. Ува ўсіх дамох — невядома адкуль — пазьяўляліся гірлянды сухіх кветак, зрэзаных пад мурамі галінкі бязь лісьця і нават багата аэру ды зьвітых водных лілеяў, што зьвісалі долу на гасподах, бы пацучыныя хвасты. Сярод ацалелых жыдоў віраваў агромністы рух. Старшыя загадалі выбеліць вуліцу да заходняй брамы, празь якую меў праехаць герцаг. Бо герцаг паведаміў аб сваім намеры наведваць кагал, што надарылася,

пэўна, упершыню зь няпомных часоў. Дзьверы ў сьвятога Эгідыя былі расчынены як найшырэй, а алтар зырка сьвяціўся незлічонаю колькасьцю агеньчыкаў. Каля яго ажно нельга было дыхаць — так круціла ў наздрах. На мурах расквітнелі гербавыя штандары ўсіх нашых добрых герцагаў, то бо герцага Філіпа і герцага Давіда, а яшчэ — штандар караля Людовіка, новага пана ў Парыжы. Пакуль мы ў Арасе змагаліся з сумленьнем, Бог паклікаў да сябе караля Карла, а ягоны дастойны сын, які быў так моцна зьненавіджаны бацькам, што мусіў аддацца пад апеку бургундцаў і шмат гадоў жыць на брусэльскім двары, урэшце вярнуўся ў французскія ўладаньні зь вялікаю сьвітай герцага Філіпа, які яму пакланіўся ля брамаў Парыжу і ахвяраваў прыязную службу ад імя ўсяе Бургундыі.

Арас выглядаў велікапышна спасярод мноства зеляніны, штандараў ды сьвяточна апранутага люду. Ува ўсіх касьцёлах білі званы, а на вуліцах пяклі аграмадных быкоў, ягнят ды птушак, якімі Давід абдарыў места. Але ўсё ж мушу прызнацца, што ня бачыў я тады радасных ды шчасьлівых твараў. Ізноў гэты вялікі воз вяртаўся на свае даўнія каляіны, каб з рыпеньнем пакаціцца наперад — невядома куды і навошта, пэўна толькі, што — да найбліжэйшае бездані, якую яму лёс падрыхтаваў. Араскія месьцічы зь вялікаю дбайнасьцю прымалі герцага ды ягоны двор; былі нават такія, што чакалі пасья гэтага візыту шчасьлівых пераменаў, але большасьць рабіла тое хутчэй дзякуючы добраму выхаваньню.

Я памятаю, што, калі Давід прыехаў да нас пасья выгасаньня вялікае заразы й голаду, людзі прынялі яго бяз шчырасьці, але ўсё ж з надзеяй. Падчас тае бяседы, калі ён сароміў нас за пыху, што нарадзілася зь нядаўніх пакутаў, усе былі яму ўдзячныя і радыя ягонай асобе. Але гэтыя часы даўно мінулі... Больш за тое, у год пошасьці ўсе месьцічы разумелі, што гэта сам Бог ці мо д'ябал спасылае на іх цяжкі лёс. Зараза не была створана намі, тады як апошнія падзеі, ахвяраю якіх пала так шмат нашых найшляхетнейшых суродзічаў, мы павінны былі прыпісаць самі сабе. Праўда, то тут то там узносіліся галасы, што гэтага ня можа быць; што, без сумневу, нейкая страшэнная хвароба наведала Арас ды паблытала глузды месьцічам. Аднак большасьць не хацела гэтага чуць. Мы ўжо мелі досыць шуканьня прычынаў нашых няшчасьцяў ды ліха, якое падточвала места. Аднаго разу гэта была зараза, іншым жа разам — выракі боскія альбо д'ябальскае круцельства, ці, зноўку, таямнічая хвароба. Мы стаміліся ад усяго гэтага і схільныя былі меркаваць, што проста мы такія, якія ёсьць, а значыцца, дурні й недарэкі. Мы такія, што паддаюцца слодычы пустых словаў ды лютасьці хітрага падступства. Нічога ўжо ня будзе з Арасу! Места зьнікне, пакінутае Богам, д'яблам і нават сваімі герцагамі — аддадзенае на здабычу нямоцы ды самай слабай веры, якая толькі месьцілася ў чалавечых сэрцах. Мы асуджаныя, але прымаем гэны прысуд спакойна, гатовыя і далей жыць згодна з нашым прызначэньнем, ткаць шпалеры, прадаваць саржу, гадаваць тлустых пікардыйскіх быкоў. Але гэта зусім не азначае, што нам калі-небудзь удасца знайсці радасьць у нашым існаваньні або пазбавіцца страху перад уласнай натурай. Бо прыйдзе такі дзень, калі мы йзноў пачнем рэзаць адзін аднаму горлы...

Такім чынам, гэтае места звонку было сьвяточным, але ў людзкіх сэрцах усё большала журба ды трывога.

Тае нядзелі апоўдні Давід уехаў конна на рынак. Пад ім быў конь гнядое масьці, збруя — срэбная, а плюмаж на галаве ў каня — фіялетаваы. Герцаг устаў на страмёнах; конь біў капытом зямлю. Так яны замерлі на імгненьне, а ўвесь сабраны навокал люд укленьчў пакорна. Потым Давід сышоў з каня, але ягоная нага заблыталася ў стрэмені і ён тузаў яе злосна, пакуль не падбег прыслужнік ды не дапамог пану. Некаторыя палічылі гэта за благі знак, але большыня ўжо ня верыла ні ў якія знакі. Званы білі гучна, а наймацней — звон са

ЛІТАРАТУРА

сьвятога Фіякра, той самы, што раней веставаў няшчасьце. Герцаг ішоў да касьцёлу, жагнаючы людзей знакам крыжа. Калі ён зьнік у нэфе, ягоны конь заржаў моцна, а чырвоныя храпы ягоныя разьдзьмуліся й пакрыліся пенаю. І зноў адны казалі, што гэта добры знак, а іншыя маўчалі ў засмучэньні.

Пасьля распачалася вялікая імша ў сьвятым Эгідыі і доўжылася гадзінаў пяць. Сьпявалі псалмы і ўсе малітвы. Людзі моцна плакалі, сьлёзы ліліся з многіх вачэй, але мне здаецца, што сэрцы засталіся халодныя. Нават калі біскуп зьявіўся на бабінцы з Найсьвяцейшым Сакрамантам, падтрымліваны пад локці дастойнымі айцамі з Генту, не зрабіла гэта на месьцічаў вялікага ўражаньня. Бо колькі разоў яны сузіралі Сакрамант, колькі разоў прымалі ў сябе Хрыста, ахвяруючы Яму ўсю сваю веру, а што з таго?

Ажно ўрэшце надышоў момант найзначнейшы. Давід адпусьціў месту грахі і блаславіў яго; ён скасаваў усе працэсы як пачатыя ў благой веры, блюзьнерскія ды грахоўныя. Сваёю біскупавай уладай ён перакрэсьліў працэс жьыда Іцхака і старэйшыны кагалу, працэс пана дэ Сакса і пана дзю Лёш, працэс ката места Арасу і ўсе працэсы вядзьмарак. Ён сказаў:

— Што сталася, таго ня сталася; а што было, таго не было! — і зноў блаславіў места, якому вымаліў у Госпада Бога адпушчэньне грахоў ды дараваньне ўсіх правінаў.

Званы білі так гучна, што цэлыя чароды птушак разьляталіся над Арасам у неапісальнай трывозе. Пот заліваў званарам вочы, але Давід шчодро заплаціў ім і яны працавалі колькі хапала сілаў. Зь іхных далоняў цякла кроў, а адзін упаў з вышыні і паламаў сабе косьці.

Сонца ўжо зайшло, калі герцаг, ужо зноў апрануты ў рыцарскі строй, з капелюшом на галаве, у плашчы, шытым фіялетавай ды срэбнай ніткамі, выехаў конна на вуліцу да заходняе брамы. Там яго прывітаў, б'ючы паклоны, жыдоўскі кагал. Плач велізарны ўзьняўся пад неба, калі старэйшына кагалу пацалаваў герцагу руку, а той сказаў:

— Жывіце ў гэтым месьце ў супакоі ды сытасьці... Я бяру вас пад апеку, як усіх тутэйшых месьцічаў.

Увечары герцаг загадаў месту, каб весялілася. Ніколі яшчэ ў Арасе ня спальвалася столькі смольных лучынаў. Як сказаў дастойны пан Рален, які, нягледзячы на сівы век, прыехаў з Брусэлю, каб убачыць урачыстасьці, пайшло тае начы без малога трыццаць быкоў, сто тушаў ягнят і гэтупкі птушак, што ажно зьлічыць немагчыма. Былі выстаўлены бочкі зь півам і бражкай.

Герцаг баляваў у ратушы разам са сваім дваром ды грамадою тутэйшых паноў. Мы йзноў былі ў той самай залі, што і тры гады таму; ізноў месьцічы Арасу елі мала, тады як увесь двор абжорся бязь меры. Але Давід ужо ніякіх вымоваў нам не чыніў. І сам здаваўся маркотным. Ня цешыла яго нават адсутнасьць Альбэра, гэтага заўзятага ворага, які нарэшце адышоў назаўжды.

Герцаг сядзеў паміж мною і Шастэлем.

Мае панове! Гэта сапраўды сьмешна... Колькі разоў я баляваў у такім таварыстве на генцкім двары! Бо я ж быў блізкім сябрам Давіда. Ён ня раз аддаваў мне сваіх кабет або пазычаў сокалаў. Што ж датычыць Шастэля, дык ён у гадох маёй маладосьці быў мне мэнтарам ды апекуном, і ўсім, што ёсьць у маёй натуры ад арла або быка, я абавязаны яму, падобна як усім, што ў маёй натуры ёсьць ад рыбы або вужакі, я абавязаны Альбэру. А тым ня менш падчас гэтае апошняе бядеды мы былі адзін аднаму зусім чужыя. У пэўны момант, п'ючы са мною, Давід сказаў:

— Ведаю, Яне, што ты нешчасьлівы. Але й я нешчасьлівы таксама. Дый кожны з нас...

У яго былі вельмі стомленыя вочы, як у вала пасьяла пашы. Увесь ягоны твар набыў мяккі выраз; у ім зьявілася нейкая жаноцкасьць, якая, аднак, здалася мне вельмі непрыемнай пры ягоным звычайна такім цьвёрдым і насьмешлівым абліччы. Шастэль, найстарэйшы з нас і, напэўна, найразумнейшы, паківаў галавою. Гэты выдатны жлукта ды гуляка, пра якога распавядалі па ўсёй Бургундыі на працягу дзесяцігодзьдзяў, выглядаў як спаракнелы пень ці, яшчэ горай, як прадзіраўлены пухір. У ім ужо нічога не засталася. Адны толькі мроі.

Перш чым я перайду да бяседы, мушу прыпомніць, што адбывалася ў месьце, калі герцаг прыехаў у Арас і загадаў адчыніць брамы. Я ведаю пра гэтыя падзеі з аповедаў розных асобаў, бо сам, як вы ўжо чулі, сядзеў тады пад ратушай і рыхтаваўся да сьмерці.

Дык вось, сярод ночы было данесена Альбэру, які знаходзіўся на малітве, што да муроў пад'ехаў пасланец біскупа утрэхцкага і патрабуе, каб адчынілі ўсе брамы. Альбэр як найхутчэй склікаў сваю Раду. Радныя прыбылі ў ратушу, выцягнутыя служкамі зь цёплага сну. Пётра дэ Муае распавядаў мне, што яны болей нагадвалі вяхоцьці саломы, чым жывых людзей. Іхныя твары былі напухлыя ад стомы ды ўнутранае напружанасьці, і вочы набрынялі крывёй, а ўсе чалёсы былі друзлыя ды пазбаўленыя сіл. Яны цяжка сядзелі на лавах і не казалі нічога. Альбэр, які тады ўжо дагасаў і быў гэтак страшна разьдзьмуты пухлінаю, прамовіў:

— Давід прыяжджае ў гасьціну і загадвае нам адчыніць брамы. Ягоныя пасланцы чакаюць ля Трынітэ. Ён сам знаходзіцца за гадзіну дарогі ад Арасу і шыбуе да нас хуткім маршам. Радзьце, што нам рабіць...

Яны далей маўчалі, а Альбэр дадаў спакойна:

— Мы ня можам бараніцца ад герцага, бо гэта быў бы найцяжэйшы грэх. І яшчэ тое вам скажу, што мы б ня вытрымалі аблогі.

Калі дэ Муае ня схлусіў і было так, як ён мне распавёў, дык трэба схіліць галаву перад Радай. Ніхто ня кляў і ня плакаў. Сярод іх панавалі супакой. Моўчкі аглядаліся яны адзін на аднаго.

— Цяперака прыйдзеца нам памерці! — сказаў з развагай калесьнік Тамаш. Суконьнік Іванэ паківаў моўчкі галавой. Яны былі бледныя і нібы на хвіліну зьнерухомелі. Можа, чакалі цуду? Але нічога ня здарылася.

Мне шкада, што іх тады ніхто ня бачыў. Пётра дэ Муае апавёў пра ўсё ў такіх васьмі словах: «Было чуваць, як унізе таўчэцца радны возны пры куратніках. На дзядзінцы нейкая птушка кудакнула, і зноў настала ціша. Відаць, возны схаліў куру і зноў увапхнуў яе сярод іншых. Кульгавы Тамаш сказаў:

— Рада, рыхтуй галаву пад меч!

А ўсе іншыя маўчалі. Тады Альбэр прамовіў:

— Памолімся аб зьмілаваньні Божым.

А Тамаш на тое вельмі спакойна:

— Пане Альбэру. Няма такога Бога, які б нам дараваў...

Таму йзноў загаварыў вялебны айцец:

— Бог заўсёды адзін і той самы.

А Іванэ на тое кажа:

— Супакойся ўжо са сваімі павучаньнямі, ойча. Яны нас болей ня цешаць. — Але казаў ён гэта вельмі спакойна, бяз жалю.

Мінаў час. Яны сядзелі ў маўчаньні, рыхтуючыся да сьмерці. Цяжка паверыць, што так

ЛІТАРАТУРА

шмат было ў іх годнасьці. Ды прыманьня лёсу. Раптоўна нейкі гоман даляцеў з дворыка, і ў палату ўвайшоў радны возны.

— Спавяшчаюць ад брамы Трынітэ, што герцаг ужо пад'яжджае. Ня ведаюць, што рабіць.

Тады Альбэр падняў вочы на кожнага па чарзе і сказаў:

— Вырашайце, месьцічы, бо ўжо час!

Першы падняўся з лавы Тамаш. Усе глядзелі на яго, хоць кожны ведаў, што пачуе. Тамаш дакрануўся даланёю да горла, прыплюшчыў вочы ды кажа:

— Трэба адчыніць брамы герцагу!

За ім узяў слова Іванэ:

— Адчыніць брамы, — кажа. — І пойдзем паклонімся герцагу, як належыць...

Іншыя казалі тое самае. Калі чарга дайшла да мяне, я ня мог гуку выціснуць з горла, дык толькі кіўнуў галавою, але Тамаш сказаў ціха і зь вялікім спакоем:

— Пане дэ Муае, рушай жа языком, так, як іншыя. Ты заўсёды быў вялікім маўчуном, дык пагражае табе — дай Божа — толькі бізун ды выгнаньне, а нічога болей. Таму скажы гучна!

Я зноў кіўнуў і сказаў, што трэба адчыніць брамы. Тады возны выбег з палаты, а мы ўсе, з Альбэрам на чале, пайшлі за ім.

Места спала мёртвым сном, ня знаючы сваёго лёсу. Я падтрымліваў Альбэра пад локаць з правага боку, а бандар Норт — зь левага. Айцец ледзьве перастаўляў ногі, такі быў слабы й цяжкі ад водаў, які аж хлопалі ў ім. Мы йшлі ў маўчаньні, і кожны думаў пра тое ж. Але я ня бачыў, каб хтосьці маліўся.

Ля брамы сабралася колькі вартавых, усе былі спалоханыя. З-за муроў чуцен быў рух шматлікіх узброеных людзей, пырханьне коней ды нецярплівыя выгукі. Я ўзышоў на вежу, глянуў уніз — і ў мяне ажно ў галаве закруцілася. Куды ні кінь вокам — уздоўж муроў палымнеюць паходні, а ў іх сьвятле відаць незьлічоная колькасьць рыцарства ў ваенных дасьпехах. Там, дзе зьзяла найболей паходняў, убачыў я герцага Давіда на гнядым скакуне. Герцаг быў без дасьпехаў, толькі ў плашчы ды з капелюшом на галаве. Калі я спусьціўся ўніз, браму Трынітэ ўжо адчынілі. Рада моўчкі стаяла ў сьвятле аднае паходні. Мы прыслухоўваліся да бразгаценьня жалеза, калі варта расчыняла першыя вароты. Пасьля раздалося працяглае рыпеньне ланцугоў на калаўроце і мост паволі стаў апускацца. Тады я зірнуў на суконьніка Іванэ, які стаяў найбліжэй, і пабачыў сьлёзы, што цяклі ў яго па твары. Але не дачуўся ніводнага энку. Мяне ахапіла трывога, і я сабраўся ўпасьці на калені, але ўсё ж стаяў нерухома, бо й іншыя стаялі. З таго боку распачаўся рух, коні прысядалі на задок, гучна пырхалі. Гэта людзі герцага стваралі яму зручны праход. Ён першы ўзьехаў на мост. Па баках ягонага скакуна ішлі служкі з паходнямі. Конскія капыты глуха грукаталі па мосьце. За герцагам рушыла ягоная дружина, але было яе так шмат, што частка засталася з таго боку. Герцаг супыніў каня і сышоў на зямлю. Ніхто з Рады ня ўкленчыў, мы толькі схілілі галовы ў паклоне. Я зноў падтрымліваў Альбэра пад локаць, бо без дапамогі ён не трымаўся на нагах.

— Чаму Рада мяне не вітае? — сказаў ціха герцаг. — Я прыехаў уначы і, пэўна, ня ў час, але я вельмі здарожыўся і не зьбіраюся доўга чакаць павітаньня...

Тады выступіў з нашае грамады Тамаш, пакланіўся яшчэ ніжэй і сказаў выразна:

— Места Арас вітае цябе, Вашая Дастойнасьць, пане герцагу, і аддае сябе пад тваю апеку!

Тады Давід падышоў на адзін крок і кажа:

— Хто ты такі?

— Я калесьнік Тамаш, званы Кульгавым з прычыны мае кульгі. Я належу да Рады добрага места Арас.

На тое герцаг:

— Дай табе Бог здароўя, Тамашу! — і зноў сеў на каня, а ўжо сеўшы, гукнуў больш бадзёрым голасам: — Адвядзіце мяне туды, дзе я магу адпачыць!

І мы праводзілі яго ў ратушу, паўз два спаленыя дамы ды зрабаваную сядзібу пана дэ Ёеля. Калі ён там праяжджаў, дык спытаўся:

— Ці пан дэ Ёель жывы?

На што Тамаш, які вёў яго нага каня за аброць, адказаў мужа:

— Пан дэ Ёель не жыве, бо паў ахвяраю вялікае злосьці ў Арасе.

Герцаг кінуў галавою і пасмутнеў. І болей ужо ні пра што не пытаўся...

Вось што мне распавёў Пётра дэ Муае, які ўдзельнічаў у Радзе тае ночы.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Панове! Паспрабуйце сабе ўявіць думкі гэтых людзей, калі яны чакалі ля брамы Трынітэ, а потым праводзілі герцага ў ратушу. Несумненна, як толькі надышла вестка пра прыезд Давіда, зразумелі яны, што ўжо нічога іх не ўратуе. А значыцца, узялі на сябе ўсё гэтае д'яблаваньне.

Калі чалавек робіць ліхое або добрае, ім можа кіраваць ласка Божая альбо спакусы д'ябальскія. Але ў тую часіну, калі даводзіцца яму плаціць за свае ўчынкі, застаецца ён сам-насам з сабою, пакінуты небам і пеклам. Гэтак жа й Рада Арасу ішла ад брамы Трынітэ да ратушы, несучы на сваіх плячоў усе здзейсьненыя злачынствы. І ніхто не збаяўся, ніхто не вымольваў зьлітаваньня, ніхто не адпіраўся ад зробленага. А маглі ж, маглі ж! Калі яны ў тыя лютыя дні спасылаліся на сваю веру, дык безь ніякага прыніжэньня маглі б гэта зрабіць і перад абліччам герцага. Аднак яны не зрабілі гэтага. Відаць, яны страцілі ўсялякую веру і зразумелі перад сьмерцю, што Госпад Бог разам з д'яблам сумесна зь іх насьмяяліся, аддаючы на здзек сьвету. Столькі дзён і начэй трымалі яны ў сваіх руках шчыт Богага Промыслу, упэўненыя, што ён іх ад усяго абароніць. Але калі гэты шчыт аказаўся проста ільняной анучай, набрынялай нявіннай крывёю, яны адкінулі яго прэч, каб самотна супернічаць з далейшаю экзыстэнцыяй.

І што з таго, што былі яны вінаватыя, калі былі яны вінаватымі настолькі распачна і адзінока? Яны не маглі спазнаць большага пакараньня, чым усё гэтае ашуканства ўяўных прызначэньняў, якім яны кіраваліся ў добрай веры. Ля брамы Трынітэ стаялі яны аголеныя і да такое ступені зраненьня, што ня мелі ўжо жаданьня вызнаць у пакоры свае грахі. Я нават думаю, што яны ня чуліся вінаватымі ў тым сэнсе, якога мог бы дамысьлівацца чалавек чужы. Бо яны адчувалі віну не за свае чыны, а хутчэй за тую добрую веру, якой кіраваліся. Калі яны гаварылі са сваім сэрцам, дык не пыталіся: «Чаму я забіваў нявінных?», а, напэўна: «Чаму я верыў, што трэба забіваць у Арасе іншых людзей?» І для іх ужо не было важна, ці той няшчасны Цэлюс сапраўды кінуў праклён на дом Дамаскіна, — але толькі тое, ці трэба было гэтак жорстка абыходзіцца з Цэлюсам...

О панове! Гэтыя людзі з Рады ніколі не былі такімі мужнымі ды прыгожымі, як менавіта ў тую ноч, калі была адчынена брама Трынітэ і Давід уехаў у мury Арасу. Хоць тады яны яшчэ зусім не разумелі, якая кара іх напаткала.

Яны чакалі яе доўга, да зьнясіленьня змагаючыся з сабою. Давід прыехаў у места і ўжо назаўтра зраньня папярэдзіў, што ў найбліжэйшую нядзелю будзе адпраўлена ўрачыстая сьвятая імша, а разам зь ёй — адпушчэньне грахоў. Таму Арас рыхтаваўся да гэтае

ЛІТАРАТУРА

ўрачыстасьці, а сябры Рады разумелі, што прыйдзеца ім пазьней адказваць на біскупавым судзе. Пакуль што яны хадзілі вольна, а праўду кажучы, іх нідзе відно не было. Яны пахаваліся па сваіх сялібах, замкнулі наглуха дзьверы, і кожны быў вельмі самотны.

Але ў першую нядзелю ўрачыстасьці не адбылося, бо напярэдадні вялебны Альбэр аддаў Богу душу. Як ён паміраў, я ўжо вам распавёў.

Такім чынам, гэты дзень, хаця і меўся быць радасным, стаўся жалобным. Давід загадаў учыніць вельмі пышнае пахаваньне. І што вы, панове, скажаце на тое, што разьвітацца з Альбэрам прыйшлі незьлічоныя гурмы народу. «Вось адышоў пан, які памыляўся, але верыў», — казалі людзі. Пахавалі вялебнага айца ў Найсьвяцейшай Тройцы, у нішы непадалёк вялікага алтару. Ягонае цела зрабілася вялізным і, хоць надышлі вельмі халодныя дні (да тае ступені, што ўначы трымаўся лёгкі мароз, а намаразь пакрывала дахі касьцёлаў), усё ж вельмі смуродзіла і адпадала кавалкамі. Брыдка вадкасьць тачылася з усіх чалёсаў Альбэра. Некаторыя людзі казалі, што гэта д'ябал шукае сабе выйсьця, але ніхто таго ня слухаў. «Пан Альбэр, — пагаворвалі месьцічы, — быў вельмі няшчасны чалавек, бо занадта моцна верыў...» Так што хавалі яго з пашанай. Не было там любові, ані засмучэньня, але менавіта пашана і нейкае вялікае засяроджаньне ўсяго места Арасу, якога чужыя людзі ніколі не зразумеюць.

Цела Альбэра замуравалі ў нішы пры алтары. Зрабіць гэтую працу прыйшлі людзі, якіх у месце не любілі і якія жылі за мурамі, здалёк ад іншых. Кудлатыя, з даўгімі бародамі, у льяных кашулях ды басанож. Але гэтага разу іначай, як у іншых выпадках: ніхто іх не пазьбягаў ды не жагнаўся сьвятым крыжам, калі яны праходзілі блізка. Некаторыя месьцічы нат давалі грошы тым муляром, кажучы: «Муруйце як належыць, бо гэта быў бедны і вельмі нешчасьлівы пан, дык хай ён спачывае ўтульна». Калі яны замуроўвалі нішу, білі званы, а натоўп у маўчаньні прамаўляў сам сабе пацеры.

Таму толькі другое нядзелі адправіў Давід вялікую імшу ды агалосіў скасаваньне працэсаў; а надвячоркам была зладжаная бяседа. І менавіта тады ён піў са мною ды казаў, што ніхто не зьяўляецца шчасьлівым. Я разумеў, да чаго ён вядзе. Ён меўся да поўначы правесці суд над сябрамі Рады. Ім было загадана прыбыць на ратушны дзядзінец, аднак усе прыйшлі вольна, без аніякае варты.

Урэшце герцаг падняўся і сказаў, каб мы разам зь ім выйшлі на галерэю, бо ён будзе прамаўляць да Рады места Арасу. Мы выйшлі. Ноч была халодная, уся расьсьветленая паланьнем паходняў. Ад рынку даносіўся прыглушаны гоман прасталюдзьдзя, якому было загадана есьці, піць ды весяліцца. У дворыку стаялі людзі з Рады. Быў там Пётра дэ Муае, Кульгавы Тамаш, сукольнік Іванэ і яшчэ пяцёра іншых, бо тыя толькі засталіся жывыя. Я іх выразна бачыў у сьвятле лучынаў, што паліліся вакол дворыка на сукаватых палях.

Давід пазіраў на іх доўга. Позірк у яго быў важкі, і я чуў ягонае дыханьне, такое плыткае, нібы на грудзёх у яго ляжаў вялізны камень. Шастэль, які стаяў побач, шапнуў мне: «Благая ноч, Яне!» Ды я гэта ведаў і безь яго.

Час доўжыўся, раўнамерна сьцякаючы пры ўсеагульным маўчаньні. Там, дзе сядзелі бяседнікі, настала ціша, бо людзі, якія сабраліся пры сталох, хацелі пачуць, што герцаг скажа Радзе. Паветра поўнілася адно стрымліваным дыханьнем шматлікіх людзей. Браўся лёгкі мароз, і мы былі ахутаныя празрыстай смугою, а наверх вежы я заўважыў побліск шэрані.

Аж урэшце біскуп утрэцкі сказаў:

— Колькі ж цяпеньняў могуць зьмясьціць муры гэтага места і колькі — сэрцы яго

месьцічаў?! Я ня ведаю, бо я — не адзін з вас. Я толькі чую вялікі жаль з прычыны няшчасьцяў, якія напаткалі маё места Арас. Але я тое ведаю, што гэтыя няшчасці паходзяць болей з глупства, чым ад злога сэрца. Тутака знаходзяцца дурныя ды найдурнейшыя. Вы, што засядалі ў Радзе, належыце да тых апошніх. Бо ня здолелі даверыцца развазе і стапталі розум чалавека. Але Бог бачыць, што такое не ўпершыню дзеецца ў сьвеце. Дый не ў апошні раз... Таму я толькі тое вам скажу! Сыдзіце з гэтага места назаўсёды, забраўшы сваіх жанок, быдла і майно. І няхай вядзе вас Бог па дарогах разважлівасці. Бо зноў кажу тое, што казаў апоўдні: што здарылася — не здаралася, а што было — не было! Верце ў сябе, грашыце ў меру і маліцеся аб збаўленьні душ ваших!

І зрабіў над усёй Радай знак сьвятога крыжа, а пасля стомленаю хадю вярнуўся ў залю. Тыя ж засталіся на панадворку, застылыя, нібы ў іх ударыў пярун.

Я доўга глядзеў на іх, схаваўшыся ў цені. Яны ня кленчылі ды ня дзякавалі Богу за гэтае надзвычайнае збаўленьне. Разыходзіліся ў поўным маўчаньні, кожны паасобку, нібы ўсе думкі ды ўчынкі, якія яны сумесна здзяйснялі, цяпер іх разьдзялялі. І кожны пайшоў у свой бок. А я вярнуўся за стол.

І менавіта тады выбухнуў ува мне такі неапісальны жаль, такая страшэнная горыч ды заняпад духу, што мне хацелася крычаць і выць з распачы за гэтае места, за сябе, за ўвесь сьвет, урэшце... Я цяжка сеў побач з герцагам і ўтаропіўся ў сьцяну... Шастэль мне нешта казаў, але я яго ня чуў. Толькі калі герцаг узяў мяне за руку, я ціха прашаптаў:

— Вашая Дастойнасьць! Гэта ўсё так страшна...

— Маеш рацыю, Яне, — кажа біскуп, — але трэба пагаджацца зь лёсам, які нам дадзены, у кожным выпадку. Я зрабіў Радзе ласкавасьць...

— І менавіта гэта страшней за ўсё! — перабіў я яго запальчыва, чаго ў адносінах да такога вялікага пана ніколі не чыніў.

— Страшней за ўсё? — здзіўлена перапытаўся Давід. — Табе ў галаве нешта памяшалася... Кажу табе, што страшнай ёсьць толькі сьмерць чалавека, дый тое не свая, а іншага. Ты ведаеш, як я бавіў час у тыя апошнія тыдні, калі ты гарбеў у Арасе пры боку Альбэра? Дык я табе скажу. Паклікалі мяне да ложка кавалера Сэн-Амэр, пляменьніка майго. Ён быў амаль дзіця. Паміраў доўга й пакутліва. У душных палатах, пад малітву мніха, які пры ім сядзеў удзень і ўначы. «Пане герцагу, — казаў мне гэты хлапец з тварам нявінным і прагным жыцьця, — я не хачу паміраць. Скажы Богу, хай Ён мне падаруе яшчэ нейкі час, а я буду жыць узорна і дам пяць дукатаў на капліцу». Што я мог яму адказаць? Што Бог такіх просьбаў ня слухае? Я пайшоў з палаты хворага ў касьцёл. Укленчыў і зьвяртаюся да Ўкрыжаванага, каб выказаў крыху літасьці. А Ён глядзіць на мяне і маўчыць. Як заўсёды! Я ж вельмі любіў гэтага хлопца. Ён мне быў бліжэйшы за іншых, дзякуючы сваёй ветласьці, даверу і пакоры. Бедны Сэн-Амэр памёр, і мы пахавалі яго ў Генце, як належыць. Я тады плакаў. Калі ты думаеш, што я маліўся, дык памыляешся. Бог маіх малітваў ужо даўно ня слухае, і я таксама не хачу часу марнаваць. Мы абодва з Госпадам Богам знаходзімся ў вялікай нязгодзе, бо я сумняваюся ў Ім, а Ён сумняваецца ўва мне. І неяк сабе даем рады без гарачае любові. Тады, калі паміраў Сэн-Амэр, я ўжо не ўпершыню думаў, што марная ўся гэтая мітусьня, марныя маленькі, вера, просьбы ды блюзьнерствы. Прыходзіць пэўная гадзіна — і ты мусіш адысьці прэч! Ні для кога не было, няма й ня будзе літасьці. Мала што мы самі сыходзім, дык яшчэ Бог змушае нас расставацца з тымі, каго мы любім! Як падумаеш пра гэткую жорсткасьць, дык валасы паўстаюць дыбарам. Сьпярша ён дае нам жыцьцё, а пасля рабуе. Сьпярша ўводзіць нас у спакусу, а пасля кідае ў найцямнейшую

ЛІТАРАТУРА

роспач. Да чаго чалавек ні дакранецца — усё памірае. Таму я і не дзіўлюся, што ён мусіць шукаць суцяшэньня. Адзін раз — тут, другі — там, і абы толькі ў нешта верыць, абы адагнаць ад сябе сьмерць, абы яе перахітрыць. Калі нам блага, дык мы кажам, што такі вырак неба. Калі чынім ліха, кажам, што гэта Бог нам загадвае менавіта такім чынам змагацца за збаўленьне. Мы ня любім заставацца сам-насам; нам заўсёды патрэбна нешта па-за намі — нейкая нянашая сіла, якая паглыне сэрца, зьняволіць яго, аблытае, падушчыць у мязгу, як падкаваны абцас трушчыць зерне. І тады здаецца нам, што мы ўратаваліся ад сьмерці, што мы ўжо вольныя і можам надалей жыць бяз страху. Але няпраўда ўсё гэта, мілы Яне, бо надыходзіць дзень — той найлюцейшы і адзіна важны, — калі трэба адысьці прэч! Тады ўсё перамяняецца ў купу гною, бо ўжо нішто ня можа супыніць кастлявіцу, калі яна пагрукала ў нашыя дзьверы. І няма ўжо побач з намі ані Бога, ані д'ябла, ані нічога па-за намі — толькі мы самі, высмактаныя страхам няшчасныя шкарупкі, пацукі, мухі ці ўвогуле істоткі такія малыя, што вокам іх убачыць немагчыма. Калі памёр малады Сэн-Амэр, я запытаў сябе: дзе ж цяперака зьзяюць зоры гэтага дзіця? Ну так, яны згаслі назаўсёды. У яго былі іншыя зоры, чым у мяне, хоць і тыя самыя. Ягонае сонца ўжо не сьвяціла, ягоныя вятрыскі ўжо ня веялі па сьвеце, ягоны дождж ужо не спадаў на палеткі, а ягоныя дрэвы ўжо не шумелі. Усё зьнікла разам з Богам, у якога ён верыў, якога любіў і баяўся. А я застаўся з маім сонцам, ветрам, дажджом ды дрэвамі. Што ж да Бога, дык Ён ужо не йснаваў. Калі я мушу пайсьці ў цямрэчу, дык хай Ён ідзе паперадзе мяне і там чакае. Можа, дачакаецца. Навошта ж мне атручвацца чаканьнем і навошта безупынна разьвітвацца з усім, што памірае на маіх вачох... Радзе мроілася, што калі я паверыць як мага гарачэй у Бога ды павучаньні вялебнага айца Альбэра пра вечнае збаўленьне, дык у гэтых мурах паселяцца супакой і вольнасьць. О, мілы Яне, чаму ім так сьпяшылася з радасьцю ды шчасьцем? Ці ж ня лепей было сядзець спакойна на бяседах, паляваць з сокаламі ды ўслухоўвацца, як халодная абыякавасьць да гэтага сьвету пракрадаецца ў душы? Не прывітаўшы дня, ня мусіш зь ім разьвітвацца. Ня ўзрадаваўшыся ўзьходу сонца, ня мусіш смуткаваць, што яно зайшло. Калі ты не кахаш, ты вольны ад распачы. А калі ня прагнеш збаўленьня, дык цябе ня страшыць пекла. Лепшы сьвет, Яне?! Нат калі ён і дасягальны, дык толькі ў нас саміх, а не па-за намі. Тыя людзі з Рады моцна памыліліся. Але я ня буду ім судзьдзём. Надта вялікую адчуваю стому, каб караць чужыя грахі. Болей за тое, калі яны так моцна прагнуць, дык няхай насыцяцца. Гэта ня мой воз цягнулі яны па бездарожжы. Калі я сам шукаю для сябе належнае свабоды, дык і ім ня буду адмаўляць у праве выбару. Хай кожны йдзе ўласнай сьцяжынкай. Не для мяне сьцежкі дурняў, але й выпроставаць іх я не зьбіраюся, бо нічога з гэтага ня будзе. Няхай цьвярозыя застануцца са сваёй цьвярозасьцю, а шалёныя — са сваім шаленствам.

Так казаў Давід, а я слухаў з усё большаю распаччу ды злосьцю. А калі ён скончыў, я выгукнуў:

— Пане герцагу! Трэба, аднак, прызнаць, што ў іхнім шаленстве была й нейкая сьвятасьць!

Тады ён выбухнуў сьмехам. І сьмяяўся так доўга ды гучна, што іншыя за сталамі папаварочвалі галовы і спазіралі на нас уважліва.

— Ня сьмейся, Вашая Дастойнасьць, бо гэтым ты абражаеш памяць усіх тых, што аддалі жыцьцё... — прамовіў я зь неапісальнай напышлівасьцю.

Ён на тое, ужо зусім вясёлым тонам:

— Я выбачаю табе, мілы Яне, бо ты, пэўна, упіўся...

— Я ня п'яны, пане, — кажу зноў, — але я ведаю, што ганебныя твае прысуды, якія скасавалі працэс у Арасе. Гэта нядобра казаць, як ты сказаў: што сталася — ня сталася, а што было — не было. Ты, Вашая Дастойнасьць, мяркуеш, што дастаткова ўчыніць знак рукою — і павысыхаюць сьлёзы, зьнікнуць плямы крыві, а сумленьні зноў зрабляцца белыя, як сьнег. Але гэта няпраўда! Усе мы тутак, у Арасе, пакрытыя шэраьсю граху і хутчэй нагадваем лён, чым сьнег, альбо хутчэй чарназём, чым лёд. Але якраз гэта й добра, бо зь зямлі можа вырасьці зерне, тады як ад лёду б'е толькі холадам. І можна апрануцца ў кашулю зь лёну, але немагчыма сагрэць аголеных чалёсаў накрыўкай са сьнегу. Табе здаецца, пане герцагу, што ты вельмі добры й памяркоўны, але ж гэта ня так! Бо брак міласэрнасьці забівае, але й яе празьмернасьць — таксама! Што ж ты зрабіў з Радай? Ты загадаў ім пакінуць места — не папракаючы іх і не караючы нікога, быццам тутак напраўду нічога ня здарылася. Але ж гэта ня так! І хаця ты вельмі шчыра жадаеш, каб таго, што было, — не было, але ж на самай справе ўсё зусім іначай. Ты, Вашая Дастойнасьць, можаш махнуць рукою на ўсё, бо ты — чужы! А мы?! Значыцца, увесь гэты брыдкі грэх павінен перамяніцца ў нішто? А ўся гэтая жудасьць стаць небыліцай?! Значыцца, дзеля таго места Арас патанула ў смуродным гноі сваіх злачынстваў ды грахоў, каб пасьяля высьветлілася, што яно ані на крок не пасунулася наперад?! Ці ж дзеля таго мы запальвалі вогнішчы, мучылі жыдоў і просты люд, шляхту і сьвятароў, каб пачуць ад цябе, што ўсё гэта няпраўда, лухта; што гэта толькі мрой нашых бедных органаў пачуцьцяў? Ты кажаш, што няма збаўленьня і лепшага быцьця для Арасу дый для ўсяго сьвету? Дык навошта ж тады сын выдаваў бацьку мескім служкам, навошта паліліся жыдоўскія гасподы, навошта мы разьдзіралі на кавалкі целы тых, каго лічылі гератыкамі?! Каб узвысіцца, мы апусьціліся на самае дно, а ты цяпер, пане герцагу, кажаш нам, што гэта — марная праца! Так ня можа быць на сьвеце, створаным Богам. А нават як ня Богам, дык д'яблам. А нават як ня д'яблам, дык намі самімі! Май жа літасьць, Вашая Дастойнасьць, да гэтага няшчаснага места, якое прагна шукала сваёй дарогі, і не кажы яму, што адзіная дарога, якая засталася чалавеку, вядзе на паляваньне з сокаламі або ў бяседную залю... Бо так быць ня можа. Тады б увесь сьвет заняпаў, зоры б згасьлі, дрэвы б пасыхалі. Так быць ня можа, ня можа, ня можа...

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Я плакаў тады, як ніколі ў сваім жыцьці. Сьлёзы цяклі з маіх вачэй ад неапісальнага жалю. А разам са мною плакалі прысутныя на бяседзе месьцічы Арасу. Герцагскі ж двор маўчаў, вельмі засмучаны і ўражаны. Усе чакалі, што скажа біскуп утрэхці, пра якога ведалі, што ён мой сябра. Але я моцна яго абразіў — так, як ніхто ў Генце ніколі б не насьмеліўся, — а таму людзі меркавалі, што мяне напаткае суворая кара. Прызнаюся, панове, я й сам так думаў.

Давід глядзеў на мяне зь дзіўным выразам на твары — адначасова чула й з насьмешкай.

— Яне, мілы дружа! — кажа ён урэшце. — Мне цябе шкада. А самае горшае тое, што сказанае мной сёньня ты і сам зразумееш зь цягам гадоў. Усё тваё жыцьцё было вельмі разважнае і пазбаўленае ўсялякіх спакусаў шукаць мрой па-за ўласнай асобай. Але ў апошні час ты вельмі шмат перажыў; ты быў блізка страшнае сьмерці і разважаў пра свой лёс зь незнаёмай табе раней тугою... — ён на момант перапыніўся і засьмяяўся не без іроніі. — А што мне здаецца найболей забавным у тваіх словах, я скажу табе на вуха.

І, нахіліўшыся да мяне, прашаптаў, так моцна душачыся сьмехам, што я мусіў добра напружыць слых, каб яго зразумець.

— Яне, — сказаў ён. — Ты поскудзь! Я дасканала ведаю, што ты думаеш, як я, і адчу-

ЛІТАРАТУРА

ваеш, як я! І заўсёды так будзе, але што ты ў сабе сёння разграшаеш, тое ўва мне асуджаеш! Бо ад валадароў гэтага сьвету ты патрабуеш вялікае веры ды ўзьнёсласьці сэрцаў, у той час як такім, як сам, дазваляеш кпіць з усяго...

— Гэта няпраўда, пане герцагу! — сказаў я ціха, але ўжо сьлёзы павысыхалі ў маіх вачох. — Ты абражаеш мяне гэтакім падазрэньнем...

— Я ведаю цябе, гультая, — адказаў ён, усё яшчэ схілены да майго вуха. — Ты хацеў бы зваліць герцагам на плечы ўсе цяжары чалавецтва, каб самому магчы пасьвістваць свабодна. Ты кажаш, што дзеля таго ўладар і зьяўляецца ўладаром, каб нас усіх збавіць і ўчыніць лепшымі. Ты ж сам засядаў у Радзе, дык ведаеш, чаго ад уладароў можна чакаць! Ты патрабуеш ад іх ня толькі сьвятога перакананьня, але таксама й гарачых сэрцаў — тады як сам прагнеш заставацца халодным. Але ж і прайдзісьвет зь цябе, мілы Яне! Будзь маім блазнам у Генце!

Тады я ўстаў ад стала, хоць ніхто ніколі не насмельваўся чыніць такога пры Давіду безь ягонага дазволу. А ўстаўшы, сказаў:

— Не выпадае мне слухаць такія словы з вуснаў Вашае Дастойнасьці. Паколькі ты асуджаеш Арас на пакуту поўнае пусткі, дык дазволь жа мне адсюль сысьці гэтак, як Рада сышла.

На што Давід крыкнуў:

— А йдзі ж ты да кбта, ты мяне нудзіш...

Тады я выйшаў зь бяседнае залі й пайшоў дадому. Рэшту ночы я рыхтаваўся ў дарогу, і сьвітанак засьпеў мяне пры дарожных вазох, на якія слугі грузілі ўвесь мой здабытак. З узыходам сонца на парозе майго дому зьявіўся стары Шастэль.

— Мяне прыслаў Давід, — паведаміў ён, — каб сказаць табе, што біскуп прабачае табе ўсё, што здарылася на бяседзе. Калі хочаш — дык заставайся ў Арасе, а калі маеш жаданьне пасяліцца ў Генце або Утрэхце, заўсёды будзеш вітаны як стары сябра.

На гэта я адказаў:

— Наймілейшы сябра. Перадай біскупу, што я яго вельмі шаную й люблю, але ўсё ж вырашыў назаўсёды адысьці з бургундзкіх местаў. Дальбог, я сам ня ведаю, чаму я так раблю, але што ўчыню так — дык тое напэўна...

Тады Шастэль абняў мяне і разьвітаўся, а сыходзячы, даў пярсьцёнак ад Давіда і сказаў:

— Гэта табе пасылае герцаг на выпадак, калі ты вырашыш адысьці назаўсёды. І яшчэ загадаў сказаць, што калі ты адыдзеш — дык ты яшчэ ня страчаны для самога сябе!

З гэтымі словамі ён выйшаў. Я ж вярнуўся на двор назіраць за вазамі.

Я выехаў з Арасу брамаю сьвятога Эгідыя, той самай, якою ўпершыню ў жыцьці ўвайшоў у места. Дзень быў амаль марозны, з конскіх храпаў вырываліся клубы пары. Рыпелі вазы, а ў паветры далёка разносіліся пакрыкваньні вознікаў. У Арасе я пакінуў вернага слугу, каб ён скончыў мае справы. Калі ён пытаўся, куды я еду, я ня мог адказаць.

Выехаўшы па-за мury, я сышоў з каня і нізка пакланіўся месту Арас.

Мае панове! Гэтае места не было мудрым або добрым. Але, безумоўна, мела на тое права дзеля сваіх няшчасьцяў. Быў яму спасланы цяжкі лёс, і таму яно грашыла... Мудрасьць ніколі ня йдзе ў пары з засмучанасьцю.

Так я ад'ехаў з Арасу, абіраючы такі кірунак, які мне лёс пакажа. Я вырашыў, што пайду ў той бок, куды дзьме вецер. Але зноўку сьвет выкінуў са мною штуку, бо, калі я збочыў на поўдзень, вецер раптоўна зьмяніў кірунак і пачаў дзьмуць мне ў твар. Таму я загадаў

разьвярнуць вазы на поўнач. А калі возьнікі тое ўчынілі, я сказаў сам сабе: «Дурніца! Ня будзь цацкаю супраціўных вятроў...» Тады я й вырашыў ехаць у Бруге, якое ёсьць разважлівым месцам і не залежыць ні ад кога. Ізноў стрэлілі возьнікі пугамі, а коні пацягнулі вазы ў бароздах сьцьвярдзелае ад холаду зямлі. Я ехаў на скакуне добрае крыві ды пазіраў на мury Арасу, якія зьнікалі ўдалечыні. Мне было дзіўна, што я адыходжу менавіта цяпер. Чаму я не пайшоў з Арасу прэч, калі судзілі Цэлюса, а йду сёньня? — пытаўся я ў сябе, крыху смутны. Чаму я не бунтаваўся супраць Альбэра зь ягонаю Радай, ахопленай вар'яцтвам, але бунтую сёньня супраць герцага, разважлівасьць якога шанаваў усё жыцьцё?

Я даў астрогай каню, і ён адразу ж памкнуў навыскач, выбіваючы капытамі грудкі замерзлае зямлі. Вецер біў мяне ў твар. Я чуў за сабою крыкі возьнікаў, якія намагаліся пасьпець за мною. Але я звольніў аброць, бо мне хацелася, каб конь нёс мяне яшчэ хутчэй — толькі б далей ад места.

У імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духа. Амэн. Я ўжо ведаў, панове, што раблю. Кожнага калі-нікалі спатыкае патрэба вялікага бунту. Рэч у тым, каб чалавек выбраў адпаведную часіну. Калі б я сышоў з Арасу падчас вар'яваньня, я б уратаваў толькі сваю развагу, якой, зрэшты, у мяне ніколі не бракавала. А адыходзячы пасья ўсяго, я ацаліў шчопаць веры. Гэта няшмат, але дастаткова, каб яшчэ пажыць на гэтым найлепшым з усіх сьвеце.

Кажучы гэта, маю я наўвеце слаўнае места Бруге ды ўсіх тутэйшых месьцічаў.

Варшава, верасень 1968 — лістапад 1970

З польскай пераклаў Лаўрэн Юрага паводле:

Andrzej Szczypiorski. Msza za miasto Arras. Poznac: SAWW, 1989.

Паслоўе перакладніка (нататкі на палёх раману)

Прапануючы пераклад «Імшы за места Арас», я наважыўся падаць тутакі і некаторыя думкі, што ўсплывалі падчас працы над ім. Не зьбіраюся, аднак, рабіць дэтальнага разгляду, якога, быць можа, і патрабуе творчасць Анджэя Шчыпёрскага, але толькі хачу зьвярнуць увагу чытача на некаторыя моманты, якія б дапамаглі гэты раман зразумець і адчуць ягоную сваістасць. Таму абмяжоўваюся толькі кароткімі нататкамі.

«Імша за места Арас» не належыць да «гістарычных раманаў» у традыцыйным разуменьні гэтага панятку. Галоўным у кнізе зьяўляецца не сюжэт, а развагі аўтара, на гэты сюжэт накладзеныя. Аднак, разам з тым, гістарычная канва, хоць і адыгрывае ў рамане другасную ролю, ня ёсьць адно толькі выкветнай аздобаю. Яна зьяўляецца адпаведна вырабленым фонам, які дазваляе Шчыпёрскаму стварыць «матэрыяльную базу» для апісаньня ідэйных канфліктаў і дае яму магчымасьць урэчаісьніць уласныя аўтарскія думкі і пастановы.

Дзеянне адбываецца ў вольным месце Арасе, што ў Брабанце, у 50—60-я гады XV стагодзьдзя. Брабант, падобна да іншых флямандзкіх земляў, у той час уваходзіў у склад Герцагства Бургундзкага, якое перажывала нядоўгі пэрыяд свайго росквіту. Герцагствам кіраваў сын Яна Бясстрашнага Філіп Добры, які знаходзіўся ў васальнай залежнасьці ад францускай кароны, а духоўную ўладу справаваў біскуп утрэхцкі. Што ж да апісанага прамежку часу, дык да яго трэба прыгледзецца крыху больш уважна. XV стагодзьдзе ў Цэнтральнай Эўропе — гэта час пералому і трансфармацыі, час сутыкненьня сьветапоглядаў і іх змаганьня. Некаторыя дасьледнікі называюць гэты пэрыяд высокім сярэднявеччам; іншыя ж гавораць пра Рэнэсанс (зрэшты, Шано дашукваўся вытокаў Адраджэньня ўжо нават у XII стагодзьдзі). Дагэтуль вядуцца дэбаты, бо ў гісторыі не існуе рэзкіх «вадападзелаў» між эпохамі; аднак бясспрэчна, што час іх сустрэчы, час барацьбы іх культурных зьместаў і зьяўляецца найболей цікавым ды патэнцыйна плённым для літаратара — бо стварае ўмовы для паказу чалавечае душы ўва ўсёй аголенасьці ейнага змаганьня за сваю праўду. І, апісваючы гэтае змаганьне, Шчыпёрскі малюе вобраз, дакладны ў апі-

санын як штодзённага жыцця, так і сьветапоглядных плыняў ды канфліктаў таго часу. Трэба зазначыць, што спраўляецца ён са сваёй задачай умела. Бывае, праўда, і ён дапускае анахранізмы або недакладнасьці (як, напрыклад, індэчны паштэт у якасьці стравы флямандзкіх месцічаў за трыццаць зь лішкам год да адкрыцьця Амэрыкі, адкуль індэк і трапіў у Эўропу, ці ўласна заканчэньне араскага «паляваньня на вядзьмарак» біскупам Давідам — а ня герцагам Філіпам Добрым, як было насамрэч). Аднак падобныя недакладнасьці сустракаюцца ня вельмі часта і для чытача-негісторыка, бадай, незаўважныя; вартасьці ж раману — відавочныя. Таму хацелася б крыху спыніцца на адметных характарыстыках гэтае кнігі.

МОВА І СТЫЛЬ

Спачатку крыху прыгледзімся да стылістычных сродкаў, выкарыстаных у рамане. Шчыпёрскаму ўдалося стварыць задуманы эфэкт: мова раману ўлучае рысы гутарковага стылю, але разам з тым выглядае як архаічная. Першая мэта дасягаецца дзякуючы некалькім прыёмам. Найгалаўнейшы зь іх — спэцыфічная будова сказаў: парадак слоў тут інвэрсіённы, не характэрны для «кніжнай» мовы. У штодзённай гаворцы чалавек ня надта турбуецца пра форму выказанае думкі — хутчэй ён зьвяртае ўвагу на зьмест. Таму ў вуснай мове сказы набываюць пэўную шурпатасьць. Лёгка налёт такое «няправільнасьці», адумысна захаваны аўтарам, характарызуе мову раману. Той жа мэце мусяць служыць і паясьняльныя ўстаўкі, якія ствараюць уражаньне, што суразмоўца падчас маўленьня, усьведамліўшы патрэбу паданьня дадатковае інфармацыі, адхіляецца ад асноўнае тэмы: «У суконьніка імем Гервазі, якога клікалі Дамаскіным — бо калісьці ў Сырыі бываў і меў шырокія сувязі сярод тамтэйшага купецтва, — паў конь».

Іншым прыёмам, якім карыстаецца Шчыпёрскі, зьяўляецца ўжываньне няпоўных сказаў. У размове мы, сьпяшаючыся хутчэй сказаць, нярэдка прапускаем паасобныя словы і нават цэлыя словазлучэньні; мове мастацкага твору гэты сродак надае рысы вуснага аповеду (напрыклад: «У міргатлівым сьвятле лямпы я бачыў ягоны твар — вельмі азызлы»).

Звароты («Мае панове!») ды размоўная лексыка і выразы («баёды», «Клянуся Богам жывым!», «даў цягу») таксама ствараюць уражаньне вуснага аповеду. Письменьнік часам ужывае і сэнсавыя паўторы слоў, якія былі б стылістычнай памылкай, але ў дадзеным выпадку выкарыстаны адумыслова: «Цесьлі ды суконьнікі маўчалі, *але* Альбэр, *аднак*, не хацеў маўчаць».

Калі гаварыць пра архаізацыю мовы, дык тут Шчыпёрскі зьвяртаецца да падобных жа сродкаў — галоўным чынам, да адпаведнага парадку слоў і пэўнай лексыкі. Перш за ўсё, гэтаму мае служыць пастаноўка азначэньня пасьяла азначанага назойніка. Калі ў беларускай мове выкарыстаньне падобнага прыёму — нярэдка зьява, дык у польскай, для якой такі парадак слоў увогуле характэрны, яго ўжываньне дзеля стварэньня эфэктнае старасьвецкасьці патрабуе неабякога ўмельства.

Дзеля аднаўленьня духу часу аўтар неаднаразова зьвяртаецца да састарэлых і царкоўных слоў ды выказаў («Госпада нашага Ісуса Хрыста»), а таксама спасылаецца на рэаліі тагачаснага жыцця (напрыклад, брама Сьвятога Эгідыя). Хоць тут, на маю думку, не заўсёды ўдала. Напрыклад, традыцыйная для сярэднявечных тэкстаў інвакацыя «Ў імя Айца, і Сына, і Сьвятога Духу. Амэн», часта ўжываная Шчыпёрскім, безумоўна гістарызуе мову, прыносячы ў аповед водар мінуўшчыны, але разам з тым і надае яму адценьне пісьмовасьці — бо падобныя інвакацыі ўласнасьцівыя ня столькі маўленьню, колькі мове літаратуры

ЛІТАРАТУРА

і справаводзтва. Апрача таго, злацінізаваныя формы назваў гарадоў, якія Шчыпёрскі часам ужывае ў рамане (напрыклад, Сьпіра), зноў жа, скасоўваюць эфэкт апавядальнасці.

СЫМБОЛІКА

Тэкст раману наскрозь прасякнуты алюзіямі, і Катарбінскі, пішучы пра «Імшу за места Арас», што «ўсё тут зьяўляецца сымбалам», меў вялікую рацыю. Сымболіка раману шматпляная, і ўсе гэтыя пляны-ўзроўні цесна пераплецены між сабой — нават у адной сцэне ці аўтарскай рэфлексіі.

Першы ўзровень — гэта сымболіка паасобных эпізодаў ды фрагментаў. Можна сьцьвярджаць, што прысутнічае яна ці не на кожнай старонцы. Ужо першая сцэна раману — няўдалая спроба ўцёкаў Яна зь места — звязвае пачатак з канцом і зьяўляецца алегорыяй самае дзеі: гэта шляхетныя намеры, зьведзеныя ў нівеч. Шчыпёрскі выбудоўвае ланцужок эпізодаў, і кожнае яго звьяно адсылае да Сьвятога Письма, тэалёгіі, філязофіі ці інш.

Намалюем пункцір зь некалькіх найбольш яркавых алюзіяў. Вось зьяўленьне Яну Пілата, Пётры і Хрыста пасля падзеньня Шастэля з каня на паляваньні. Пётра — апостал, які тройчы зрокся Хрыста; гэта вобраз Шастэля. Пілат умыў рукі, адмовіўшыся настаяць на сваім, — і выдаў Хрыста жыдам; так і Ян адмаўляецца ад умяшальніцтва. Хрыстос жа, на адрознасьць ад Пілата, — судзьдзя справядлівы і ўсёведны. Ён прысутны пры ўсім, ён бачыць кожны чын чалавека — і ўсё разумее. Нездарма ў другі раз Яну зьявляцца толькі Пілат з Хрыстом: тут няма Шастэля. Затое цяпер больш відочнае процістаўленьне Хрыста Пілату: адзін не збаяўся пайсьці на крыж дзеля сваіх перакананьняў, тады як другі паддаўся жаданьню большасці — і ўкрыжаваў Бога. Хрыстос — гэта выбар боскасьці, добра, а Пілат — д'яблаваньня, зла. Тэма гэтага выбару шматкроць гучыць у рамане.

А вось сцэна пасяджэньня Рады: тут сымболіка слоў Яна «д'ябал у ратушы» відавочная — бо сапраўды д'ябал запанавал у душах тых, што засядаюць у ратушы і чыняць суд, прыкрываючыся (ці шчыра верачы) змаганьнем у імя Бога.

Брыдкая хвароба, што спатыкае Альбэра напрыканцы дзеі і прыводзіць яго да цяжкой сьмерці, — вось Божая адплата за пакутныя сьмерці іншых (зноў жа: сымбалічныя словы прамоўленыя дамініканам: «Стары моцна сьмярдзіць»). Можна падмануць людзей; можна нават падмануць сябе — але нельга падмануць Бога. Пасьля пошасьці, пасьля вычварэньняў, пакліканых адмовай Альбэра даць разграшэньне звыроднай матцы, ён «варшыў суды лагодна і справядліва, нібы баючыся зноўку абудзіць гнеў Божы»; ён пастарэў і змаркотнеў — але атрыманае навукі хапіла ненадоўга; наадварот, здаецца, тое, што адбылося, з часам толькі яшчэ болей умацавала яго ў ягоных уявах. Ён разгортвае сваю дзейнасьць зь яшчэ большым размахам — і ўрэшце Бог варшыць апошні суд.

Завяршальная сцэна раману — ад'езд Яна з Арасу — падсумоўваецца (падобна, зрэшты, як і лёгка ўсяго сюжэту) ягоным гуканьнем, зьвернутым нібы да сябе самога: «Дурніца! Ня будзь цацкаю супраціўных вятроў...»

Другі ўзровень — гэта сымболіка імёнаў і характараў. Іх няшмат у рамане. Тры галоўныя дзейныя асобы — Ян, Альбэр, Давід. Колькі другасных, але таксама важных — Фар'я дэ Сакс, Шастэль, пекар Мэгун, суконьнік Іванэ... Сымбалічную нагрузку, перш за ўсё, нясуць тут імёны галоўных постацяў. На адрозьненне ад іншых сустраканых у кнізе — стылізаваных пад франка-флямандзкія, якія пакліканы стварыць нацыянальна-храналёгічны

фон, — гэтыя імёны зьяўляюцца, так бы мовіць, «універсалісцкімі», што яшчэ болей падкрэсьлівае іх сымбалізм.

Альбэр. Альбэр — гэта алюзія да імя сярэднявечнага дамініканскага манаха, тэоляга і прыродазнаўца Альбэрта з Кёльну, які быў яшчэ і настаўнікам Тамаша з Аквіну. Але гэта падабенства, так бы мовіць, вонкавае, «фармальнае». Паводле характару апісваны ў рамане сьвятар — хутчэй Саванароля, чым Альбэрт Вялікі (і, мусіць, нездарма аднойчы ў тэксьце названы «італійскім прыблудам»). Падобна да Саванаролі, ён выступае супраць царкоўнае гіерархіі (біскупа Давіда), больш давярае ўласным думаньням, чым вучэньню Царквы, і гатовы ўсё, што палічыць д'ябальскай спакусай, зьнішчыць у ачышчальным полымі.

Разважаньні яго шмат у чым слушныя, але, імкнучыся накінуць іх іншым, ён урэшце прыходзіць да адмаўленьня падставовых хрысьціянскіх прынцыпаў — у прыватнасьці, свабоды выбару. У выніку ягоная пабожнасьць прымае вычварныя формы, і, верачы, што вядзе людзей у рай, ён прыводзіць іх да пекла.

Тыранія Альбэра горшая за Давідаву — бо, калі біскуп распаўсюджвае сваю ўладу ў матэрыяльным сьвеце, Альбэр прагне паланіць душы; калі Давід сам зазначае, што можа часам націснуць, а часам — даць назад, дык Альбэр ідзе да вызначанае мэты, не зважаючы ані на якія ахвяры. Характэрным у гэтым сэнсе здаецца выпадак пакараньня звыроднае маткі. Фармальна Альбэр нібыта мае рацыю: апошні суд належыць Богу; але як хрысьціянін і як сьвятар ён мусіў бы праявіць міласэрнасьць. Жаданьне паставіць на сваім, пыхлівасьць сваёй абазнанасьцю ў духоўных справах вядзе яго фактычна да запырэчаныя сутнасьці хрысьціянства. Называючы месьцічаў вылюдкамі за тое, што яны хацелі аддаць гэтую кабету на катаваньні, ён аказваецца яшчэ большым вылюдкам, бо асуджае яе на пакуты значна страшнейшыя: для яе катаваньні — нішто перад страхам пекла. А што найгоршае, ён сваім прыкладам разбэшчвае месьцічаў, бо ставіць сябе па-над тым, што яны прывыклі лічыць боскімі законамі, і паказвае, што тыя законы не зьяўляюцца непераступнымі. Ён, хто меў быць узорам цнотаў, першы падае прыклад у д'яблаваньні.

Ён перакананы, што знайшоў шлях да Бога. Носьбіт паўднёвага тэмпэраменту, Альбэр патрапіў апанаваць свае жарсьці (апрача пыхі, якой не заўважае), сублімуючы іх у адно — прагу збаўленьня. Ня бачачы ў жыхарох Арасу — спакойных і цьвярозых «паўночніках» — падобнага гарачага памкненьня, ён імкнецца распаліць у іх найгоршыя інстынкты, каб пасьля перайначыць у скруху і жадобу шуканьня Бога — балазе, падзеі часоў пошасьці падалі ўзор. Таму дзеля веры ў свае мроі Альбэр сьвядома ідзе да ўсеагульнае разьні. Ужо на Радзе ў першыя дні перасьледаваньня жыдоў ён выкладае праграму-максымум: «Напэўна, было б варта спаліць места Арас у полымі пакутаў, каб яно йзноў стала сабою», — і ніхто з прысутных нават не падазрае, што гэта далёка не мэтафара. Ягонья словы заўсёды гучаць нібыта вельмі лягічна; праблема толькі ў тым, што папраўдзе Альбэр зусім ня хоча, каб места стала сабой, — ён хоча, каб места стала ім.

Для Шчыпёрскага гэта тып тэоляга-схаляста, які прысьвяціў жыцьцё духоўным пошукам Бога і думае, што знайшоў Яго, нават не падазраючы, як моцна памыляецца.

Давід. Толькі адна асоба з трох галоўных зьяўляецца рэальнай — гэта біскуп утрэхці Давід. Аднак гістарычнасьць постаці зусім не замінае несцьці ёй такую ж сымбалічную нагрузку, як і дзвьом астатнім. Давід — гэта імя старазапаветнага цара, пры якім старажытнагабрэйская дзяржава дасягнула росквіту. Падобна да цара Давіда, Божага памазанца, біскуп утрэхці ў рамане злучае ў сваёй асобе падвойную ўладу — сьвецкую і духоўную — і гэтак жа, як ён, імкнецца да дабрабыту сваіх падданых. Падобна да цара, біскуп зьяў-

ЛІТАРАТУРА

ляецца мудрым і магутным уладаром, але — зноў жа, як і цар, — мае слабасьць да жанок.

Давід — цвярозы кіраўнік. Ён усьведамляе, што ягоны ўласны дабрабыт беспасярэдне залежыць ад дабрабыту ягоных падданных, а супакой — ад іхнага супакою. Дзеля дасягненьня пастаўленых мэтаў ён здатны на забойства і падступства, але мэты звычайна ён выбірае шляхетныя. Ён патрабуе ад Альбэра сабраць зь месьцічаў 60 дукатаў — на погляд таго, шалёныя грошы! — але прызначае іх на добрагаспадараньне Арасу. Каб ня даць распаўсюдзіцца пошасьці на іншыя мясцовасьці Брабанту, ён выстаўляе варту вакол мескіх муроў, асуджаючы арасцаў на амаль пэўную сьмерць ад голаду і заразы, — але адначасова, не шкадуючы ўласнае скарбніцы, робіць усё, каб дапамагчы ім выжыць. Ягоны прагматычны эгаізм заўсёды аказваецца збаўленчым. Ён сапраўды любіць людзей, але ў сваіх дачыненнях зь імі — на адрознасьць ад Альбэра — кіруецца не эмоцыямі, а ўсьведамленьнем рэальных патрэбаў.

Для Шчыпёрскага Давід — гэта тып мак'явэлеўскага ўладара (такая трактоўка падмацоўваецца самой польскай мовай: у польскім перакладзе знакаміты трактат Мак'явэлі выйшаў пад назваю «Księżyk», што сугучна найменню тытула герцага).

Ян. Гэтае імя нясе падвойны сэнс. У Сьвятым Пісьме так завуць апостала і эвангеліста, вучня, «якога Ісус любіў» (Ян 13: 23), сьведку слоў і чыноў Хрыста. І ў рамане Ян — вучань і сьведка. Ён вучань, якога Альбэр бачыць прадаўжальнікам сваёй справы. І таксама ён сьведка: хоць Ян здаецца заангажаваным у падзеі, што віруюць у Арасе, аднак гэта толькі ілюзія. Ён — не плывец, а адно назіральнік шторму на моры: грозныя хвалі падзеяў разьбіваюцца ля ягоных ног і найбольшае, што яму пагражае, — гэта быць аблітым салёнымі пырскамі. У небясьпечны момант нябачная рука заўсёды ўздыме яго па-над залевай, бо ён — сьведка Божага Наканаваньня. Ён заўсёды хоча быць «чыстым», і — у ягоных вачох — яму гэта ўдаецца.

Ян — сын свайго пераломнага часу: адной нагой ён стаіць у сярэднявеччы, другой — у рэнэсансе. Прыдворных лекараў герцага ён называе «гайнёй дармаедаў і ганарліўцаў» і кажа, што яны «атручвалі ягоны (герцагаў. — **Аўт.**) высокі розум баёдамі», але ў галіне тэалёгіі часам выказвае думкі, за якія нават і крыху пазьней можна было трапіць на вогнішча.

Хоць ён кажа, што «прыехаў у Арас, калі быў вельмі маладым чалавекам, які яшчэ ня скончыў школ, ня ведаў ні пісьма, ані добрых манераў», аднак яго цяжка западозрыць у неадукаванасьці, бо ягоная мова перасыпаная рэмінісцэнцыямі ды мэтафарамі, запазычанымі як зь Бібліі, так і з клясычнае літаратуры: «...акрухі, што ўпалі з нашага стала...» (параўн. Мц 15: 27: «Але і й сабакі ядуць крошкі, якія падаюць з стала гаспадароў іх») і «я — адзін зь сяброў герцага... але я вам адкрыта кажу — бо любоў да праўды мне даражэйшая за ўсё, — што ня варта выклікаць біскупа» (параўн. Арыстотэлева: «Плятон мне сябар, але праўда даражэйшая»). Ці, можа, гэта плён вучэньня пад кіраўніцтвам Альбэра ў Арасе?

Для Шчыпёрскага гэты герой прадстаўляе «звычайнага», «сярэдняга» чалавека. Ян — гэта вобраз кожнага з нас.

Апошні ўзровень — найбольш агульны і, так бы мовіць, «палітычны». Тут сымболіка вельмі празрыстая. Увесь раман уяўляецца як адна суцэльная алузія да «PRL'u» — сацыялістычнай Польшчы. Узгадкі пра ідэалістычнага дзёда-рыцара — спамін пра паўстанцаў 1794, 1831 і 1863 гадоў, а пошасьць — гэта жахі другой сусьветнай вайны. Ян тут выступае сымбалем інтэлігенцыі, якая нібыта і дапушчана да справаваньня палітыкі, але de facto адно ўхваляе рашэньні, інспіраваныя Альбэрам. Але хто ж тады Альбэр, які, тузаючы за

нябачныя нітачкі эмоцыяў, рэалізуе свае згубныя ідэі? Гэтая постаць у рамане дапускае разнастайныя інтэрпрэтацыі. Нехта захоча ўбачыць у ім Сталіна, іншы ж — завадатара антысавецкіх хваляваньняў. Думаю, што сам Шчыпёрскі закладаў якраз другі варыянт — асабліва калі зважыць на час распачацьця працы над раманам — верасень 1968 году. Прыезд Давіда ў Арас тады можна было б зьвязаць з абраньнем Герака на пасаду 1-га сакратара ЦК ПАРП — калі б гэтае абраньне не адбылося месяцам пазьней пасля заканчэньня раману. Хутчэй, аўтар бачыць у гэтым прыездзе прыход у Чэхаславацкіну савецкіх танкаў.

На гэтым узроўні адчуваюцца паралелі з «Скутым розумам» Мілаша. Магчыма, што Шчыпёрскі пісаў пад яго ўплывам ці ў дыскусіі зь ім. Ягоны галоўны герой робіць, аднак, выбар прынцыпова адрозны ад таго, які робіць сам Мілаш, — ён падпарадкоўваецца меркаваньню бальшыні, хоць і ўсьведамляе, што гэта — ад д'ябла. Здаецца, «Імша за места Арас» мусіла зьявіцца свайго роду апалёгіяй інтэлігенцыі — апраўданкай перад уладамі за вальнадумства 1968 году. Аднак, як кожная таленавітая рэч, яна не прывязаная да канкрэтнага часу і падзеяў, а яе сымболіка ўнівэрсальная. Так, напрыклад, для савецкага і постсавецкага чытача яна хутчэй выступае як тлумачэньне таго, што змушае чалавека пагаджацца зь непрымальнай ідэалёгіяй. «Імша за места Арас» успрымаецца як працяг «Скутага розуму» — толькі ў іншым жанры.

ПСЫХАЛЯГІЗМ ДЗЕІ

Ляйтматыў аповесьці — паўтаральнасьць рэплік, здарэньняў, выпадкаў. Жуда пошасьці знаходзіць новае ўвасабленьне ў пагромах і разьні, а бязбожнае пакараньне звыроднае маткі — у судзе над жыдом Цэлюсам. Фар'я дэ Сакс засьведчвае сваю шляхетнасьць пры падзеле пароўну харчоў і ўзыходзячы на стос, а Яну двойчы даецца магчымасьць зрабіць слушны выбар — і ён двойчы яе марнуе. Для Шчыпёрскага падвойнасьць нясе нейкі містычны сэнс, што ўплывае як на вонкавую, так і на ўнутраную структуру раману. Нават псыхалёгічна-маральных лініяў у рамане дзьве. Першая — гэта дасьледзіны пыхі і тых наступстваў, да якіх можа давесьці яе неўтаймаваньне. Другая — роздум над тым, што ж змушае людзей адмаўляцца ад свабоды і ўласнадумнасьці.

Паводле айцоў царквы, «пыха — гэта карань усялякага зла». Але пыха можа быць рознай. Гэта можа быць пыха Давіда — ганарлівасьць шляхетнаўроджанага, які займае высокае становішча ў грамадзтве. Яна, хоць не без выдаткаў, але вядзе да ўсьведамленьня свайго месца ў сусьвеце і, тым самым, да прызнаньня сваіх абавязкаў. Але можа быць і пыха Альбэра — пыха, якая засьцінае розум, пыха, якая зьнявольвае і вядзе да граху. Альбэр перакананы ў сваёй духовай выключнасьці, няўхільна верыць у сваю місію. Ян кажа, што «нават над хрушчамі ён схіляўся, апантаны сваім пасланьніцтвам». Гэта выклікае раздвоенасьць ягоных слоў і чыноў. Ён так прагне змагацца за збаўленьне душаў, што перастае бачыць людзей. Ён цытуе сьв. Францішка, але насуперак апошняму ня хоча заўважаць ладу і прыгажосьці створанага сьвету, знаходзячы паўсюль адно д'ябальскія пасткі. Ён адмаўляе розуму ў магчымасьці пазнаньня Бога — і ў той жа час прывячае дамініканаў, прынцыпова інтэлектуальны ордэн, дый сам стала займаецца моўнай эквілібрыстыкай у прагненьні настаяць на сваім. Альбэраў максымалізм ператварае ягоныя развагі ў абсурд, а ўрэшце прыводзіць да такога ультранаміналізму, які апраўдвае кожны чын: «Ня тое важна, чым рэч зьяўляецца, але тое, якое яна найменьне носіць. Усё есьць тым, чым ёсьць яго найменьне». Ён ставіць сябе па той бок добра і зла, прысабечыўшы кампэ-

ЛІТАРАТУРА

тэнцыі Бога.

Альбэр любіць пашану і ўзьявлячваньне. Калі Давід з схаванай насьмешкай тытулюе яго «Вашай Вяльможнасьцю», ён ня бачыць іроніі і румянее з задавальненьня, што дзеўка пры сватох. Улады ён прагне ня толькі духоўнай, але й сьвецкай: «ніколі не адмаўляе сабе ў раскошы правіць суд». У нежаданьні даць адпушчэньне грахоў звыроднай матцы і ў допыце жыда Цэлюса — асалода ад сваёй вышэйшасьці ды валоданьня лёсамі. А апагей гэтае асалоды — усеагульная разьня ў Арасе. Калі Альбэра хавалі, людзі казалі: «Вось адышоў пан, які памыляўся, але верыў». Толькі ці ў Бога так моцна верыў Альбэр? Бадай, ён пакланяўся сваёй пысе.

Ня меншым за пыху грахом зьяўляецца і брак уласнадумнасьці. Янава нерашучасьць і боязь кпінаў з боку Давіда, а яшчэ болей — жаданьне падабацца Альбэру прывялі да няшчасьцяў, якіх можна было пазьбегнуць, калі б толькі ён знайшоў у сабе сілы змагацца з прышчэпленымі Альбэрам стэрэатыпамі, калі б адважыўся прыняць на сябе адказнасьць за выбар. Бо ж нібыта гэтага Ян прагнуў усё жыцьцё, дэкляруючы сваё права на незалежнасьць. І вось добры Бог даў яму тое, аб чым ён марыў. Аднак, як аказалася, Янава пастава была ня чым іншым, як толькі позай, як толькі юнацкім жаданьнем выглядаць гэткім жа самадастатковым, як старэйшыя сябры (прыкладам, Шастэль). Як толькі надарэецца магчымасьць самастойнага прыняцьця рашэньня, Ян адразу ж бяжыць раіцца да Альбэра. Але гэта яшчэ ня згуба — і пытаньне перад ім урэшце становіцца рубам, Бог і д'ябал змагаюцца за ягоную душу. «Я вырваў Аўрамавы карані зь ягонай уласнай зямлі, каб ён ня меў іншае зямлі, апроч зямлі Божай» — кажа Бог. «Яне! Пасяліся ў месьце, якому імя Ян» — падбівае д'ябал. Урэшце рэшт ён прымае бок д'ябла, бо сваё ацаленьне даражэйшае за праўду ды самастойнасьць: «Здраднікам будзе той, хто ўласнае цела выдасць на здабычу полымю». Але Ян так і не прызнае, што гэта слабасьць. Пазьней Ян скажа пра Пётру дэ Муае, што «быў гэта вельмі шляхетны чалавек, хоць і слабы духам...». Ён ня будзе заўважаць, што перш за ўсё сам заслгоўвае на такое азначэньне; што ў свой час сам не асьмеліўся ўступіцца за сябра — Фар'ю дэ Сакса. Ён будзе ганьбіць радных, вінавацячы іх у аднадумнасьці: «І ніхто зь іх нават не падумаў, што няма ў сьвеце больш тыранічнае тыраніі, чым аднадумнасьць, і няма цямнейшае цемры, чым аднадумнасьць, і няма дурнейшае дурноты, чым аднадумнасьць!» — не жадаючы памятаць, што акурат у ахвяру гэтай жа аднадумнасьці ён сам некалькі дзён раней склаў уласную незалежнасьць. Тады пра сябе ён казаў: «І я не грашыў абсалютна. Цнота вернасьці ня можа абярнуцца супроць збаўленьня», — што ж, сябе мы заўсёды судзім менш сувора, чым іншых.

Цягам усяго жыцьця Ян імкнецца ня столькі быць, колькі здавацца. Ягоная мэта — ня годна чыніць, але годна выглядаць. Таму адной з асноўных ідэяў ягонае філязофіі робіцца ідэя апраўданьня: «Чалавечая натура, па сутнасьці, вельмі простая. Яна няўстанна і з трывогай шукае знакаў, якія могуць стаць апірышчам для сумленьня. На чым жа, урэшце, грунтуецца нашае жыцьцё, як не на прагненьні апраўдаць кожны свой учынак». Калі мусіш шукаць апірышча для сумленьня — значыць, живеш ня ў згодзе з апошнім. Калі живеш ня ў згодзе з сумленьнем — значыць, ідзеш ня божым шляхам.

Уласнае волі Яну стае толькі на тое, каб насуперак Альбэру кахацца з выляжанкамі; але ці ж гэта заслуга ўласнадумнасьці? Хутчэй — проста нязначнае свавольле. Ян баіцца адказнасьці і нават пасья ўсяго, што здарылася, пасья свайго ўяўнага бунту (невялікая бо справа нагаварыць дзёрзкасьцяў таму, хто цябе любіць, хай ён сабе і герцаг!) кажа: «Мае панове! Толькі часткова адчуваю я віну за тое, што Бог спаслаў на места Арас. Я быў Ягонай прыладай і верыў у Ягоную справядлівасьць». Што ж, Госпад Бог літасьцівы, ён абараняе тых, хто даверыўся яму, але праблема не разьвязаная: адказнасьць на сябе ня

ЛІТАРАТУРА

ўзятая. Значыць, падобныя сытуацыі будуць адбывацца і потым — не ў Арсе, дык у Бруге; ня ў Бруге, дык у Ліле. Так ці йнакш, а дзядзецца справу дарабіць.

Раман пісаўся ў Польшчы ў канцы 1960-х, але варта яго перачытаць цяпер. Ці й сёння ты пагодзішся з д'яблаваньнем, Яне?